

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ТРЕНКІН ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94 (477) “1921 – 1929”:631

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СРР
В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ
(1921 – 1929 РР.)**

07.00.01 – Історія України

Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Ю.В. Тренкін

Науковий керівник:

Лазуренко Валентин Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Переяслав-Хмельницький – 2018

АНОТАЦІЯ

Тренкін Ю. В. Фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації Української СРР в умовах соціально-економічних трансформацій (1921 – 1929 рр.) – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2018.

Дисертація присвячена комплексному узагальнюючому аналізу механізму впровадження основних аспектів фінансової діяльності української сільськогосподарської кооперації доби нової економічної політики та їх впливу на підвищення продуктивності і товарності селянських господарств. Актуалізовано увагу на тому, що досвід організаційної розбудови та фінансово-кредитної діяльності, мережа якої стала стрижнем вітчизняної сільськогосподарської кооперативної системи доби непу, був унікальним, тому що організація системи фінансових відносин між кооперацією, державою і селянином надала широкі можливості селянину для прояву його індивідуальної господарської самостійності та економічної ініціативи.

У першому розділі на основі комплексного узагальнюючого вивчення історичних джерел, історіографічних надбань, сучасного методологічного інструментарію проаналізовано механізми впровадження основних аспектів фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу та їх вплив на підвищення продуктивності і товарності селянських господарств. Досліджено значний масив наукової літератури, що дало можливість здійснити спробу систематизації в єдине ціле сукупності історичних праць, в яких відображено погляди на основні аспекти кооперативного руху в українському селі 1920-х рр.; на основі як опублікованих, так і вперше

введених у науковий обіг матеріалів та документів істотно доповнено знання про характер та сутність організаційно-господарської та фінансово-кредитної роботи кооперації.

Аналіз стану наукового вивчення досліджуваної проблематики свідчить, що історіографічна база щодо висвітлення питань, пов'язаних із багатопрофільністю діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу, є цілком достатньою, характеризується адекватністю, якісними змінами в концепціях наукових обґрунтувань механізму впливу сільськогосподарської кооперації на всі сторони життя непівського села. Робиться акцент на тому, що комплексна оцінка фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації 1920-х років в Україні ще не стала предметом спеціального узагальнюючого дослідження. Джерельна база з проблематики, яка є об'єктом даного дослідження, достатньо репрезентативна і сприяє повному і достовірному розкриттю змісту дисертаційної роботи.

У другому розділі дисертації відображено суспільно-політичні та господарсько-економічні чинники функціонування вітчизняної сільськогосподарської кооперації в роки непу. З'ясовано причини виникнення та закономірності розвитку і функціонування кредитної кооперації. Доведено, що кредитна кооперація мала значний економічний потенціал для подальшого потужного розвитку. Проте втручання держави в організацію її діяльності, адміністративно-командний тиск та курс радянської держави на суцільну колективізацію, яка не передбачала ніякої свободи економічних дій, призвели до знищення кредитної кооперації. Досліджено місце в кооперативній системі сільськогосподарського кредитного товариства, яке визначалось тим важливим об'ємом завдань, які на нього покладались: задоволення потреби в кредиті всіх членів товариства; постачання засобів виробництва (сільськогосподарського інвентарю та машин, насіння, будівельних матеріалів); організація збуту продуктів виробництва членів товариства тощо.

Висвітлено роль і значення кооперативного сільськогосподарського кредиту, визначено тенденції розвитку кредитних товариств в Україні в умовах непу. Охарактеризовано сільськогосподарський кредит як важливий чинник економічного розвитку селянських господарств, прослідковано діяльність системи сільськогосподарського кредиту, яка мала вагоме значення для економічного і соціального розвитку села. Обґрунтовано доцільність створення спеціальної системи сільськогосподарського кредиту, який концентрував як державні, так і селянські кошти. Проаналізовано соціальний склад учасників сільськогосподарської кооперації, використано як економічний характер вивчення соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації та поділ соціальних груп селян на незаможні, середняцькі та заможні, так і політичний характер вивчення соціальних груп, аналіз якого чітко продемонстрував активну політику комуністичної партії щодо заохочення найбільш соціально-економічних груп селян до кооперування.

У третьому розділі відображено основні аспекти господарської діяльності української сільськогосподарської кооперації, визначено найефективніші форми і методи господарської діяльності вітчизняної кооперативної системи. Зокрема, зацентровано увагу на всебічному розширенні видів і напрямів господарської діяльності, збуто-постачальної, торговельно-посередницької роботи кооперативної системи, що забезпечувало селянським господарствам постійний ринок збуту їх продукції, індивідуальна реалізація якої або мала певні труднощі, або й була практично неможливою. Зроблено висновок відносно того, що збуто-постачальна робота кооперативної системи сприяла піднесенню на вищий щабель розвитку продуктивних сил сільського господарства, адже кооперація займалася не лише організацією виробництва продукції в селянських господарствах, а й приділяла значну увагу її ринковому збуту.

З'ясовано роль спеціальної сільськогосподарської кооперації в збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, підвищенні

продуктивності селянської праці та товарності індивідуального селянського господарства, поліпшенні постачання продовольством промислових центрів, забезпеченні стабільності сировинної бази переробної промисловості. Вивчено необхідність застосування контрактаційних методів господарювання для реконструкції та ефективного розвитку сільськогосподарського виробництва, оскільки контракція сприяла зростанню економічної зацікавленості селян у розвитку продуктивності власних господарств, активізувала їхню підприємницьку діяльність. Зроблено узагальнення стосовно важливості впливу системи сільськогосподарської кооперації на процеси виробничого розвитку сільського господарства внаслідок проведення фінансових, збуто-постачальницьких та виробничих операцій в рамках кооперативних структур.

У четвертому розділі прослідковано організаційно-фінансові форми діяльності кооперативної системи щодо підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, показано роль сільськогосподарської кооперації у забезпеченні селянських господарств основними засобами виробництва. Зокрема, вивчено питання реалізації товариствами сільськогосподарської кооперації заходів щодо забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими машинами. Доведено, що протягом 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація напрацювала широкий спектр форм і методів роботи щодо забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими машинами. Машинопостачання і машинообслуговування стали тією дієвою силою, яка давала можливість селянським господарствам вчасно й ефективно проводити польові роботи і, відповідно, збільшувати загальні обсяги вирощуваної ними сільськогосподарської продукції.

Значна увага приділена аналізу фінансового забезпечення агрокультурних заходів української сільськогосподарської кооперації, що дало можливість зробити висновки відносно того, що дієвим шляхам відчутного економічного зростання, значної інтенсифікації сільського

господарства було підвищення агровиробничого і агрокультурного рівня сільськогосподарського виробництва загалом і селянських господарств зокрема, тому вирішення завдань фінансового забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації набувало актуального значення.

Структуровано значний фактичний матеріал відносно поширення серед сільського населення агрономічних знань, система яких включала проведення різнопрофільних сільськогосподарських курсів, екскурсій, виставок, конкурсів, організацію показових ділянок, фінансувалось видання науково-популярної літератури тощо. Зазначено, що за тих фінансових можливостей, що їх мала сільськогосподарська кредитна кооперація, на культурно-освітню роботу уваги зверталось недостатньо. Проте навіть той об'єм роботи, що був зроблений у 1920-х рр., сприяв як зростанню агрономічної освіченості пересічного селянина-господаря, так і підвищенню рівня професіоналізму і кваліфікації спеціалістів кооперативної системи, що в сукупності сприяло переходу сільськогосподарського виробництва на більш інтенсивний та передовий шлях розвитку.

Загалом напрацьовані теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії кооперативного руху в роки непу. Всебічне, об'єктивне вивчення історичного досвіду дасть можливість подальшої розбудови вітчизняного сільського господарства, створення більш ефективного, конкурентоздатного механізму функціонування сільськогосподарського виробництва в сучасному світовому економічному просторі. Результати дослідження можуть бути використані для написання комплексних праць з історії України та історії українського селянства, при підготовці спеціальних лекційних курсів з аграрної історії, а також можуть бути корисними при розробці конкретних проблем реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі народного господарства України.

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарський кредит, кредитне товариство, Український

сільськогосподарський банк, ефективність кредиту, збут, постачання, економічні потреби, товарний обіг, селянське господарство, соціально-економічна група, українське селянство, незаможне господарство, середняцьке господарство, заможне господарство, агрокультурні заходи.

ABSTRACT

Trenkin Yu. V. Financial activities of agricultural cooperatives of the Ukrainian SSR under conditions of socio-economic transformation (1921–1929) – qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for a candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – State Higher Education Institution «Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2018.

The dissertation is devoted to a comprehensive generalizing analysis of the mechanism for introducing the main aspects of financial activities of Ukrainian agricultural cooperatives during the period of the new economic policy and their impact on the increase of farms productivity and marketability. Actual attention is paid to the fact that the experience of organizational development and finance and credit activities, the network of which became the core of the national agricultural cooperative system of the NEP period, was unique, since the organization of the system of financial relations between cooperatives, the state and peasants gave the peasants wide opportunities for the manifestation of their individual economic autonomy and economic initiative.

In the first part, based on a comprehensive generalizing study of historical sources, historiographical achievements and modern methodological tools, the mechanisms for implementation of the main aspects of financial activities of agricultural cooperatives of the NEP period and their impact on the increase of the productivity and marketability of peasant farms are analyzed. A large array of scientific literature has been studied, which made it possible to systematize a set of historical works, in which views on the main aspects of cooperative movement in

Ukrainian village of the 1920s are reflected, into a single whole; based on both published and introduced into scientific circulation for the first time materials and documents, the knowledge on the nature and essence of economic-organizing and finance and credit work of cooperatives is substantially complemented.

An analysis of the state of scientific study of the problems suggests that the historiographic base on covering issues related to the multifaceted nature of agricultural cooperatives during the NEP period is quite sufficient, is characterized by adequacy, qualitative changes in the concepts of scientific substantiations of the mechanism of agricultural cooperatives impact on all aspects of village life of the NEP period. It is emphasized that a comprehensive assessment of financial activities of agricultural cooperatives of the 1920s in Ukraine has not yet become the subject of a special generalized study. The source base on a range of problems, which is the object of research, is sufficiently representative and contributes to the complete and reliable disclosure of the dissertation content.

In the second part of the dissertation, socio-political and economic factors of the functioning of domestic agricultural cooperation during the NEP period are revealed. The reasons of the emergence and the mechanisms of development and functioning of credit cooperation are clarified. It is proved that credit cooperatives had a significant economic potential for further strong development. However, the state intervention in the organization of their activities, administrative command pressure and the course of the Soviet state to continuous collectivization, which did not provide for any freedom of economic actions, led to the destruction of credit cooperation. The place of agricultural credit company in cooperative system is investigated, which has been determined by the importance of the tasks assigned to it: satisfaction of the loan need of all members of the company; supply of means of production (agricultural inventory and machinery, seeds, building materials); organization of sales of products manufactured by members of the company, etc.

The role and importance of cooperative agricultural credit are highlighted, tendencies of development of credit companies in Ukraine in the NEP conditions are determined. The agricultural credit is characterized as an important factor in

economic development of peasant farms, the activities of agricultural loan system, which was of great importance for economic and social development of rural areas, are retraced. The expediency of creating a special system of agricultural credit, which has concentrated both state and peasant funds, is substantiated. The social composition of participants in agricultural cooperation is analyzed, both the economic nature of studying the social composition of participants in agricultural cooperation and the division of social groups of peasants into the poor, middle and wealthy ones; and the political nature of the study of social groups, the analysis of which has clearly demonstrated the active policy of the Communist Party to encourage the poorest socio-economic groups of peasants to co-operate, are shown.

In the third part, the main aspects of economic activities of Ukrainian agricultural cooperation are revealed, the most effective forms and methods of economic activities of domestic cooperative system are determined. In particular, the attention is paid to a comprehensive expansion of types and directions of economic activities, marketing and supply, trade and mediatory work of cooperative system, which provided peasant farms with a permanent market for their products, the individual realization of which either had some difficulties or was almost impossible. It is concluded that marketing and supply work of cooperative system contributed to the rise of agriculture productive forces to a higher stage of development, since the cooperation was not only organizing products manufacturing in peasant farms, but also paid considerable attention to its market sales.

The role of special agricultural cooperation in growing agricultural production, increasing the productivity of peasant labor and the marketability of individual peasant farms, improving the food supply of industrial centers, ensuring the stability of raw material base of processing industry has been elucidated. The necessity of applying contracting methods of management for the reconstruction and effective development of agricultural production is studied, since the contracting contributed to the growth of economic interest of peasants in developing the productivity of their own farms and intensified their entrepreneurial

activities. A generalization concerning the importance of the impact of agricultural cooperation system on the processes of agricultural development as a result of financial, marketing and supply and production operations within cooperative structures is made.

In the fourth part, organizational and financial forms of cooperative system activities to increase the productivity of agricultural production are retraced, and the role of agricultural cooperation in providing peasant farms with the basic means of production is shown. In particular, the issue of the implementation of measures to provide farms with agricultural machinery by agricultural cooperatives is studied. It is proved that during the 1920s agricultural cooperation developed a wide range of forms and methods of work to provide farms with agricultural machinery. Machine supply and service became the active force that enabled peasant farms to timely and efficiently carry out field works and, accordingly, to increase the total volumes of agricultural production grown by them.

A considerable attention is paid to the analysis of financial support of agricultural measures of Ukrainian agricultural cooperation, which led to the conclusion that the increase of agriindustrial and agricultural level of agricultural production in general and peasant farms in particular was the effective way of tangible economic growth, significant intensification of agriculture, therefore the solution of the problems of financial support of agricultural measures of agricultural cooperation acquired actual importance.

A considerable factual material on the distribution of agronomic knowledge among the rural population, the system of which included multidisciplinary agricultural courses, excursions, exhibitions, contests, the organization of model sections and the financing of popular science literature publication has been structured. It is noted that due to those financial opportunities that agricultural credit cooperation had, not enough attention was paid to cultural and educational work. However, even that volume of work that was done in the 1920s helped to increase both agronomic education of an average farmer and the level of professionalism and qualification of the specialists of cooperative system, which in

totality contributed to the transition of agricultural production to a more intensive and advanced way of development.

In general, the developed theoretical propositions, conclusions and generalizations contained in the work significantly expand modern knowledge of the history of cooperative movement in the years of the NEP. Comprehensive, objective study of historical experience will enable to further develop the domestic agriculture, to create more efficient, competitive mechanism of agricultural production functioning in modern world economic space. The results of the study can be used to write complex works on the history of Ukraine and the history of Ukrainian peasantry, to develop special lecture courses on agrarian history, and may also be useful in developing specific problems of reforming social and economic relations in agricultural sector of the economy of Ukraine.

Key words: agricultural cooperation, agricultural credit, credit company, Ukrainian agricultural bank, credit efficiency, marketing, supply, economic needs, goods circulation, peasant farm, socio-economic group, Ukrainian peasantry, poor farms, middle farms, prosperous farms, agricultural measures.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Тренкін Ю. В. Фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації Української СРР доби НЕПу в дослідженнях представників Наукового товариства істориків-аграрників. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧДТУ, 2017. Число 27. Вип. 11. С. 176–186.

2. Тренкін Ю. В. Соціальний склад учасників сільськогосподарської кооперації в період нової економічної політики. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 134 (7). С.42–46.
3. Тренкін Ю. В. Кредитна кооперація як важлива складова економічного розвитку селянських господарств в період непу. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧДТУ, 2018. Число 28. Вип. 12. С. 167–174.
4. Тренкін Ю. В. Організаційно-фінансове забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації в добу непу. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 136 (9). С. 48–51.
5. Тренкін Ю. В. Збуто-постачальницькі операції української сільськогосподарської кооперації (1921–1928 рр.). *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 137 (10). С. 33–36.
6. Тренкін Ю. В. Контрактація як ефективна форма забезпечення життєдіяльності селянських господарств в роки непу. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧДТУ, 2018. Число 29. Вип. 13. С. 72–83.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Тренкін Ю. В. Висвітлення участі заможних українських селян в діяльності сільськогосподарської кооперації років непу в науковому доробку науковця із Чигиринщини. *Чигиринщина в історії України. Літопис Чигиринського краю: Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції "Чигиринщина в історії України"*. Черкаси, 2016. Зб. 5. С.420–423.
8. Тренкін Ю. В. Внесок сучасних істориків Черкащини в дослідження сільськогосподарської кооперації доколгоспного періоду. *Персоналістичний вимір історії Черкащини: Матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора, заслуженого*

працівника освіти України Бушина Миколи Івановича (Черкаси, 12 березня 2018 р.). Черкаси: ЧДТУ; видавець Гордієнко Є. І., 2018. С. 415–421.

9. Тренкін Ю. В. Висвітлення історії розвитку сільськогосподарської кооперації Української СРР в період нової економічної політики на сторінках наукового журналу “Український селянин”. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 30–31 березня 2018 р.)*. Ч. I / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД. “Охотнік”, 2018. С. 212–215.

10. Лазуренко В. М., Тренкін Ю. В. Фінансова роль сільськогосподарської кооперації у машинопостачанні українського села в період розквіту НЕПУ. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23–24 березня 2018 р.)*. Львів: ГО “Львівська фундація суспільних наук”, 2018. С. 65–70. (Особистий внесок Ю. Тренкіна – підбір інформації, джерел, виклад основного матеріалу).

11. Тренкін Ю. В., Лазуренко В. М. Особливості функціонування прокатних пунктів сільськогосподарських кооперативних товариств в другій половині 20-х років ХХ століття. *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст.*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 06–07 квітня 2018 р.). Київ: ГО “Київська наукова суспільнознавча організація”, 2018. С. 27–30. (Особистий внесок Ю. Тренкіна – підбір інформації, виклад основного матеріалу).

12. Тренкін Ю. В. Керівний склад українських сільськогосподарських кооперативних товариств періоду недостатньо розвинутого товарного виробництва: політичний чинник формування. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 06–07 липня 2018 р.)*. Львів: ГО “Львівська фундація суспільних наук”, 2018. С. 70–75.

13. Тренкін Ю. В. Ставлення партійно-радянського керівництва до кредитування українського села в період непу. *Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17–18 серпня 2018 р.). Київ: ГО “Київська наукова суспільнознавча організація”, 2018 . С. 32–35.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Стан наукового вивчення проблеми.....	26
1.2. Джерельна база.....	36
1.3. Теоретико-методологічна база дослідження.....	41
РОЗДІЛ 2	
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В РОКИ НЕПУ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ.....	45
2.1. Кредитна кооперація: виникнення та закономірності розвитку і функціонування.....	45
2.2. Сільськогосподарський кредит як важливий чинник економічного розвитку селянських господарств.....	63
2.3. Соціальний склад учасників сільськогосподарської кооперації	84
РОЗДІЛ 3	
ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ.....	96
3.1. Збуто-постачальницькі операції сільськогосподарської кооперації	96
3.2. Спеціалізована кооперація як джерело матеріального добробуту селянства.....	109
3.3. Контрактація як ефективна форма забезпечення життєдіяльності селянських господарств.....	127
РОЗДІЛ 4	
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФІНАНСОВІ ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА.....	139

4.1. Реалізація товариствами сільськогосподарської кооперації заходів щодо забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими машинами.....	139
4.2. Фінансове забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації	163
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	199
ДОДАТКИ.....	232

ВСТУП

Актуальність теми. Серед пріоритетних напрямків подальшого розвитку економіки України виразно постає забезпечення ефективного функціонування її аграрного сектору, адже сільське господарство сьогодні є однією з найважливіших виробничих галузей нашої країни. Проблеми, які є в аграрному секторі, потребують нагального вирішення, оскільки це дасть можливість розв'язати низку важливих соціально-економічних проблем, серед яких першорядне значення посідають продовольча безпека України, забезпечення вітчизняного споживача достатньою кількістю якісної сільськогосподарської продукції (насамперед, м'ясо-молочної), а також подальше нарощення сільськогосподарського експорту, який в силу цілого ряду причин вже сьогодні займає 30 % загальної вартості українського експорту. Не менш значущим є й те, що за рахунок сільського господарства сьогодні формується 50 % доходів у державний бюджет України. Тож в силу такого вкрай важливого значення сільського господарства сучасні дослідники в процесі пошуку шляхів вирішення соціально-економічних, організаційно-господарських, нормативно-правових питань поглиблено вивчають історичний досвід минулого, який мав позитивні наслідки, щоб урахувати його для забезпечення подальшого поступу в справі підвищення ефективності всіх напрямів аграрної економіки. В площині особливої зацікавленості сучасних українських дослідників перебуває період впровадження та функціонування нової економічної політики (непу). Такий підвищений інтерес безпосередньо пов'язаний із тим, що в часи непу сільське господарство України як провідна її економічна галузь не просто займало домінуюче становище, але й швидко прогресувало. В цьому контексті особливу увагу науковців привертає процес функціонування такої ефективної форми виробничо-економічної та фінансової самоорганізації селянських господарств, як сільськогосподарська кооперація. Такий інтерес цілком зрозумілий, оскільки ця масова самодіяльна селянська організація була не

штучним кабінетно-бюрократичним витвором для регулювання соціально-економічних, господарських, фінансових аспектів функціонування мільйонів селянських господарств, а створювалась ними самими з метою найбільш доцільного задоволення економічних та соціальних інтересів і потреб усього селянського соціуму. Без перебільшення можемо сказати, що сільськогосподарська кооперація доби непу, при побудові якої її творцями було використано багаторічний досвід, напрацьований українськими кооператорами в останній чверті XIX – першому десятилітті XX століття, була не лише дуже вдалою моделлю організації господарсько-економічної взаємодії селянських господарств, зміцнення їх виробничих можливостей і підвищення товарності. При першочерговій увазі до господарсько-економічних проблем, вона, разом із тим, була виразно соціально орієнтованою моделлю розвитку українського села.

Вивчення всіх сфер діяльності української сільськогосподарської кооперативної системи 1920-х років є і на сьогодні актуальним вже тому, що вона за досить короткий термін наочно продемонструвала вміння налагодити ефективне функціонування всіх галузей сільського господарства України, пройшовши шлях від нижчих форм (збуту й постачання) до вищих (виробничих), що дає підстави стверджувати, що це була динамічна суспільно-економічна модель, в основі якої лежав ефективний механізм інтенсивного економічного розвитку сільського господарства. Її унікальність зумовлена також і тим, що українська сільськогосподарська кооперація доби непу змогла сформувати і структурувати великотоварне виробництво, не руйнуючи при цьому індивідуального селянського господарства, а відтак – і споконвічної самобутності освяченої віками ментальності українського селянина-хлібороба – господаря власної землі, власного двору, власної долі.

Звернення в дослідженні саме до фінансової складової багатогранної діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу обумовлене тим, що організаційно-економічні, технологічні й виробничі зміни інфраструктури сільськогосподарського виробництва України були б неможливими без тих

можливостей, які створювала система кооперативного сільськогосподарського кредиту, тобто без впровадження в структуру сільськогосподарського виробництва чітко організованої системи кредитування, Саме мобілізація вільних грошових ресурсів селянських господарств, націлення їх на вирішення найважливіших виробничих завдань і, як результат, підвищення загальної товарності сільського господарства України стала першочерговим, пріоритетним напрямком діяльності спеціалізованої мережі Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» – сільськогосподарської кредитної кооперації. Саме ця спеціалізована мережа сільськогосподарської кооперації змогла організаційно швидко і фінансово потужно розбудувати дієву систему фінансово-кредитного обслуговування численних селянських господарств, а також знаходити потенційні фінансові джерела самого різного походження та ефективно використовувати мобілізовані кошти.

Досвід організаційної розбудови та фінансово-кредитної діяльності мережі, яка стала стрижнем сільськогосподарської кооперативної системи доби непу, є унікальним, тому що організація системи фінансових відносин між кооперацією, державою і селянином надала широкі можливості селянину для прояву його індивідуальної господарської самостійності та економічної ініціативи.

Слід при цьому мати на увазі, що сільськогосподарська кооперація доби непу змогла так структурувати всі форми своєї життєдіяльності, що навіть за несприятливих умов, у яких розпочалась реалізація нової економічної політики (тривале воєнне лихоліття, революційні катаклізми, терористична стосовно українського селянина практика «воєнного комунізму»), вона дієво сприяла достатньо швидкому покращенню соціально-економічного становища на селі.

Сучасний пошук розбудови ринкових відносин в аграрному секторі економіки буде збідненим, якщо ми обійдемо належною увагою плідний досвід минулого, оскільки саме українська сільськогосподарська кооперація

стала в 1920-ті роки ключовим чинником успішного функціонування ринково зорієнтованих селянських господарств, які, попри всі песимістичні прогнози, швидко змогли замінити знищені революцією поміщицькі економії. Саме вона стала надійною формою організації та регулювання багатопрофільного сільського господарства України, ключового на той час сектору її економіки.

В цілому актуальність даної роботи зумовлена тією зацікавленістю, яку дослідники проявляють до вивчення всіх організаційних форм та особливостей функціонування вітчизняної кооперативної системи 1920-х рр., необхідністю дослідження саме вітчизняного історичного надбання, яке мало значний творчий потенціал, на жаль, майже повністю брутално знищений у лиху годину насильницької колективізації, оскільки глибоко демократичні засади, на яких базувалася українська сільськогосподарська кооперація, не відповідали ідеологічним лещатам тоталітарного ладу, який не те що не передбачав економічної свободи індивідуального господаря, а навпаки – абсолютно її відкидав. Багатогранний плідний досвід діяльності української сільськогосподарської кооперації заслуговує на особливу увагу в сучасних умовах ще і тому, що вітчизняне сільське господарство, попри певні кризові моменти, все ще має значний невикористаний ресурсний потенціал, здатний при належному підході до його використання суттєво примножити ефективність аграрного сектору економіки України. Виходячи з цього, всебічне об'єктивне вивчення історичного досвіду дасть можливість подальшої розбудови вітчизняного сільського господарства, створення більш ефективного, конкурентоздатного механізму функціонування сільськогосподарського виробництва в сучасному світовому економічному просторі на основі надання саме безпосередньому виробнику широких можливостей для прояву господарської ініціативи та підприємництва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою проблематикою кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні

процеси в Україні XIX – початку XXI століття» (номер державної реєстрації 0112U005220).

Мета дослідження полягає в комплексному узагальнюючому аналізі механізму впровадження основних аспектів фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу та їх впливу на підвищення продуктивності і товарності селянських господарств.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

– з’ясувати стан висвітлення в науковій літературі обраної теми, проаналізувати рівень та повноту джерельної бази;

– дати оцінку значення сільськогосподарської кредитної кооперації для інтенсифікації та підвищення прибутковості селянських господарств у період непу;

– висвітлити роль і значення кооперативного сільськогосподарського кредиту, визначити тенденції розвитку кредитних товариств в Україні в умовах непу;

– охарактеризувати соціальні групи, які були активними учасниками сільськогосподарської кредитної кооперації періоду непу, з’ясувати їх роль в даному процесі;

– виявити найбільш ефективні форми і методи господарської діяльності кооперативної системи;

– показати роль сільськогосподарської кооперації у забезпеченні селянських господарств основними засобами виробництва;

– дати оцінку організаційно-фінансової підтримки агрокультурних заходів, які здійснювала сільськогосподарська кооперація; з’ясувати їх роль в економічному піднесенні селянських господарств доби непу.

Об’єктом дослідження є сільськогосподарська кооперація Української СРР в добу непу (1921–1929 рр.).

Предметом дослідження є основні аспекти фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації Української СРР в умовах непу (1921–1929 рр.).

Хронологічні межі дисертації охоплюють 1921–1929 роки – період непу, коли в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) існували самодіяльні кооперативні організації українського селянства. Нижня хронологічна межа (1921 р.) пов'язана з запровадженням непу, а верхня (1929 р.) – зі згортанням непу, і, відповідно, ліквідацією кооперативних форм господарювання у зв'язку з початком суцільної колективізації.

Територіальні межі дослідження стосуються території Української СРР в політико-адміністративних межах 20-х років ХХ століття.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації ґрунтуються на загальнонаукових принципах історичного дослідження. Основоположне значення мають принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності, науковості, які дали можливість розкрити характер та сутність організаційно-господарської та фінансово-кредитної роботи кооперації. Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові (структурно-функціональний, наукового аналізу та синтезу, конкретно-пошуковий), власне історичні (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний) методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

– досліджено значний масив наукової літератури, що дало можливість систематизувати в єдине ціле сукупність історичних праць, у яких відображено погляди на основні аспекти кооперативного руху в українському селі 1920-х років;

– предметом системного і структурного аналізу на основі як опублікованих, так і вперше введених у науковий обіг матеріалів та документів на дисертаційному рівні стала фінансова діяльність

сільськогосподарської кооперації доби непу як головної організаційно-економічної системи українського села 1920-х років;

уточнено:

– важливість комплексного підходу до аналізу суспільно-політичних та господарсько-економічних чинників функціонування сільськогосподарської кооперативної системи непівського періоду;

– необхідність виваженої оцінки організаційних та фінансово-економічних ініціатив структурних ланок сільськогосподарської кооперації, які сприяли розвитку сільськогосподарського виробництва, покращенню добробуту українського селянства;

дістало подальшого розвитку:

– твердження відносно того, що кредитна сільськогосподарська кооперація була загальним економічно-організаційним центром господарської роботи на селі, яка продемонструвала високі економічні показники та значні потенційні можливості для подальшого зростання продуктивності селянських господарств;

– узагальнення відносно важливості впливу системи сільськогосподарської кооперації на процеси виробничого розвитку сільського господарства внаслідок проведення фінансових, збуто-постачальницьких та виробничих операцій в рамках кооперативних структур.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що напрацьовані теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з історії кооперативного руху в роки непу. Результати дослідження можуть бути використані для написання комплексних праць з історії України та історії українського селянства, при підготовці спеціальних лекційних курсів з аграрної історії, а також можуть бути корисними при розробці конкретних проблем реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі народного господарства України.

Особистий внесок здобувача. Обґрунтовано мету і завдання дослідження, його джерелознавчі та методологічні засади. Проведено аналіз

фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах соціально-економічних трансформацій доби непу, виокремлено її основні аспекти.

Викладені в дисертації наукові результати, що виносяться на захист, отримані автором особисто. Наукові статті автора у фахових виданнях, які відображають основні наукові результати дисертації, є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи обговорювались на засіданні кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Окремі положення дисертації були апробовані у доповідях і повідомленнях на П'ятій історико-краєзнавчій конференції «Чигиринщина в історії України», присвяченій 500-річчю заснування м. Чигирин (с. Суботів Черкаської області, 27 квітня 2012 р.); Першій регіональній історико-краєзнавчій конференції «Персоналістичний вимір історії Черкащини» (м. Черкаси, 12 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (м. Львів, 23–24 березня 2018 р.); Третій Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпро, 30–31 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у XXI ст.» (м. Київ, 06 – 07 квітня 2018 р.); Шостій міжрегіональній історико-краєзнавчій конференції «Чигиринщина в історії України» (м. Чигирин, 23 квітня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (м. Львів, 06–07 липня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (м. Київ, 17–18 серпня 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автором опубліковано 13 наукових праць, із яких: 6 статей – у наукових фахових виданнях (3 публікації опубліковано у виданнях, які включені до міжнародних

наукометричних баз), 7 публікацій апробаційного характеру. Загальний обсяг публікацій становить 5,8 друкованих аркушів.

Структура і обсяг дисертації обумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (370 позицій), 7 додатків. Повний обсяг дисертації становить 244 сторінки, з них основного тексту – 198 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового вивчення проблеми

Висвітлення питань, пов'язаних із комплексним узагальнюючим аналізом механізму впровадження основних аспектів фінансової діяльності вітчизняної сільськогосподарської кооперації доби непу та їх впливом на підвищення продуктивності сільського господарства, потребує попереднього з'ясування наукової думки з цієї проблематики. Доробок фахівців з дослідження основних аспектів сільськогосподарської кооперації є доволі вагомим, і його аналіз дає можливість з'ясувати стан вивчення кооперативного руху у вітчизняному історіописанні. Науково-історичні студії розвитку продуктивних сил сільського господарства України в добу нової економічної політики вирізняються різноманітною тематичною спрямованістю. Історіографічні здобутки дослідників теми, що є об'єктом нашого дослідження, можна поділити на кілька періодів: 1) безпосередньо 1920-ті рр., час становлення, розквіту і згортання кооперації, 2) радянська історіографія, 3) сучасна вітчизняна історіографія.

Що стосується першого періоду, то його важливість пояснюється тим, що переважна більшість праць цього часу написана безпосередніми учасниками подій, серед яких були як і дослідники-аграрники, так і економісти, керівники кооперативного руху, партійні і радянські діячі, які брали активну участь в організаційній розбудові сільськогосподарської кооперативної системи і висвітлювали в своїх наукових доробках всі сторони її багатопланової організаційної діяльності. Звичайно, праці характеризувалися як позитивними моментами (практичний власний досвід авторів, наявність статистичних даних тощо), але й мали певні недоліки: зокрема, наявність суб'єктивних суджень, пов'язаних із впливом політичної

боротьби, ідеологічних дискусій, викликаних суспільно-політичними обставинами часу.

Вчені і фундатори кооперативного руху розглядали питання його організації, принципів, аналізували організаційно-господарські, фінансові аспекти діяльності кооперативної системи. Так, предметом наукового пошуку О. Чаянова стали основні ідеї та форми організації сільськогосподарської кооперації [350]. Природу і зміст діяльності всіх ланок кооперативної системи, яка стала основою соціально-економічного розвитку селянських господарств доби непу, розглядав І. Батюк, який не лише проаналізував розвиток сільськогосподарської кооперації в історичному аспекті, але й відстежив головні моменти створення та функціонування інтегральних, універсальних та спеціальних товариств, прослідковував торговельну та фінансову роботу всіх структурних ланок кооперативної системи [10; 11].

Історіографія 1920-х років також представлена напрацюваннями як теоретиків, так і практиків кооперативного руху, які аналізували і структурували знання і здобутий досвід щодо впровадження та ефективного функціонування системи сільськогосподарського кредиту. Заслуговує на увагу праця заступника Наркомзему УСРР В. Качинського «На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні», в якій автор чітко сформулював основні засади діяльності кредитно-кооперативної системи [104]. Аналізу системи сільськогосподарського кредиту, головних функцій кредитної кооперації, впливу на розвиток селянських господарств короткотермінових та довготермінових кредитів присвячена робота С. Фесенка і Л. Цукермана [301].

Науковий інтерес викликають праці А. Дідусенка, П. Височанського, І. Подольського, які спрямували творчий пошук на осмислення ролі і значення сільськогосподарського кредиту для підвищення продуктивності й товарності сільського господарства загалом і селянських господарств зокрема. Важливість робіт зазначених авторів полягала в тому, що вони мали

досвід практичної роботи у системі сільськогосподарської кооперації, тому не лише робили узагальнення, а й визначали подальші кроки поліпшення методів та форм її роботи. Зокрема, професор Київського кооперативного інституту П. Височанський не лише аналізує радянську систему кооперативного кредиту, його законодавчу основу, а й дає порівняльну характеристику системи кооперативного кредиту в інших країнах. Проте варто зауважити, що основний акцент роботи був зорієнтований на розкриття фінансово-економічних питань, які стосувались, в основному, вищої ланки сільськогосподарського кредиту, в той час як діяльність низової ланки була розкрита не повністю [28; 29].

Аналітичністю і ґрунтовністю викладу матеріалу характеризується праця А. Дідусенка [65]. Вчений систематизував накопичений матеріал про організаційні форми та соціально-економічні завдання системи сільськогосподарського кредиту, його фінансові основи, проаналізував ефективність сільськогосподарського кредиту у колективних та індивідуальних селянських господарствах. Праця, видана у 1929 р., деякою мірою відбивала все зростаючі тенденції партійно-радянського апарату до підсилення ролі незаможників у кооперативному житті українського села, тому значна увага була приділена саме соціальному напрямку у роботі системи сільськогосподарського кредиту.

Комплексністю і багатоаспектністю характеризується монографія І. Подольського «Сільськогосподарський кредит» та інші його праці, в яких автор чітко виокремив основні питання з теорії сільськогосподарського кредиту, головні чинники селянського виробництва як передумову належного використання сільськогосподарського кредиту в селянському господарстві, дав чітку порівняльну хронологічну та територіальну характеристику систем сільськогосподарського кредиту в різних країнах світу [223; 224; 225].

Важливим для комплексного аналізу кооперативної системи є висвітлення в науковій літературі 1920-х рр. шляхів пошуку оптимальних

форм низової ланки сільськогосподарської кооперації, серед яких важливою складовою було сільськогосподарське кредитне товариство. Серед праць в цьому напрямку можемо виокремити роботи Т. Німчинова [189; 190; 191; 192] і О. Макаровського [161; 162], які хоча й мали скоріше інформаційно-освітній, а не науково-аналітичний характер, але все ж відзначалися виваженістю викладу фактичного матеріалу. Так, Т. Німчинов у праці «Аналіз роботи сільськогосподарського кредитного товариства» розкриває природу сільськогосподарського товариства, його організаційний стан, склад, кількість та рух членів товариств. Дослідник за результатами власного практичного досвіду не лише аналізує господарчо-фінансовий стан сільськогосподарського товариства, а й надає практичні рекомендації щодо вирішення проблем, пов'язаних із фінансовою стороною організації збуто-постачальницької, господарської, агрокультурної роботи [189].

Ґрунтовна робота, в якій було узагальнено досвід організації і практики сільськогосподарського кредитного товариства, була виконана О. Макаровським. У ній висвітлювалися всі ключові моменти, починаючи від процедури організації товариства, вироблення його статуту, організації повсякденної діяльності до чіткого пояснення суті кредитних операцій, типології кредитів тощо. Важливо відмітити, що виклад матеріалу подавався у досить простій формі, що мало значення для того, щоб із науковими роботами в цілком доступній формі міг ознайомитись не лише спеціаліст чи кваліфікований фахівець державних установ, структурних ланок кооперативної системи, а й пересічний селянин-господар [162].

Вартими уваги є також дослідження В. Целаріуса [347], І. Маєвського [160], Є. Дешка [63], О. Одинцова [203; 204], О. Лозового [156], К. Панченка [207; 208], С. Бородаєвського [21], П. Любченка [158], В. Онуфрієва [205], Л. Ландо [153], творчі зусилля яких було спрямовано на вивчення стану та розвитку сільськогосподарської кооперації, її економічних засад, теорії, соціального значення та ін. Ряд публікацій, які торкалися аналізу загальних тенденцій розвитку сільського господарства України доби непу, політики

партії відносно нього, розвитку зернового господарства, тваринництва, бурякосіяння, вийшли з-під пера М. Гуревича [54; 55; 56], А. Альтермана [3; 4], Г. Архіпова [5], Н. Гвоздія [47], Л. Бухановського [24], С. Луценка [157], Я. Огія [202], О. Шліхтера [355-362] та ін. [363].

Загалом оцінюючи історіографію 1920-х рр., зазначимо, що вона характеризувалась актуальністю питань, які вивчались у наукових працях, достовірністю даних, оперативністю розкриття соціальних процесів. Серед недоліків можемо зауважити хронологічну обмеженість спостережень за певними кроками діяльності кооперації, що й призводило іноді до необґрунтованих висновків.

На жаль, маємо відзначити, що в опублікованих працях кінця 1920-х років у зв'язку з посиленням тоталітарного наступу на всі сторони життєдіяльності українського суспільства й активізацією курсу на колективізацію все більше прослідковувались тенденції до трансформування поглядів на подальше призначення кооперації в бік того, що вона є лише перехідним етапом до колгоспів, які мали стати «вищою формою кооперації».

Наступний період – це радянська історіографія 30–80-х рр., коли праці з аграрної проблематики ґрунтувалися на ідеологічних догмах сумнозвісного «короткого курсу» ВКП(б). Вивчення будь-яких питань, пов'язаних із товарно-грошовими відносинами, припинилось. Переважна більшість авторів наукових праць про сільськогосподарську кооперацію та діячі кооперативного руху зазнавали переслідувань з боку тоталітарної системи. Провідною науковою темою стала колективізація, її сутність, форми і методи. Питання, пов'язані з діяльністю всіх структурних ланок і різнопланових форм діяльності сільськогосподарської кооперації, практично не виокремлювались із загального курсу вивчення аграрної історії України, та й там згадувались лише фрагментарно. Скоріше за все, пояснення цього лежить у небажанні партійного керівництва розкрити об'єктивну сторону цього процесу, оскільки у такому разі було б розвінчано міф про тотожність

понять «кооперація» і «колгосп», який панував у суспільстві, починаючи з 1930-х рр.

Певна наукова розробка проблематики стала можливою з другої половини 1950-х рр. Історики-аграрники почали упорядковувати архіви, до яких було отримано доступ, систематизовувати накопичені джерела. Звичайно, праці мали, в основному, історико-партійний чи економічний характер, але все ж це були дієві спроби осмислити події в українському селі доколгоспного періоду. Серед авторів варто виокремити М. Гетьман-Кравченка, який висвітлив цей період крізь призму боротьби комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації і розгортання її діяльності в Україні [48; 49].

Питаннями висвітлення кооперативного руху, економічних аспектів господарської діяльності кооперації займалися О. Бабій [7], І. Громенко [53], І. Бакуменко [8], В. Голіков [51], Л. Морозов [188], В. Данілов [57], В. Дмитренко [66], Б. Мигаль [171; 172], П. Денисовець [60; 61], З. Шульга [364], Р. Лях [159]. Наукова цінність праць зазначених авторів визначається тим, що попри їх відчутно виражену ідеологічну спрямованість, все ж вони містили значний фактологічний матеріал, який давав можливість отримати уявлення про суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в українському селі протягом 1920-х рр.

Тематичне коло досліджень, пов'язаних із життєдіяльністю доколгоспного українського села, значно збагатила вітчизняна історична наука доби незалежності. Заповнення нових тематичних ніш стало можливим у зв'язку з насиченням інформаційного наукового простору раніше забороненими для загального користування архівними матеріалами та документами, формуванням нових концептуальних підходів та збагаченням методологічного інструментарію вивчення суспільно-історичних процесів. Вважаємо, що доцільним буде історіографічний доробок сучасних дослідників виокремити умовно в три групи.

Перша група праць має узагальнюючий фундаментальний характер. До неї ми віднесли науковий доробок дослідників, які з погляду нових концептуальних підходів дають оцінку загальної, цілісної картини життя українського села від давнини до сучасності. Фундаментальністю і змістовністю відзначається комплексне двотомне дослідження «Історія українського селянства» [92], навчально-методичний посібник П. Коріненка «Історія українського селянства» [127], монографія Г. Сургая «Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс» [281], різнопланові посібники з аграрної історії України [1; 76]

Друга група праць – це творчі здобутки істориків-аграрників у площині аналізу різних сторін господарського життя селянства, пов'язаних із впровадженням нової економічної політики (1921–1929 рр.). Серед ґрунтовних досліджень, предметом наукового вивчення в яких є життєдіяльність українського суспільства 20-х рр. ХХ ст., провідні позиції займають наукові студії, присвячені з'ясуванню суті нової економічної політики, вивчення якої в попередні історичні періоди або перебувало поза фокусом наукового пошуку, або відображалось упереджено і заідеологізовано. Безумовно, пріоритетні позиції серед сучасних дослідників нової економічної політики посідає С. Кульчицький, який першим із вітчизняних дослідників обґрунтував необхідність побудови концептуальних засад реальної історії, наголошуючи на необхідності реконструкції радянської історії України, тому що саме цей період було фальсифіковано і подано партійним керівництвом у вигідному для нього світлі [133-139; 282]. Це, на думку дослідника, спричинило знищення, втаємничення або фальсифікацію фактів, які суперечили офіційній історії [133, с. 13]. Неупереджено дослідник оцінює й концепцію «кооперативного соціалізму» в монографії «УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.)», у якій аналізує запровадження нової економічної політики, критично аналізує працю В. Леніна «Про кооперацію», [139, с. 51], дає оцінку курсу комуністичної партії на господарські нововведення в українському селі.

Окрім того, С. Кульчицький переконливо обґрунтовує думку стосовно того, що колгоспи і кооперативи не мали нічого спільного [139, с. 136].

Виваженістю суджень характеризуються змістовні монографії В. Калініченка про селянське господарство України в доколгоспний, непівський період (1921–1929), які можна охарактеризувати як історико-економічні та статистичні дослідження, оскільки вони містять значний масив раніше недоступних матеріалів та статистичних даних, які віддзеркалюють реальний стан речей у господарсько-економічному становищі доколгоспного українського села [98; 99]. Спектр наукових проблем, пов'язаних із історією непівського села, відображено в наукових доробках О. Ганжі [43-46], Т. Капустян [100-103], В. Лазуренка [140-144; 147-149], О. Сушка [283; 284].

Третя група – це праці дослідників, у фокусі наукової уваги яких перебувають саме аналіз чинників, процесів і явищ, які стосуються організаційно-господарських, соціально-економічних основ діяльності всіх структурних ланок сільськогосподарської кооперації.

Серед істориків-аграрників, які на поч. 90-х рр. ХХ ст. почали студіювати проблематику кооперативного руху 1920-х рр., провідні позиції належать А. Морозову, одному з фундаторів та директору Науково-дослідного інституту селянства, науковий доробок якого займає вагоме місце в сучасному вітчизняному історіографічному просторі. У фокусі наукової уваги А. Морозова перебувають питання, пов'язані з усіма формами і методами роботи української кредитної сільськогосподарської кооперації в 1921–1929 рр. [176; 178-182; 185; 187]. Відносно монографії автора «Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу» маємо зазначити, що це була одна з перших наукових праць доби незалежності, яка характеризується відсутністю впливу ідеологічного тиску та заангажованості і є комплексним дослідженням проблем діяльності сільськогосподарських кооперативних організацій щодо кредитного обслуговування селянських господарств [186]. Дослідник аргументовано доводить, що кредитна кооперація була координуючим центром кооперативного життя та сприяла всебічній

соціально-економічній розбудові українського села. Окремі наукові розвідки А. Морозова присвячені вирішенню фінансового забезпечення сільського господарства технікою, контрактації як ефективній форми забезпечення життєдіяльності селянських господарств, діяльності спеціалізованих кооперативних систем та характеристиці напрямків і методів культурно-освітньої роботи сільськогосподарської кооперації в період непу. [173; 174; 177; 184]. Загалом комплексний аналіз внутрішніх процесів, як лежали в основі успішної господарської діяльності і стабільного соціально-економічного розвитку кредитної сільськогосподарської кооперації, було виокремлено А. Морозовим як наукову проблему дисертації [183].

Вагомий науковий інтерес у контексті теми нашого дослідження представляють праці В. Марочка, головного наукового співробітника відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України [163-167]. Автор приділяє значну увагу з'ясуванню малодосліджених проблем кооперативного руху, зокрема його історичного аспекту, дає оцінку формуванню організаційно-функціональної системи сільськогосподарських кооперативних товариств. Важливими для цілісної картини аналізу ролі і значення сільськогосподарської кооперації є висновки В. Марочка стосовно того, що згорання кооперативного руху наприкінці 1920-х рр. було викликане неузгодженістю засад діяльності сільськогосподарської кооперації з ідеологією командно-адміністративних методів управління економічним життям суспільства [164, с. 81].

Змістовністю та цілісністю відображення історії сільськогосподарської кооперації періоду непу характеризується монографія В. Бутенка та К. Філіпова «Кооперація, селянин, держава». У запропонованій авторами науковій розвідці основний акцент робиться на тому, що кооперативна система була формою соціально-господарської самоорганізації селянських господарств, націленою на збереження селянина-господаря-виробника як повноправного учасника ринкових відносин [22].

Для повноти історіографічного аналізу діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу варто також звернути увагу на наукові розвідки, присвячені вивченню окремих її аспектів. Науковий інтерес викликають напрацювання в цій площині С. Биченка, який зосередив дослідницьку увагу на основних напрямках діяльності спеціальної сільськогосподарської кооперації з підвищення товарності та прибутковості селянських господарств [12-20]. Предметом досліджень О. Дулгерової є особливості культурно-освітньої діяльності кооперативних організацій із підвищення продуктивності селянських господарств України у період непу [69-75]. Також дослідники звертали увагу на участь в кооперативному русі різних соціально-економічних груп українського селянства. Особлива увага приділялась заможним верствам українського села, місце яких у системі побудови суспільно-економічних відносин на селі трактувалось у попередні періоди історії України лише негативно. В сучасному історичному просторі важливими і науково обґрунтованими працями в цьому контексті є розвідки В. Лазуренка [150; 151]. Соціально-економічний аспект участі заможного селянства в сільськогосподарській кооперації 1921–1929 рр. з'ясував В. Паскаленко [210-217].

Комплексна та системна характеристика надбань вітчизняної історіографії щодо історії сільськогосподарської кооперації, аналіз традицій історіописання, притаманних дослідникам різних історичних періодів, також стали предметом наукового пошуку І. Кивгили [105; 106], А. Морозова [175], Г. Коцура, О. Пирога [130], В. Калініченка [97], В. Лазуренка та Ю. Лазуренка [145; 146; 152]. Концептуальні та проблемно-тематичні особливості сучасної історіографії непу досліджує Л. Шаповал [353].

Різним аспектам проблематики кооперативного руху в Україні в добу нової економічної політики 1920-х рр. присвячені дисертаційні роботи К. Філіпова [302], В. Гольця [50], В. Паскаленка [211], С. Биченка [12; 13], О. Дулгерової [71], І. Фаренія [300], О. Атоян [6], І. Прокопенко [249], Л. Скотнікової [276].

Таким чином, все зазначене вище дає підстави зробити висновок відносно того, що історіографічна база щодо висвітлення питань, пов'язаних із багатoproфільністю діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу, є цілком достатньою, характеризується адекватністю, якісними змінами в концепціях наукових обґрунтувань механізму впливу сільськогосподарської кооперації на всі сторони життя непівського села. Разом з тим зауважимо, що комплексна оцінка фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації 1920-х років в Україні ще не стала предметом спеціального узагальнюючого дослідження.

1.2. Джерельна база

Класифікацію джерельної бази було здійснено згідно з принципом розподілу за її походженням на опубліковані і неопубліковані джерела. Значні масиви документів, які висвітлюють діяльність усіх структурних ланок сільськогосподарської кооперації, найбільш повно представлено у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Серед фондів ЦДАВО України найбільш суттєвими для розкриття теми дослідження є: фонд 290, який вміщує документи Всеукраїнської ради сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [316-318; 323-330], фонд 27 – Народного комісаріату землеробських справ УСРР [310-315; 322], фонд 539 – Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції [309; 336; 337], фонд 325 – Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації «Добробут» [319; 320; 335], фонд 308 – Всеукраїнського кооперативного товариства зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах» [332], фонд 323 – Всеукраїнської спілки садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка» [334], фонд 335 – Всеукраїнського центру зернової кооперації «Укрзерноцентр», фонд 257 – Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян при ВУЦВК [321],

фонд 271 – Головного кооперативного комітету при РНК УСРР, фонд 329 – Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації технічних культур, фонд 312 – Всеукраїнської спілки бурякової кооперації «Укрбурякоспілка» [333], фонд 291 – Української спілки насінницької кооперації «Укрнасіспілка», фонд 3040 – Української економічної наради [331]. Що стосується ЦДАГО, то в основному нами було використано матеріали з фонду 1 – Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КП(б)У), який містить значний обсяг важливих для дослідження матеріалів інформаційного та аналітичного характеру [338-346].

Сконцентровані в цих фондах документи безпосередньо стосуються діяльності різних систем сільськогосподарської кооперації та владних структур, мають різнопланове інформаційне забарвлення і включають обіжники, циркуляри, доповідні записки, листування з центральними установами та кооперативними організаціями, постанови та протоколи засідань Раднаркому УСРР та Української економічної наради, постанови і положення ВУЦВК, Раднаркому УРСР, доповідні записки УЕН, інформаційні зведення про політичний і економічний стан округ, звіти про різнопланові обстеження, ревізії, перевірки, квартальні та щорічні звіти тощо.

За типологічними ознаками джерельна база дослідження репрезентована чотирма групами джерел:

документи та матеріали структурних ланок системи сільськогосподарської кооперації (друковані та архівні), які включають щорічні звіти Українського сільськогосподарського банку [86; 87; 88; 295-297], звіти про діяльність кооперативної системи, а саме: Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» [31-34; 274], Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації «Добробут» [35], кооперативного цукрового товариства «Укрсільцукор» [85], Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах» [36], кооперативної буряківничої системи «Укрбурякоспілка»

[37]. Сюди ж ми відносимо постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації [233], постанови президії наглядової ради «Сільського господаря» [236], резолюції з'їздів по сільськогосподарському кредиту [254], резолюції Всеукраїнських машинно-тракторних нарад при «Сільському господарі» [253], постанови нарад та з'їздів спеціалізованих кооперативних систем [170; 234; 235; 245; 351], а також різнопланові матеріали і документи ЦДАВО України (фонди 290, 291, 308, 312, 323, 325, 329, 335) та ЦДАГО України (фонд 1). Документи та матеріали даної групи джерел відзначаються високим фаховим рівнем, детальним аналізом процесів, які відбувались в усіх напрямках та формах діяльності кооперативної системи; також окремо слід констатувати, що дані, відображені в звітах, були достатньо об'єктивними та незавуальованими. Сукупність цих різноманітних фактологічних та цифрових матеріалів дала можливість отримати значний масив інформації щодо багатопланової діяльності всіх структурних ланок сільськогосподарської кооперації;

збірники документів партійних та державних установ і організацій (друковані та архівні), що дають широку комплексну картину соціально-економічного становища українського села, прослідковують політику радянської влади щодо місця сільськогосподарської кооперації в розбудові аграрного сектору економіки, відображають законодавчі зміни стосовно сільськогосподарської політики радянської влади доби непу. До цієї групи ми відносимо збірники «Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК» [108; 109], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967. Т.1. 1917–1928 гг.» [255], «Партия о кооперации. Постановления и резолюции ВКП (б)» [209], «Новые законы о кооперации: Систематический сборник законов и постановлений, инструкций» [193], «Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію» [78], «Основные итоги работы правительства УССР» [206], Звіти та огляди діяльності робітничо-селянського уряду України з'їздам Рад [58; 84; 128], збірники узаконень і

розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР [81], резолюції, постанови, стенографічні звіти з'їздів КП(б)У та ВКП(б) [59; 62; 195], Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів [41; 93; 306], щотижневий «Бюлетень Народного комісаріату земельних справ», який містить узаконення й розпорядження урядів СРСР та УСРР, обіжники, накази, інструкції та розпорядження НКЗС [196-200; 348; 349], положення і постанови вищих партійних та державних установ і організацій [227-240; 277]. Вартими уваги є матеріали до характеристики стану сільського господарства УСРР, зібрані НКЗС [169] тощо [218; 222; 242]. Значні масиви документів, що стосуються політики вищих органів влади, партійних органів, народногосподарських та інших установ, містяться в ЦДАВО України (фонди 27, 257, 271, 539, 3040) та ЦДАГО України (фонд 1). Матеріали та документи цієї групи джерел відзначаються повнотою відображення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, в середовищі яких відбувалося організаційне, господарське та фінансове становлення кооперативної системи 1920-х рр.;

періодичні видання 1920-х років. Найбільш повно та інформаційно насичено проблематика нашого дослідження відображена на сторінках офіційного часопису сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» (1922–1926 рр. [262-273], з 1927 р. – «Коопероване село» [121-126], з 1928 р. – «Кооперована громада» [113-120]), на сторінках якого висвітлювалися практично всі аспекти організаційної, фінансово-економічної, господарсько-виробничої, агрокультурної роботи всіх структурних ланок кооперативної системи. Окрім того, часопис був для селян постійним джерелом інформації про законодавчі та організаційні кроки в галузі сільського господарства центральних радянських, партійних та господарських органів УСРР.

Майже всі друковані органи (з різною повнотою та інтенсивністю) висвітлювали питання, пов'язані з діяльністю сільськогосподарської кооперації, оскільки кооперативний рух в добу непу мав як суспільну, так і

економічну значущість. Корисним для автора стало вивчення змісту періодичних видань суспільно-політичного характеру «Комуніст», «Український економіст», «Вісник НКЗС», «Вісті ВУЦВК», «Известия ЦК КП(б)У» [38-40; 89; 107; 110; 287-289]. Змістовними та важливими для дослідження є матеріали, розміщені на шпальтах часописів та газет сільськогосподарського, кооперативного характеру. Серед них: «Український агроном», «Радянський селянин», «Радянське село», «Земельник», «Селянське життя», «Селянська правда», «Українське скотарство», «Українська сільськогосподарська газета», «Вісник сільськогосподарської науки», «Вестник сельского хозяйства», «Хлебоцентр. Еженедельный информационный бюллетень», «На аграрном фронте», «Хозяйство Украины» тощо [27; 250; 251; 252; 259; 260; 294; 307]. Детальне вивчення матеріалів, розміщених на сторінках періодичних видань, сприяло аналізу як загального економічного становища в сільському господарстві, так і процесів, які стосувались кооперативного життя;

статистичні збірники, які містять суттєві цифрові дані, необхідні для повного і точного висвітлення діяльності сільськогосподарської кооперації України. Серед них вартими уваги стали статистичні щорічники та довідники [275; 280; 290-293], «Календар-довідник і записна книжка районного статистика і кореспондента ЦСУ» [94-96], щорічні збірники «Кооперація на Україні: Статистика України» [111; 112], «Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України» [79; 80], «Статистические сведения по сельскому хозяйству за 1927–1930 гг.», [256], «Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник» [67], «Сельское хозяйство Украины. Статистический сборник» [258]. Статистичний матеріал характеризується територіальною, хронологічною докладністю, відзначається об'єктивністю та повнотою цифрових показників по всіх галузях сільського господарства України. Зазначені збірники містять значний масив статистичної інформації, який дає змогу проаналізувати як загальний

стан і тенденції розвитку сільського господарства загалом, так і динаміку розвитку системи сільськогосподарської кооперації зокрема.

Таким чином, все зазначене вище дає підстави констатувати, що джерельна база з проблематики, яка є об'єктом даного дослідження, достатньо репрезентативна і сприяє повному і достовірному розкриттю змісту дисертаційної роботи. Об'єктивний аналіз та ґрунтовне вивчення джерел щодо з'ясування ефективності форм та методів кооперативної роботи загалом і фінансової діяльності її структурних ланок зокрема переконує, що інформаційний масив, який містять опрацьовані документи й матеріали, є важливою складовою висвітлення механізму впровадження основних аспектів фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу та їх впливу на підвищення продуктивності сільського господарства.

1.3. Теоретико-методологічна база дослідження

Характер дослідження, його комплексна й різноаспектна структура, новизна проблематики, наявність різноманітної джерельної бази значною мірою визначили теоретико-методологічну базу даної наукової роботи. Для сучасної української історичної науки характерною є відсутність методологічного монізму, тому дослідники для пояснення процесів, фактів, явищ, подій застосовують значний методологічний інструментарій.

Для комплексного аналізу соціально-економічних явищ і процесів у період, що досліджується, дисертант застосував як загальнонаукові, так і власне історичні методи та принципи, що сприяло якнайповнішому розкриттю поставленої мети та реалізації дослідницьких завдань.

Складовою теоретико-методологічної бази дослідження стали такі основні загальнонаукові принципи: історизму, об'єктивності, системності.

Зокрема, творче застосування принципу історизму полягало у прагненні дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації непівського періоду крізь призму конкретно-історичного періоду, а саме періоду трансформації і запровадження радянської моделі

суспільного розвитку. Дотримання принципу об'єктивності, який вимагає від дослідника аналізувати історичні події, явища і факти у всій їх повноті та багатогранності й суперечливості, надало дослідженню системності в процесі критичного аналізу процесів, які стали предметом наукового пошуку даного дослідження. Використання принципу системності забезпечило вивчення суспільно-політичних процесів у кооперативному русі в українському селі 1920-х рр. як цілісної системи. Неухильне дотримання основних засад зазначених наукових принципів дало можливість відтворити комплексну і цілісну картину фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації в добу непу як ефективного механізму підвищення продуктивності сільського господарства.

Окрім того, важливим інструментарієм дослідження стало застосування:

принципу всебічності з метою повного і комплексного аналізу всієї сукупності суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в окреслений період;

принципу наступності, використання якого дало можливість забезпечити взаємозв'язок сучасних наукових досліджень з історіографічними знаннями попередників, щоб отримати неупереджену і об'єктивну картину бачення історичних процесів, що вивчаються, в різні періоди вітчизняної історії;

принципу науковості, що дало змогу відійти від описовості і дотримуватися вимог незаангажованості та незаідеологізованості.

Серед наукових методів дослідження виокремимо наступні:

порівняльно-історичний метод дав змогу аргументовано та всебічно розкрити особливості проблематики дослідження, поглиблено проаналізувати важливі питання фінансово-економічної та організаційно-господарської діяльності всіх ланок сільськогосподарської кооперації 1920-х років у взаємозв'язку з тими конкретними суспільно-історичними умовами, в

яких розвивався кооперативний рух, і які суттєво впливали на форми його прояву;

проблемно-хронологічний метод дав змогу визначити оптимальну структуру дисертації, що забезпечило максимальну об'єктивність, наукову достовірність висвітлення механізму впровадження основних аспектів фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу та їх впливу на підвищення продуктивності сільського господарства;

структурно-функціональний метод використовувався, щоб згрупувати, типологізувати, класифікувати значний масив інформації з метою всебічного вивчення ефективного функціонування розгалуженої системи сільськогосподарської кооперації України 1920-х рр. як форми організації сільськогосподарського виробництва;

метод наукового аналізу та синтезу дав можливість досконало висвітлити джерельну базу дослідження, застосовуючи проблемно-тематичний підхід до її вивчення;

конкретно-пошуковий метод застосовувався для пошуку, накопичення та систематизації історичних праць та джерел, які є складовою сучасного історіографічного процесу і які всебічно висвітлюють діяльність сільськогосподарської кооперації доби непу.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що всебічний аналіз доволі розлогого масиву вітчизняної історіографії, присвячений важливому напрямку діяльності української сільськогосподарської кооперації – кредитному обслуговуванню виробничої роботи кооперативних селянських господарств, дає підстави зробити аргументований висновок, що різнопланова фінансово-економічна діяльність усіх щаблів кооперативного кредиту – від низового кредитного товариства до «Сільського господаря» і «Укрсільбанку» – знайшла належне висвітлення в цілому ряді змістовних публікацій.

Аналогічно можна охарактеризувати і стан джерельної бази дослідження, яка представлена значним корпусом численних архівних документів різнопланового походження: кооперативних організацій різного рівня, господарських установ, партійно-радянських органів, а також статистичних збірників; спеціальних видань партійно-урядових рішень, присвячених сільськогосподарській кооперації; публікацій документального характеру в офіційній кооперативній періодиці тощо.

Це дає всі підстави дати ствердну відповідь щодо того, що як історіографія, так і джерельна база з проблеми дослідження є цілком репрезентативними і достатніми для глибокого наукового аналізу змісту, характеру, напрямів і результатів української сільськогосподарської кооперації 1920-х років в умовах складних і динамічних перетворень у сільському господарстві України доби непу.

На цьому плідному тлі комплексне використання як зазначених принципів наукового пізнання, так і наукових методів дослідження забезпечило чітке наукове відтворення сутності й характеру багатогранної і динамічної діяльності кооперативної системи в українському селі періоду непу, дало можливість отримати логічно обґрунтовані та достовірні судження й висновки.

РОЗДІЛ 2

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В РОКИ НЕПУ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

2.1. Кредитна кооперація: виникнення та закономірності розвитку і функціонування

Суспільно-економічне життя в Україні 20-х рр. ХХ ст. тісно пов'язане з впровадженням нової економічної політики, складовою якої була різнопланова діяльність сільськогосподарської кооперації як ефективного механізму інтенсивного економічного розвитку сільського господарства. Потужний економічний розвиток є неможливим без впровадження в структуру сільськогосподарського виробництва чітко організованої системи кредитування, яке в період непу було спрямоване на забезпечення підтримки й подальшого зростання незаможних, середняцьких та колективних сільських господарств. Серед пріоритетних напрямків діяльності сільськогосподарської кредитної кооперації першочерговою була мобілізація вільних грошових ресурсів, націлених на вирішення важливих виробничих завдань і, як результат, підвищення товарності селянських господарств.

Відмова від політики «воєнного комунізму» і проголошення курсу на реалізацію нової економічної політики спричинили ряд організаційних, структурних змін, які стосувалися всіх сфер народного господарства, адже передбачалося відродження як приватного, так і кооперативного секторів економіки. Пріоритетним напрямком подальшого розвитку сільського господарства стає кооперація. Введення непу активізувало товарно-грошові відносини на селі, які стали стимулом для українського селянина щодо збільшення продуктивності його господарства.

Постало питання про створення системи сільськогосподарської кооперації як форми господарської самоорганізації дрібних товаровиробників, тобто селянських господарств. В її основі лежав принцип

добровільності, а основною метою було задоволення економічних інтересів і соціальних потреб селянських господарств. Акцент робився на тому, що система сільськогосподарської кооперації не руйнуватиме індивідуальне селянське господарство і формуватиме в сільському господарстві на кооперативних засадах велике виробництво, з усіма його перевагами над дрібним [23, с. 67].

Становище сільського господарства на початок непу було тяжким, що пояснювалося наслідками воєнного лихоліття минулих років, а також воно ускладнилося посухою 1921 р. Зокрема, зменшилися посівні площі з 19,3 млн. дес. у 1916 р. до 14,4 млн. дес. у 1922 р. [96, с. 106]. Більш ніж на мільйон голів зменшилася кількість коней як важливої тягової сили: 1916 р. – 5,4 млн. голів, 1922 р. – 4,1 млн. [346, арк. 55]. Критична ситуація була не лише з поголів'ям робочої худоби, а й із забезпеченістю селянських господарств хоча б найнеобхіднішим інвентарем, тому що майже 34 % селянських господарств його взагалі не мали [79, с. 23]. Тобто, всі галузі сільського господарства потребували реальної допомоги. Окрім того, саме селянство вбачало у сільськогосподарській кооперації засіб, який допоможе зробити їх господарства більш продуктивними.

З метою формування єдиних принципів кооперативного руху та основних засад функціонування сільськогосподарської кооперації декретом Раднаркому УСРР від 31 жовтня 1921 р. було створено Всеукраїнську кооперативну раду, яка забезпечувала організацію скликання кооперативних з'їздів, налагодження взаємовідносин керівників кооперації з державними органами влади, видавала нормативно-регулятивні акти щодо питань, які стосувалися життєдіяльності кооперативних товариств. Серед основних офіційних та законодавчих документів, які регулювали всі аспекти організації і подальшого функціонування сільськогосподарської кооперації, варто виокремити лист ЦК РКП(б) «Про кооперацію», який був направлений усім партійним організаціям задля виконання рішення X з'їзду партії щодо реалізації нової економічної політики і сприяв розширенню організаційно-

господарських функцій сільськогосподарської кооперації [255, с. 226]. Також важливим для створення виробничої системи сільськогосподарської кооперації став спільний декрет ВУЦВК і РНК УСРР від 26 жовтня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію» [38]. Видання цих офіційних документів сприяло організації процесу мобілізації всіх ресурсів, які могли бути використані для відбудови сільського господарства, а сільськогосподарська кооперація як організаційно і господарсько самостійна самодіяльна організація отримала можливість об'єднувати селянські господарства як у низові місцеві товариства, так і в більш територіально масштабні спілки різних рівнів, включаючи республіканський. Проголошення декрету дало ефективний результат, і до кінця 1921 р. розпочали свою діяльність на основі зареєстрованих статутів 2 416 сільськогосподарських товариств [329, арк. 33]. Це означало, що низова мережа сільськогосподарської кооперації розпочала свою роботу. Наступним кроком стало створення середньої ланки кооперації, а саме організація спілок сільськогосподарських кооперативних товариств, формування якої починається з кінця 1921 р., і вже на 1 січня 1922 р., за статистичними даними, в УСРР нараховувалося 49 сільськогосподарських спілок [269, с. 10]. Структурна організація системи сільськогосподарської кооперації потребувала створення координуючого організаційного центру республіканського рівня. Це завдання було вирішене під час I Всеукраїнського з'їзду (17 – 23 березня 1922 р.). Було створено «Сільський господар» – Всеукраїнську спілку сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації [327, арк. 43]. Наявність і активна робота всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації активізувала створення все нових її осередків, і на жовтень 1922 р. нараховувалось 4517 сільськогосподарських товариств та 140 їх спілок [342, арк. 27]. Тобто менш ніж за рік кількість об'єднань низової мережі кооперації збільшилася майже вдвічі, а середньої ланки – майже втричі.

Маємо відзначити позитивну тенденцію щодо створення сприятливих умов для залучення в кооперацію селянських господарств, що їх забезпечував неп. Динаміка зростання членства в кооперативних об'єднаннях підтверджується такими цифрами: 1923 р. – 392,9 тис. осіб, 1924 р. – 764,3 тис., а в 1925 р. товариства об'єднували 1 375,1 тис. членів [79, с. 5].

Що стосується змістовного наповнення діяльності товариств сільськогосподарської кооперації, то на початку 20-х рр. ХХ ст. найбільш оптимальним було створення універсальних товариств. На це були певні причини. Серед них ми можемо виокремити низьку товарність селянських господарств, відсутність їх спеціалізації тощо. Тому універсальні товариства здійснювали свою діяльність без прив'язки до певної галузі, а виробничі та збуто-постачальницькі операції залежали від можливостей селянських господарств, які до нього входили, задовольняючи необхідні господарські потреби селянства. Універсальне товариство сприяло виконанню важливого завдання – давало можливість селянським господарствам стати більш економічно міцними, тому що створювало для селян сприятливу економічну ситуацію.

Наступним кроком стала законодавча легалізація кредитних операцій. Першим законодавчим актом про кооперативний кредит варто вважати Декрет про кредитну кооперацію від 5 квітня 1922 р., який давав право громадянам УСРР утворювати кредитні та ощадно-позичкові кооперативні товариства [28, с. 291]. Економічно сильні універсальні товариства почали здійснювати і кредитні операції. Статистичне управління в своїх звітах почало поділяти універсальні товариства на товариства з кредитними функціями і без них. Відповідно, універсальні сільськогосподарські товариства почали вносити зміни в свої статuti, доповнюючи їх пунктами про кредитні операції, і розпочали роботу з акумуляції вільних грошових ресурсів.

Поява в 1922–1923 рр. власне кредитних товариств була передчасною, тому що система грошових відносин була невпорядкована, відзначалася

значною інфляцією. Так, лише за перше півріччя 1922 року грошова маса в обігу збільшилась у 18,2 разу, а ціни зросли у 20 разів. Відповідно, що в таких фінансових умовах універсальному сільськогосподарському товариству, яке не лише мало кредитні функції, але й (і це виступає як головний чинник) здійснювало значний обсяг збуто-постачальницьких операцій, було значно простіше, а отже, і прибутковіше організувати селянські кошти, ніж власне кредитному товариству [154, с. 62]. На жаль, у цей період кредитна робота була відверто збитковою. Кредити, які надавалися товариствами селянським господарствам, були практично символічними – становили 1,5 % [183, с. 19]. Ця сума була настільки мізерною, що її не вистачало навіть на покриття найнеобхідніших технічних витрат. Проте, щоб селянські господарства не втратили інтересу до кредитної роботи, універсальні товариства йшли на неприбуткові для них кроки, покриваючи збитки з коштів, які отримували від збуто-постачальницьких операцій [183, 19].

Наслідком активної роботи держави з організації сільськогосподарського кредиту стала активізація і самого селянства: універсальні товариства все частіше почали включати в свої статuti положення про кредитні операції. У світлі цього Сільськогосподарська комісія ЦК КП(б)У 24 серпня 1923 р. виступила з пропозицією до губвиконкомів терміново розіслати директиву відносно того, що селяни мають проводити свої операції тільки через сільськогосподарські кредитні товариства. Ця директива мала сприяти більшому залученню в сільськогосподарську кооперацію селянських господарств [338, арк. 15]. Загалом на кінець 1924 р. сільськогосподарські кредитні товариства об'єднували близько 400 тис. селянських господарств, або 10 % усіх селянських господарств України [84, с. 111].

Динаміка кількісного складу універсальних товариств низової мережі сільськогосподарської кооперації є наступною: у 1922 р. – 2064 товариства, 1923 р. – 3743 товариств, 1924 р. – 3618 товариств [270, с. 39]. Як бачимо, з

1924 р. починається процес зменшення кількості універсальних товариств (1925 р. – 3509, 1926 р. – 3162), проте простежується тенденція до збільшення кількості спеціальних та кредитних товариств. Так, якщо спеціальних товариств на 1 січня 1924 р. було 251, то на жовтень 1926 р. – 6330) [94, с. 442]. Динаміка зростання простежується і в кредитних товариствах. На 1 січня 1924 р. – 450 товариств, на 1 жовтня 1926 р. – 1383 [329, арк. 33]. Таким чином, маємо зазначити, що в подальшому сільськогосподарська кооперація пішла в напрямку розвитку таких її форм, як спеціальне та кредитне товариства.

Подальше законодавче оформлення кредитна кооперація отримала в спільному декреті ВЦВК та РНК РРФСР від 21 грудня 1922 р. «Про відбудову сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та про організацію для селянства сільськогосподарського кредиту» [255, с. 322]. Аналогічний декрет, який стосувався організації цього процесу на території УСРР, було затверджено ВУЦВК 24 січня 1923 р. У декреті було зосереджено увагу на тому, що не лише державні і кооперативні організації, а й окремі громадяни можуть також бути засновниками губернських і районних товариств сільськогосподарського кредиту. Що стосується основного капіталу товариств, то він створювався таким чином: 1) шляхом сплати засновниками своїх паїв; 2) шляхом випуску спеціальних селянських паїв, вартість яких не перевищувала 1/10 засновницького паю. Розмір селянського паю був визначений у 5 крб. золотом. Процедура його внесення полягала в наступному: сплата паю поділялася на два етапи: 50 % вносилося при підписанні на пай і ще 50 % – протягом наступних шести місяців [263, с. 11]. Держбанк для створення основного капіталу системи відпуслав 20 млн. крб. золотом [262, с. 19]. «Сільським господарем» як всеукраїнським центром сільськогосподарської кооперації були вироблені і широко розповсюджені нові статuti для універсальних сільськогосподарських товариств, які вели кредитну роботу під назвою «сільськогосподарське кредитне товариство» [186, с. 97].

Завдання сільськогосподарського кредитного товариства були чітко окреслені в сфері задоволення потреб селянського господарства. Зазначалося, що це мають бути лише ті потреби, задоволення яких вимагав самий процес виробництва сільського господарства. Йшлося про такі потреби, як закупка насіння, придбання сільськогосподарського інвентарю та машин, купівля робочої або продуктивної худоби, сприяння вигідному продажу продуктів сільського господарства. Задоволення ж споживчих потреб, тобто особистих потреб селянина та його сім'ї (придбання одягу, продуктів харчування тощо), у завдання сільськогосподарського кредитного товариства не входило [189, с. 5]. Сільськогосподарське кредитне товариство мало стати основною формою сільськогосподарської кооперації і організувати кредит не лише для індивідуальних селянських господарств, а й для спеціальних кооперативних товариств та колективних господарств. Окрім того, таке товариство організувало постачання всього необхідного для виробничих процесів у селянських господарствах, а також збувало продукти цієї діяльності. На думку І. Батюка, історичні причини виникнення саме кредитного, а не будь-якого іншого товариства полягали в тому, що необхідною умовою розвитку та інтенсифікації сільського господарства було втягнення його в сферу ринкових взаємовідносин. І, відповідно, першим кроком до цього була потреба збільшити капітали, що інтенсифікують господарство, і, як наслідок, необхідність організації кооперативного кредиту та постачання поліпшених засобів сільськогосподарського виробництва [11, с. 33].

Як зазначає О. Макаровський, за наявності в селі певного спеціального сільськогосподарського товариства кредитне обмежувалося лише кредитуванням членів цього товариства, не постачаючи й не збуваючи продуктів тієї галузі сільського господарства, для якої було засноване спеціальне товариство [162, с. 6.] Проте в той же час кредитне товариство могло надавати допомогу спеціальним товариствам як кредитом, так і постачанням. Тобто важливість діяльності кредитних товариств є очевидною,

тому що в їх руках концентрувався вирішальний фактор, який впливав на розвиток сільського господарства конкретного району діяльності, – сільськогосподарський кредит [162, с. 6]. Усього в 1923 р. Держбанк для цільового кредитування селянських господарств виділив «Сільському господарю» 6 164, 5 тис. крб. [345, арк. 81].

Важливим етапом стало створення в Україні спеціального сільськогосподарського банку, питання про організацію якого піднімалося ще з 1921 р. Українська економічна нарада 9 лютого 1923 р. прийняла рішення відносно того, що розподіл усіх державних коштів, які спрямовуються в сільське господарство, має здійснюватися через Український сільськогосподарський банк (Укрсільбанк) і низову мережу сільськогосподарського кредиту, яка була в його підпорядкуванні [313, арк. 7]. Укрсільбанк ставав координуючим органом зусиль держави і кооперації у відбудові сільського господарства. Як зазначає А. Морозов, одним із важливих вихідних положень початкового етапу кредитної політики Укрсільбанку стало тверде дотримання принципів планово-цільового кредитування безпосередньо кредитними сільськогосподарськими товариствами. Важливість дотримання зазначених принципів полягала в тому, що плани цільового кредитування були свого роду індикаторами економічних процесів [186, с. 104].

Із травня по грудень 1923 р. відбувалось організаційне формування другої ланки системи кредитної кооперації, яка включала дев'ять губернських товариств сільськогосподарського кредиту (губсільбанків): Харківське товариство з розміром уставного капіталу 1,1 млн. крб., Одеське товариство – 1,1 млн. крб., Катеринославське товариство – 0,75 млн. крб., Київське товариство – 0,1 млн. крб., Чернігівське товариство – 0,5 млн. крб., Подільське товариство – 0,3 млн. крб., Полтавське товариство – 0,75 млн. крб., Донецьке товариство – 0,85 млн. крб., Волинське товариство – 0,5 млн. крб. Загальна сума уставного капіталу всіх товариств становила 5,95 млн. крб. [339, арк. 2]; [186, с. 107].

Укрсільбанк розпочав свою роботу з листопада 1923 р. Склад акціонерів-засновників Укрсільбанку був представлений наступним чином: 26,9 % акцій належали дев'яти губсільбанкам (Харківському, Одеському, Катеринославському, Київському, Чернігівському, Подільському, Полтавському, Донецькому, Волинському), 18,8 % акцій – Наркомзему УРСР, 18,8 % акцій – Наркомфіну УСРР, 25,8 % акцій – Всеукраїнській конторі Держбанку СРСР, 4,7 % – Всеукраїнській спілці сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар», 2,8 % акцій – Всеукраїнському кооперативному товариству насінництва, 1,2 % акцій – Укрцукортресту. 1 % акцій було розподілено серед дрібних акціонерів [328, арк. 17]. Загалом початковий капітал банку становив 1 млн. крб. Його було сформовано шляхом випуску 10 тис. акцій вартістю по 100 крб. кожна [186, с. 110].

До плану кредитної роботи Укрсільбанку в другій половині 1923 р. з 2500 універсальних сільськогосподарських товариств, що вели кредитну роботу, було відібрано до 1500 найбільш економічно міцних і працездатних. Саме вони стали «сітковими» товариствами основної мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту. Визначені товариства отримували від Укрсільбанку довгостроковий кредит для формування основного капіталу в розмірі не менше ніж 2 тис. крб. Проте для цього було окреслено певні умови: по-перше, губсільбанк мав надати товариству аналогічну суму; по-друге, саме товариство мало мобілізувати не менше 25 % суми, наданої Укрсільбанком [23, с. 69].

У лютому 1924 р. з метою організації більш ефективного використання державних коштів, спрямованих у сільськогосподарське виробництво, вищими органами влади УСРР було прийнято рішення про передачу НКЗ УСРР усіх функцій по кредитуванню Укрсільбанку. Загалом на кінець 1924 р. структура системи сільськогосподарського кредиту була сформована. Вона складалася із Укрсільбанку, губернських товариств сільськогосподарського

кредиту – губсільбанків і низової мережі, до складу якої входило 1 572 сільськогосподарських кредитних товариств [84, с. 108].

Проте політична й економічна ситуація в державі спричинювала її обмежені фінансові ресурси. Відповідно, зростала необхідність максимального використання можливостей безпосередньо селянських господарств, які почали оперувати вільними коштами. Проте розмір вільних коштів в окремих селянських господарствах був недостатнім для того, щоб вкладати їх у виробництво. Відповідно, селяни витрачали їх на споживчі товари. Так, у 1923 р. майже 70 % селянських доходів йшло на предмети побуту [370, с. 29]. Тому саме планомірна організація накопичення грошових коштів з метою фінансування виробничих затрат стала одним із пріоритетних напрямків роботи кредитної кооперації.

Серед першочергових завдань була й організація максимальної близькості кредитної організації до отримувача кредиту. Це було пов'язано з двома основними причинами: 1) створення засад для оперативності і зручності надання кредиту, 2) контроль за використанням кредиту, тому що це давало можливість не допускати, щоб наданий на виробничі потреби кредит міг бути направлений на торговельні операції.

Окрім того, практика кооперативної роботи давала підстави говорити про нераціональність чисто грошового кредиту, бо початок 20-х рр. ХХ ст. внаслідок економічних і політичних обставин характеризувався товарним голодом і, відповідно, неодноразовими випадками використання кредитних коштів для задоволення споживчих потреб. Тому важливим стало вирішення завдання щодо надання товарного кредиту (сільськогосподарських машин, виробничого інвентарю та обладнання тощо). Ще одним завданням була організація збутових операцій, адже лише надання кредиту під сільськогосподарську продукцію за відсутності дієвих організаційних форм збуту цієї продукції було недоцільним. Загалом потреба в кредиті серед селянських господарств була досить значною, і досить часто на відпущений сільбанком для товариства кредит у 3000 крб. подавалося більш ніж 400 заяв.

Відповідно, доводилося 5-8 заявникам відмовляти, а одному надавати кредит [201, с. 16].

Продовжувалася подальша робота щодо нормативно-правового підґрунтя діяльності системи сільськогосподарської кооперації. Згідно з декретом «Про сільськогосподарську кооперацію» від 22 серпня 1924 р. (§ 1) право організовувати сільськогосподарські кооперативи надавалось усім громадянам, не молодшим від 18 років, які працювали у сільському господарстві або були пов'язані з сільським господарством промислом та користувалися виборчим правом до рад. Основне, що передбачав зазначений офіційний нормативний документ, полягало в можливості заснування товариств особами, що працювали у галузі сільського господарства [162, с. 7].

Згідно з нормативними документами радянської держави мета діяльності сільськогосподарських кредитних товариств полягала в наступному:

- 1) спільне ведення сільськогосподарського виробництва та дотичних до нього підприємств;
- 2) постачання для своїх господарств необхідних засобів виробництва: інвентарю, насіння, добрив, племінного матеріалу тощо;
- 3) переробка й збут продуктів сільськогосподарського виробництва;
- 4) придбання, налагодження й використання машин, електрифікаційних та інших технічних споруд, необхідних для сільського господарства та селянського вжитку [162, с. 7].

Серед основних завдань сільськогосподарського кредитного товариства виокремлюємо першочергове задоволення виробничих потреб своїх членів, тому робота товариства повинна була спрямовуватися на реалізацію таких напрямків, як: а) задоволення потреби в кредиті всіх членів товариства; б) постачання засобів виробництва (сільськогосподарського інвентарю та машин, насіння, будівельних матеріалів тощо); в) організація збуту продуктів виробництва членів товариства; г) сприяння функціонуванню підприємств з переробки сільськогосподарської продукції та підприємств, націлених на

виробництво необхідних засобів для ефективного сільськогосподарського виробництва; г) організація показових зразкових господарств; д) агрокультурна робота з метою зробити членів товариств «свідомими» кооператорами [189, с. 6].

Окрім того, § 2 декрету «Про сільськогосподарську кооперацію» надавав право сільськогосподарським кредитним товариствам здійснювати в районі своєї діяльності кредитні операції, включаючи надання членам товариств пільгових позик для задоволення їх господарських потреб.

1925 р. за ініціативи Раднаркому УСРР було вирішено питання щодо невтручання в роботу кооперації радянських і партійних органів на місцях. Цьому кроку держави передували певні чинники. Маємо на увазі, що питання, яке вимагало швидкого вирішення, полягало у формуванні довіри селянства до процесу кредитування. Селяни, маючи сумний досвід попередніх років, коли відчували на собі адміністративний тиск, досить часто остерігалися вкладати власні кошти в сільськогосподарську кооперацію, тому що побоювалися їх конфіскації. На це були свої причини: практика демонструвала негативні приклади того, що часто порушувалася таємниця вкладів, адміністративні органи вимагали від керівників кооперації на місцях надавати їх списки вкладників та суми, внесені останніми в товариства, щоб на основі цієї інформації збільшити селянським господарствам суму податку. Окрім того, іноді, коли селяни зверталися до представників керівного складу товариств з проханням повернення вкладу, вони отримували відмову. Безумовно, такі випадки ніяк не могли формувати елемент довіри у свідомості селянського соціуму. Окреслені проблеми вимагали нормативного їх регулювання. Так, 25 лютого 1925 р. спеціальним декретом Раднаркому УСРР було гарантовано збереження таємниці селянських ощадних вкладів.

Того ж 1925 р. було внесено зміни в статут сільськогосподарського кредитного товариства, який тепер ставав статутом кредитного сільськогосподарського товариства з посередницькими функціями.

Кредитно-ощадна робота ставала його основною функцією, а збуто-постачальницькі операції набували посередницького характеру [23, с. 70].

19 серпня 1926 р. у постанові «Про сільськогосподарську кооперацію» ЦК ВКП(б) відзначив організаційне та господарське зростання сільськогосподарської кооперації, проте акцентував увагу на фінансовому напруженні, яке часто в районах з не досить добре розвиненим сільським господарством призводило до фінансового розпаду кооперативних товариств. Серед причин такого становища було виокремлено наступні: недостатнє поєднання роботи сільськогосподарської кооперації з потребами та інтересами виробника; слабка матеріальна участь населення у кооперативному обігу; перевага торговельного ухилу, який перешкоджав кооперативно-збутовій та виробничій роботі; невідповідність темпів зростання сільськогосподарської кооперації її фінансовим можливостям і темпу нагромадження капіталів; не досить ефективна управлінська робота як безпосередніх керівників кооперації, так і з боку місцевих, партійних та радянських органів; високі накладні витрати, безгосподарність тощо [232, с. 9].

Тому серед заходів, які повинні були зміцнити роботу сільськогосподарської кооперації, передбачалося активніше залучення до кооперативної роботи бідняцько-середняцьких груп, зміцнення низової мережі сільськогосподарської кооперації, залучення спілок сільськогосподарської кооперації до кредитної діяльності на основі індивідуального підходу до кожної спілки відповідно до її організаційно-фінансового стану й наявності відповідних економічних умов даного району [232, с. 10]. Також акцент робився на тому, щоб зменшити кількість так званих «диких» кооперативних організацій, розробити питання про методи залучення «диких» кооперативів у систему сільськогосподарської кооперації. Окремо наголошувалося на тому, що подальше постачання сільському населенню засобів виробництва має здійснюватися через систему сільськогосподарської кооперації. Оскільки для розростання кооперативної системи найважливішим залишалося зміцнення активності самого

кооперованого селянства й, відповідно, максимальне втягнення в кооперацію власних коштів населення, тому постановою «Про сільськогосподарську кооперацію» було рекомендовано: провести кампанію в справі залучення пайових внесків як шляхом втягнення нових пайщиків, так і збору неоплаченого ще пайового капіталу; встановити суворий режим економії у видатках і максимально здешевити апарат, плануючи господарську діяльність на засадах ретельного розрахунку; впорядкувати фінансове господарство всіх ланок сільськогосподарської кооперації; втілити в життя кредитну дисципліну знизу доверху; поліпшити організаційно-інструкторську і ревізійну роботу як спілок, так і центрів сільськогосподарської кооперації та зміцнити відповідальність цих органів за роботу низових товариств [232, с. 13–14].

Після вступу в дію Положення про спілку кредитних товариств, затвердженого постановою Політбюро ЦК КП(б)У (червень 1926 р.), з серпня 1926 року розпочався процес реорганізації районних спілок сільськогосподарських кооперативів у кредитні спілки, ініційований відповідною постановою Раднаркому УСРР. Протягом двох наступних місяців було створено три кредитні спілки, які об'єднали 259 кредитних сільськогосподарських товариств з загальною кількістю 71,3 тис. членів. На 1 жовтня 1927 року в Україні вже діяло 18 кредитних спілок [154, с. 63].

Напружена й ефективна робота сільськогосподарської кредитної кооперації давала свої результати. За перші роки її діяльності (за підсумками 1927 р.) було значно збільшено балансові суми спілок (на 31,6 %), відбулося зростання власних капіталів на 36 %, пайових та позичених капіталів, а також збільшення прибутків у 16,5 разу (табл. 2.1) [132, с. 61].

Фінансування роботи кооперації відбувалось і по держбюджетній лінії. Так, у 1927–1928 р. з держбюджету було асигновано в УСРР більше 20 млн. крб. на фінансові потреби сільського господарства. З них, зокрема, передбачалося 2400 тис. крб. – в основний капітал сільськогосподарської кооперації, 5750 тис. крб. – на фінансування колективних господарств,

651 тис. крб. – в основний капітал державних ланок системи сільськогосподарського кредиту [194, с. 104].

Таблиця 2.1

Показники фінансової діяльності кредитної кооперації

	1.X.1924 р.	1.I.1926 р.
Баланс «Сільського господаря»	23 120,8 тис. крб.	30 271,5 тис. крб.
Власні капітали	1 332,5 тис. крб.	1 815,9 тис. крб.
Пайові капітали	139,5 тис. крб.	438,4 тис. крб.
Позичені капітали	2 439,1 тис. крб.	2 940,7 тис. крб.
Пересічний баланс спілок	95 тис. крб. на день	284 тис. крб. на день
Власні капітали спілок	65 тис. крб.	420 тис. крб.

* Таблиця складена за [132, с. 60].

У 1927 р. проводилася подальша робота по структуризації й організаційному формуванню системи сільськогосподарської кредитної кооперації. Так, питання права утворення кредитно-кооперативних організацій стосується і «Положення про кооперативний кредит» від 18 січня 1927 р. Це положення стало етапним у розвитку сільськогосподарської кооперації, воно визначало мету та завдання кредитного товариства в обслуговуванні виробничих потреб кооперованого населення шляхом надання грошового кредиту та полегшення для населення процедури зберігання й накопичування коштів [162, с. 7]. Окрім того, згідно з Положенням товариствам надавалося право на допомогу в організації збуту продуктів сільськогосподарського виробництва членів товариств та на постачання для господарств-членів товариств необхідних засобів виробництва.

Згідно з декретом від 18 січня 1927 р. саме кредитна робота визначалася як головна і обов'язкова, тому що передбачала кредитування виробничих потреб сільськогосподарського виробництва та мобілізацію засобів для збільшення кредитування селянського господарства.

Ще однією пріоритетною сферою діяльності цих організацій було проведення операцій постачання й збуту, які за декретом обмежувалися тільки предметами, необхідними для виробничих потреб селянського господарства. Згідно з § 13 декрету було передбачено вимогу обов'язкової організації спеціальних капіталів для проведення торговельних та виробничих операцій, що виникали в процесі збуту й постачання продукції [162, с. 8]. Новий закон від 18 січня 1927 р. підвів правові підвалини під кредитну діяльність сільськогосподарської кооперації, визначив майбутнє кредитних організацій, шляхи і напрямки кооперативного будівництва. На думку В. Бутенка, цей закон, по суті, фіксував уже реальний стан сільськогосподарської кооперації в Україні [23, с. 71]. До 1929 р. ситуація з кількісним наповненням кредитної кооперації була наступною: за даними Центрального статистичного управління, на 1 жовтня 1929 р. в неї було залучено 2534 товариства, які в загальній сумі об'єднували 2,114 млн. селянських господарств, а в сфері безпосереднього впливу кредитної сільськогосподарської кооперації знаходилося 3,1 млн. селянських господарств з 5,1 млн. існуючих на той час в Україні [23, с. 72].

Проте, на жаль, прагнення радянської влади до колективізації всього сектору селянських господарств України починало набирати масовості. Видані владою законодавчі документи, а саме: Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про колективні господарства» від 16 травня 1927 р., все більше спрямовували подальший розвиток сільського господарства шляхом впровадження колективних форм господарювання. Колгоспам надавалось усе більше податкових пільг, було створено фонд довготермінового кредитування, збільшено ліміт по кредитуванню колгоспів, колективним господарствам передавалися безоплатно і на пільгових умовах усі промислові та підсобні підприємства, які знаходилися на їх території, першочергове машинопостачання і його пільгове кредитування тощо [27, с. 121]. Звичайно, кредитування колективних господарств і надання їм будь-якої фінансової, матеріальної чи технічної допомоги було важливою сферою кооперації і

раніше, але адміністративному апарату цього, як показує аналіз наступних кроків влади, виявилось замало. Про це можемо судити, аналізуючи, наприклад, зростання обсягів кредитування колективних господарств кредитною сільськогосподарською кооперацією в 1925–1929 рр. Якщо в 1925/26 р. ця сума становила 4,1 млн. крб., у 1926/27 р. – 6,7 млн. крб., то вже в 1927/28 р. – 23,8 млн. крб., а в 1928/29 р. – вже 37,6 млн. крб. [186, с. 244]. Зазначені цифри підтверджують те, що постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про результати колгоспного будівництва на Україні» зобов'язувала кредитну кооперацію надалі зосереджувати практично всі фінансово-матеріальні ресурси на розбудову колгоспів [78, с. 38–39]. Починається активне обмеження на обслуговування кредитами, збутом, постачанням індивідуальних господарств, у той час коли «Сільський господар» розпорядився в першу чергу обслуговувати колективні господарства як пріоритетні, а також спрямовувати інтерес на роботу з земельними громадами [23, с. 72].

Подальше «руйнування» сільськогосподарської кооперації продовжилося постановою ЦК ВКП(б) «Про організаційну будову сільськогосподарської кооперації» від 19 червня 1929 р., в якій мова йшла про ліквідацію низової мережі кооперації і формування натомість 577 районних кооперативних товариств з метою забезпечення більш близького керівництва і контролю місцевих партійних і радянських органів [23, с. 72]. Радянсько-адміністративний наступ на кооперацію завершився 1929 р. створенням при Укрсільбанку «фонду для довгострокового кредитування сільськогосподарських колективів» та прийняттям рішення РНК України «Про допомогу бідності на 1929–1930 рр.», згідно з яким повністю припинялося кредитування індивідуальних селянських господарств, а фінансова допомога бідності мала здійснюватися тільки в тому разі, якщо ці господарства будуть членами колективних господарств чи виробничих об'єднань.

Вирішальним штрихом «знищення» сільськогосподарської кредитної кооперації стала ліквідація її всеукраїнського центру – «Сільського господаря» у вересні 1929 р. рішенням VII з'їзду уповноважених спілки. Відповідно, всі функції «Сільського господаря» були передані новоствореній Всеукраїнській спілці сільськогосподарської кооперації з виробництва, перероблення та збуту зернових, бобових, олійних культур і фуражу – «Укрзерноцентру», яка, попри свою «кооперативну» назву, була власне одержавленою організацією і не мала ніякої свободи економічних дій.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, маємо констатувати, що початок функціонування сільськогосподарської кооперації в умовах непу мав позитивні тенденції. За даними 1929 р., машинно-тракторними станціями було охоплено обробку 20-25 % усієї рільної селянської землі, колгоспами було охоплено 35 % землі. Кооперування сільського населення навколо кредитної системи становило 90 %, а різними видами спеціальних виробничих кооперативів – 60 %. Відбулося підвищення врожайності на 36,3 %, активно розвивалися різні галузі сільського господарства, кооперація сприяла розбудові підприємств з переробки сільськогосподарської продукції (маслозаводи, беконні, консервні фабрики, холодильники, плодосушарні, крохмальні заводи тощо) [9, с. 60].

Проте, на жаль, практика показала вплив на них радянської дійсності. Тобто демократичні принципи, які лежали в основі системи кооперації, трансформувалися в «пародію» на них під впливом суспільно-політичних та соціально-економічних умов у лещатах ідеології тоталітарної системи. Причини такого ставлення більшовиків до кооперування саме українського селянства можемо віднайти в недалекому минулому, коли в період революційних змін українське селянство виявило масовий опір радянській системі, тому з самого початку існування нової радянської кооперації комуністична партія намагалася зробити все можливе, щоб контролювати її розвиток у середовищі не передбачуваного для неї українського селянства.

Однак все ж сільськогосподарська кооперація мала значний потенціал для розвитку, а її «материнським коренем» спочатку була універсальна кооперація, яка була найдоцільнішою формою організації сільськогосподарського виробництва у відбудовчий період. Пізніше економічно доцільною стали спеціальна і кредитна кооперація. Кредитна кооперація, зокрема, мала значний економічний потенціал для подальшого потужного розвитку. Проте втручання держави в організацію її діяльності (при тому, що різноманітними нормативними актами середини 1920-х рр. передбачалося зворотне – невтручання), адміністративно-командний тиск та курс радянської держави на суцільну колективізацію, яка не передбачала ніякої свободи економічних дій, призвели до знищення кредитної кооперації. Відповідно, була поставлена крапка у намаганні українського селянства повернутися до споконвіку притаманного йому ментального стану селянина-господаря.

2.2. Сільськогосподарський кредит як важливий чинник економічного розвитку селянських господарств

Організація кредитної допомоги селянству була поставлена на порядок денний ще з початком відбудовного періоду, тому в системі Державного банку з середини 1922 р. починає свою роботу спеціальний відділ сільськогосподарського кредиту. Проте цей крок мав скоріше політичне, ніж економічне забарвлення. Підстави для констатації факту щодо неефективності роботи Держбанку полягали в тому, що банк виконував значну кількість різнопрофільних завдань, його апарат був не підготовлений до вирішення питань регулювання процесів саме в сільському господарстві, яке мало свою специфіку. Звичайно, на відновлення сільськогосподарського виробництва відпускалися кошти (наприклад, у 1922-23 господарському році на Україну було відпущено 21,3 % загальносоюзних асигнувань, призначених для цієї мети), проте цього було недостатньо [176, с. 27].

Сільськогосподарська кооперація поставила черговим завданням організацію кооперативного кредиту, але в умовах інфляції валюти при відсутності місцевих коштів та державних кредитів ця робота не змогла розвиватися належним чином. Тільки з моменту грошової реформи, після утворення губсільбанків та Укрсільбанку, через які були спрямовані державні сільськогосподарські кредити, намітилися певні зрушення в кредитній роботі [10, с. 9]. Актуальність активного впровадження системи кредиту в сільськогосподарське виробництво стала особливо відчутною з 1924 р., коли вивчення тенденцій кооперативного будівництва дало підстави стверджувати про подальшу недоцільність функціонування універсальних товариств, які вже починали гальмувати процеси виробничого розвитку та рівня кооперованості селянських господарств. Сільському господарству стали необхідними товариства, які б спеціалізувалися на певній галузі господарювання. Відповідно, для організації їх виробничих потужностей потрібні були значні затрати, тобто на порядок денний виступало завдання налагодити саме активно функціонуючу систему сільськогосподарського кредиту.

Питанню функціонування системи сільськогосподарського кредиту приділялася значна увага партійного апарату. Так, у резолюції «Про роботу на селі» XIII з'їзду ВКП(б), який проходив 23-31 травня 1924 р., зазначалося, що серед заходів, які проводяться партією у справі закріплення зв'язків між містом і селом, сільськогосподарський кредит повинен зайняти провідні позиції. Відповідно, як наголошувалося в резолюції, необхідно вжити заходів, щоб система сільськогосподарського кредиту стала досить розгалуженою, тому що її робота стане могутнім засобом в руках партії для регулювання справи відновлення сільського господарства загалом і більш чіткого оформлення підтримки незаможних і середняцьких верств сільського населення [65, с. 11].

Безумовно, для вирішення першочергових завдань стабілізації і подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва потрібно було

організувати накопичення грошових коштів з метою фінансування виробничих затрат, що й було покладено на спеціально створену для цього державно-кредитну систему сільськогосподарського кредиту, яка, відповідно, мала акумулювати фінансові ресурси держави, кошти селян, а також кошти установ та організацій різного рівня.

Сфера діяльності системи сільськогосподарського кредиту була різноплановою і багатoproфільною. Звичайно, одним із першочергових завдань була така організація роботи, щоб якнайшвидше отримати господарську віддачу. Але серед інших, не менш важливих завдань було підвищення загального рівня продуктивності й товарності сільського господарства загалом і незаможних селянських господарств зокрема. Їм потрібно було допомогти придбати оптимальну кількість інвентарю, розширити посівні площі, забезпечуючи їх високоякісним посівним матеріалом, розвивати виробництво інтенсивних культур, впроваджувати раціональні прийоми агротехніки [176, с. 31].

Для реалізації зазначених завдань структура системи сільськогосподарського кредиту мала бути досить функціональною, щоб найшвидше і за найпростішою схемою забезпечити просування державних коштів із бюджету до селянського господарства, стимулюючи, таким чином, фінансово-економічну діяльність кооперативно-кредитних об'єднань селянства. Також розбудова структури системи кредиту повинна була враховувати й той факт, що надання кредиту для його економічної ефективності мало бути оперативним і зручним як для отримувача коштів, так і для установ сільськогосподарського кредиту з метою контролю за використанням позичених коштів. Цілком погоджуємося з думкою дослідника кооперативного руху А. Морозова стосовно того, що надання селянинові кредиту під продукцію його господарства за відсутності контролю над організацією її рентабельного збуту могло призвести до економічного краху селянського господарства [176, с. 31].

Ефективність і продуктивність кредиту для сільського господарства залежала від того, наскільки він міг задовольнити наступні вимоги: кошти мають бути використані на виробничі потреби, установи сільськогосподарського кредиту повинні надавати певні гарантії й повернення позичених коштів, має проводитися активна робота щодо залучення коштів населення шляхом збільшення їх вкладів, а також забезпечення вимог незаможного селянства й колгоспів [11, с. 46].

Реалізації всіх зазначених вимог відповідав апарат сільськогосподарської кредитної кооперації, а саме: а) при кредитуванні сільськогосподарське кредитне товариство могло враховувати виробничі потреби селянства і контролювати використання взятих коштів за призначенням; б) при видачі позик товариство, яке персонально знало своїх членів, могло брати до уваги не тільки кредитоспроможність господарства, але й акуратність платників, і, відповідно, могло гарантувати своєчасне повернення коштів; в) сільськогосподарські кредитні товариства здійснювали агрокультурну роботу, задовольняючи потреби селянства, а також мали певний вплив на нього і певну довіру; г) значну частину товариств (до 40 %) становили незаможні селяни, що давало їм можливість впливати на органи управління товариства з метою забезпечення інтересів незаможників у кредитуванні [11, с. 46].

Що стосується форм кредитів, то вони, насамперед, визначалися за наступними ознаками. За формою одержання засобів вони поділялися на грошовий кредит як основне джерело кредитної роботи і товарний кредит як основне джерело торговельно-посередницької роботи.

Стосовно термінів кредитування, кредити поділялися на довготермінові та короткотермінові [162, с. 109].

Довготермінові кредити видавалися на термін, більший від одного року. Такі кредити призначалися на придбання сільськогосподарських машин та необхідного реманенту, на землевпорядження, переселення, меліорацію, боротьбу з посухою, на організацію прокатних і зерноочисних пунктів, на

мінеральне угноєння, вирощування спеціальних культур, садівництво, виноробство, хмілярство, придбання племінної худоби, на забезпечення роботи елеваторів, електрифікацію підприємств переробки продуктів сільського господарства тощо [162, с. 111].

Щодо короткотермінових кредитів, то вони, відповідно, надавалися на термін до одного року. На термін до одного року видавалася переважна більшість товарних кредитів. 61 % грошових кредитів також були короткотерміновими. Їх надавали в основному для проведення найдрібніших заходів у господарстві, а також у тих випадках, якщо селянське господарство вже мало накопичення, але для придбання потрібних йому товарів треба було ще 25-30 % від необхідної суми. Основною умовою було те, що ця сума буде покрита коштом накопичень селянського господарства або скороченням його потреб протягом поточного сільськогосподарського року [162, с. 112].

Необхідність налагодження функціонування системи сільськогосподарського кредиту як важливого чинника економічного розвитку селянських господарств пояснювалась непростю ситуацією, яка склалася в сільському господарстві України. Так, напередодні Першої світової війни 1914–1918 рр. вартість валової продукції сільського господарства України становила 1 820 000 000 крб., тобто 68,4 % усього національного доходу України, а в 1923 р. – лише 1 047 000 000 крб. [224, с. 31]. Окрім того, неврожай 1924 р. ще більше знизив дохід від сільськогосподарського виробництва.

Одне з першочергових завдань, яке необхідно було вирішити, – це визначити суму потрібного селянству України кредиту. За розрахунками, якими займалися діячі системи сільськогосподарського кредиту та економісти, потреба українського селянства лише в короткотерміновому кредиті перевищувала 200 млн. крб. За розрахунками економічної секції Держплану УСРР, потреби в сільськогосподарському кредиті було визначено в сумі понад 500 млн. крб. на короткотерміновий та довготерміновий кредит загалом [224, с. 31]. За підрахунками Наркомзему УСРР, загальна сума

довготермінового кредиту, потрібного для забезпечення 5 406 колективів України живим та мертвим реманентом, становила 7 150 365 крб., на забезпечення їх житловими й господарськими будівлями – 8 165 870 крб. Загальна сума необхідних коштів – 15 136 235 крб., або на одну душу населення колгоспів – 48 крб. І. Подольський зазначав, що, коли такий розрахунок перевести на все сільське населення, то потреба селянства України в довготерміновому кредиті сягатиме 1 000 000 000 крб. [224, с. 31].

На систему сільськогосподарського кредиту покладалися функції народногосподарського значення, які полягали в наступному.

По-перше, забезпечення селян дешевим кредитом не лише з погляду його доцільності для розвитку сільського господарства, але й в ідеологічних інтересах влади, щоб, як зазначалось у постанові ВУЦВК від 24 січня 1923 р., визволити їх «з-під ярма глитаїв». По-друге, обслуговування кредитом сільського господарства в погодженні з загальним державним планом допомоги сільському господарству (постанови УЕН від 7 січня 1924 р. та РНК УСРР від 7 лютого 1924 р.) [65, с. 10].

З метою здешевлення сільськогосподарського кредиту, який надавався селянським господарствам, ЦВК та РНК СРСР видають декілька нормативно-правових документів, серед яких особливу важливість мала постанова від 5 вересня 1924 р. щодо звільнення установ сільськогосподарського кредиту всіх рівнів від прибутково-майнового і промислового податків та гербового збору [239, с. 85]. Також важливим офіційним документом для подальшого розвитку системи сільськогосподарського кредиту було прийняття постанови ЦВК та РНК СРСР від 29 травня 1925 р. стосовно прирівнювання установ сільськогосподарського кредиту всіх рівнів щодо податків, зборів, повинностей, внесків на соціальне страхування та орендної плати до установ, які перебувають на державному бюджеті [240, с. 5].

Щодо коштів, якими оперували українські установи сільськогосподарського кредиту, то на початок лютого 1925 р. сума

становила понад 56 млн. крб., з них: 34,4 % – загальносоюзних коштів, 12,6 % – загальноукраїнських, 9,7 % – губернських і 43,3 % становили обігові кошти низової кооперації (крім кредитів губсільбанків) [224, с. 32].

Необхідно зазначити, що не вся вказана вище сума була активним кредитним капіталом. Так, 11 млн. крб. було вкладено товариствами в нерухоме та інше майно, 5-6 млн. використано на купівлю різного краму і, відповідно, перебувало в боргу за покупцями цього ж таки краму.

Тому, за підрахунками економістів, активний грошовий капітал установ сільськогосподарського кредиту України становив не більше 40 млн. крб. Із них понад 35 млн. крб. – це державні кошти, близько 3 млн. крб. – селянські капітали (зокрема, пайові внески) і 2 млн. крб. становили позики інших установ (наприклад трестів) [224, с. 32]. Для порівняння наведемо статистичні дані про кошти, які перебували в обігу кредитних установ напередодні Першої світової війни. Державні кошти становили близько 30 млн. крб., на 1 січня 1916 р. царський уряд зібрав з українського села за допомогою своїх державних ощадних кас внесків більш ніж 135 млн. крб. А всього ж у державних касах України було на той час понад 450 млн. крб. [224, с. 32].

Звичайно, виникали побоювання стосовно того, що сільськогосподарський кредит буде доступний лише заможному селянству, адже незаможні індивідуальні господарства не мали коштів для придбання навіть найнеобхіднішого (інвентарю, худоби тощо). Але фахівці стверджували, що в разі об'єднання незаможників у колективні господарства вони не лише економічно зрівняються з середняцькими господарствами, але й можуть випередити їх [224, с. 32].

Значення системи сільськогосподарського кредиту для невеликих товариств було досить відчутним. У пресі часто піднімалися питання стосовно того, що може зробити кооператив для зміцнення селянських господарств. Наведемо приклад роботи кооперативу в с. Гопчиця Погребинського району Бердичівської округи, організованого в кінці 1922 р.,

в якому на той час було 75 членів. Товариство отримало кредит на суму 3000 крб., що сприяло розширенню його можливостей і зростанню кількості членів до 360. Розмір паю було доведено до 3 крб. 25 коп. Кооператив мав власну парову молотарку, орендував водяного млина, до якого було прироблено просорушку та січкарню. З цих підприємств кооператив отримував до 1500 крб. щороку. При кооперативі було засновано прокатний пункт, інвентар з якого надавався членам кооперації безкоштовно, а не членам – за малу платню. При кооперативі діяв і сільбанк. За рік свого існування він позичав селянам до 10 000 крб. на дев'ять місяців під 18 % [366, с. 53–54].

Наступним прикладом є робота Краснянського кредитного товариства на Поділлі, яке здійснювало електрифікацію й землевпорядження в чотирьох селах, було придбано три вагони насіння. Воно організувало прокатну станцію, де були такі машини, як трієр, млинок-сортивниця, плуги, борони, культиватори, жатка, січкарня. Засновано також злучний пункт, де були племінний жеребець, бугай, кнур [367, с. 54].

У Костромці Апостолівського району на Криворіжжі придбали олійницю, орендували млина, було вжито заходів щодо влаштування ремонтних майстерень, організовано зерноочисний пункт, передбачалось організувати зразкове поле й питомник (розсадник), будувати сироварню і придбати динамо-машину для електричного освітлення [369, с. 54].

Одна з проблем, з якими зіткнулися установи сільськогосподарського кредиту, – це поява так званих «псевдоколективів», під якими розуміються колективні господарства, які мали безнадійні заборгованості, тому що потратили кредит на придбання споживчих товарів. Досвідчені керівники кооперації, науковці наголошували на тому, що розвитку сільськогосподарського кредиту найбільше загрожує так званий собезівський підхід до надання кредиту, тому що останній ні в якому разі не є засобом, що може позбавити селян від усіх злиднів. Як зауважив один із провідних науковців – сучасників сільськогосподарської кооперації І. Подольський,

кредит може допомогти господареві лише тоді, коли сприяє виробництву певної продукції, й ще більше буде корисним господарю, чим швидше відшкодується тим самим виробничим процесом, на який кошти й було позичено. Адже у випадку витрат суми кредиту на малорентабельні потреби чи потреби споживчого характеру кредит часто-густо стає петлею на шиї позичальника [224, с. 33]. Такий споживацький підхід до кредиту підтверджується даними банків про те, що в жовтні 1924 р. суми, які надійшли в оплату позики, становили лише 50,1 %, у листопаді – 49,4 %, а в грудні – 42,4 %.

Найбільш неакуратними клієнтами губсільбанків виявилися колективні господарства. На жаль, відчуваючи посилене піклування держави, вони часто займали споживацькі позиції і мали значні борги по позиках. Так, на кінець 1924 р. заборгованість колективних господарств щодо кредитних виплат становила в середньому по Україні 32,2 % [224, с. 33]. Деякі товариства посилювалися на те, що причинами таких чутливих для кредитних товариств заборгованостей став неврожай 1924 р. Проте маємо зауважити, що справа була не в неврожаї, а в такому собі споживацькому підході до кредиту, тому що досить часто декілька товариств, які знаходилися в одному географічному районі, по-різному підходили і до виплат по позиках. Одні їх сплачували повністю, а в інших заборгованість доходила майже до 100 %.

Тому постала нагальна необхідність структурувати і нормативно оформити діяльність кредитної кооперації та її основної складової – кредиту. Так, 19 серпня 1926 р. було прийнято Постанову ЦК ВКП(б) «Про сільгоспкредит», в якій було чітко окреслено недоліки в будівництві системи сільськогосподарського кредиту, а саме відзначалася наявність:

- надмірно слабкого розвитку вкладних операцій;
- несвоєчасних виплат позик, які мали тенденцію до збільшення і набули в ряді районів масового характеру;
- мізерної допомоги в розвитку посередницької та виробничої діяльності низової мережі сільськогосподарської кредитної кооперації і

невиконання постанов ЦК про залучення союзів сільськогосподарської кредитної кооперації до кредитної діяльності,

а також відсутність достатньої погодженості в роботі між системою сільськогосподарського кредиту й сільськогосподарською кооперацією [231, с. 14].

Щоб створити сприятливі умови для залучення селянських коштів, ЦК вважав за потрібне:

- збільшити відсоток за вклади відповідно до фактичної вартості позичкового капіталу в даному районі;
- забезпечити своєчасне повернення вкладів;
- гарантувати реальну таємницю вкладів і вкладників;
- збільшити нагляд як за товариствами, так і за ревізією кредитної діяльності товариств з боку товариств сільськогосподарського кредиту; вжити заходів щодо здешевлення накладних видатків у системі сільськогосподарського кредиту, особливо в низовій кредитній мережі;
- вжити рішучих заходів щодо збільшення кредитної дисципліни, децентралізації кредитів, вільнішого маневрування коштами системи сільськогосподарського кредиту [231, с. 15].

Згідно з прийнятим 7 січня 1927 р. «Положенням про систему сільськогосподарського кредиту» структура системи сільськогосподарського кредиту була чітко окреслена і здійснювалась: а) ЦСГБ СРСР, б) сільськогосподарськими банками союзних республік, в) товариствами сільськогосподарського кредиту – місцевими сільськогосподарськими банками, г) сільськогосподарськими кредитно-кооперативними організаціями, лінією кредитної діяльності цих організацій. Серед основних вимог функціонування системи була обов'язкова участь державного капіталу – не менше 51 % усіх випущених сільськогосподарськими банками акцій мало належати державним установам [228, с. 28].

Важливим кроком стало прийняття 18 січня 1927 р. ЦВК і Раднаркомом СРСР «Положення про кооперативний кредит», основні пункти

якого забезпечували законодавчу основу створення кредитних спілок та подальшу перспективу їхнього розвитку.

Насамперед, Положення чітко регламентувало, що кредитно-кооперативні організації (товариства й спілки), що обслуговують переважно сільських господарів, називаються сільськогосподарськими кредитними товариствами і сільськогосподарськими кредитними спілками, основна мета діяльності яких полягала в обслуговуванні виробничих потреб кооперованого ними населення, даючи їм грошовий кредит. Окрім того, вони мали сприяти й нагромадженню грошових коштів для організації збуту продукції своїх членів і постачання їхнім господарствам потрібних засобів виробництва (інвентарю, матеріалів тощо) [227, с. 32–33]. Щодо кількості членів сільськогосподарських кредитних товариств, то вона визначалася наступним чином: кількість членів товариств не могла бути меншою 59 в одному товаристві і 5 членів (об'єднань нижчих щаблів) – у спілках [227, с. 33].

У положенні про кредит чітко було прописано процедуру створення основного, запасного і спеціального капіталів сільськогосподарського кредитного товариства. Основний капітал утворювався з пайових внесків членів, а також інших внесків, встановлених статутами, та інших надходжень. Запасний капітал утворювався з відрахувань від чистого прибутку в розмірі, не меншому однієї п'ятої його частки, та з інших відрахувань за постановою загальних зборів членів або зборів уповноважених кредитно-кооперативної організації. Спеціальні капітали утворювалися на основі своїх статутів із спеціальних внесків членів, відрахувань із чистого прибутку та інших надходжень [227, с. 34].

Цей документ чітко визначав процедуру надання позик, їх розмір, а також систематизував класифікацію внесків членів сільськогосподарських кредитних товариств. Щодо позик, то вони видавалися тільки на точно визначені господарчі потреби членів товариств, із правом дочасного стягнення боргу з позичальника в тому випадку, якщо він витратить позику не за призначенням, або у випадку, коли кредитно-кооперативне

товариство визначить, що позичальник розпоряджається коштами безгосподарно і це загрожує його платоспроможності [227, с. 35]. «Положення про кооперативний кредит» також чітко визначало, що члени органів кредитування кредитно-кооперованих організацій і всі їх співробітники, а також особи, що ревізують та обслідують ці організації, повинні оберігати таємницю доручених їм справ і рахунків. Різні довідки про стан вкладок, біжучих рахунків, переказів та інших кредитних операцій клієнтів можна видавати лише самим клієнтам, а також судовим та слідчим органам із точним додержанням порядку, встановленого союзним та республіканським законодавствами [227, с. 35].

Важливою складовою системи сільськогосподарського кредиту було цільове кредитування, запроваджене для планового впливу на поліпшення сільського господарства. За визначенням О. Макаровського (з яким ми цілком погоджуємося), цільовим є такий кредит, що розподіляється на місця за чітко встановленим центральними організаціями планом і призначається та, відповідно, використовується лише на певні призначення. Галузі сільського господарства, на які слід звертати цільову кредитну увагу, визначалися центральними органами НКЗ, потім план затверджувався центральною організацією сільськогосподарського кредиту – Укрсільбанком і передавався до виконання на місця [162, с. 127]. Вже до серпня 1924 р. загальна сума цільових кредитів, які стали ще одним фінансовим джерелом зміцнення системи сільськогосподарського кредиту, становила 1 480 тис. крб. [303, с. 68].

У реалізації програми цільового кредитування були певні недоліки, серед яких сувора централізація схеми цілей, на які спрямовувалися кошти. Звичайно, надання Укрсільбанком значної частини кредитів обов'язково цільовим призначенням (проведення посівної кампанії, придбання інвентарю тощо) було повністю доречним, але практика показала, що конкретні цільові призначення на місцях приховано переадресовувалися на інші, вкрай необхідні товариству потреби. Найчастіше причина цього полягала в тому,

що бачення центральними організаціями цільових потреб характеризувалося неточністю та обмеженістю даних, що досить часто призводило до розходжень цільових призначень з фактичними потребами. На місцях же через апріорні призначення кредитів траплялись випадки витрат кредитних коштів на цілі, планом не передбачені. Тобто, якщо товариство потребувало, наприклад, кошти на купівлю робочої худоби, але цільові кредити на цей показник плану були вже використані, то досить часто практикувалося наступне: цільовий кредит брався на ті потреби, на які ще не був використаний (наприклад на корм для худоби), але на практиці кошти все ж йшли на придбання робочої худоби. Тому досить часто в пресі підіймалося питання відносно того, щоб раціоналізувати цільове кредитування. Проте все ж місцеві товариства намагалися дотримуватися умов надання цільових кредитів. Так, у 1927 р. було проведено дослідження на території діяльності Київського сільбанку, за результатами якого було констатовано, що в більшості цільових призначень фактично будь-яких серйозних ухилів (відхилень) витрат від видач не було (див. додаток А).

Якщо простежити застосування цільових кредитів серед різних соціально-економічних груп, то простежується наступне: в економічно слабших групах кредити використовувалися в основному на найнеобхідніші потреби та підтримку господарства, незважаючи на те, що таке їх використання не було високорентабельним. Мається на увазі використання цільових кредитів на обробіток поля, збирання врожаю, годівлю худоби і т. ін.

У той же час економічно сильніші групи спрямовували отримані цільові кошти на заходи інтенсивного забезпечення господарства сільськогосподарськими машинами, двигунами та на виробничі процеси, результати яких є рентабельними: вирощування спеціальних культур, промислове тваринництво тощо. Також варто зауважити, що у випадках невідповідності спрямованих коштів фактичним витратам найчастіше на першому місці стояла кооперативна недисциплінованість [90, с. 28].

Держава, яка вклала в систему сільськогосподарського кредиту значні кошти на обслуговування потреб, насамперед, незаможних селянських господарств, тримала на контролі вирішення цього питання. Маємо відзначити, що на початковому етапі функціонування системи кредиту незаможні господарства могли отримати кредит лише за умови поруки або закладу майна. Що стосується поруки, то саме заможні господарі, яких так не бажала бачити влада у складі сільськогосподарської кооперації, виступали в основному гарантом повернення незаможниками позики. Окрім того, чим заможніший був поручитель, тим більшу позику могло отримати господарство [260, с. 16]. Другий спосіб отримання позики – це заклад майна, в результаті чого господарство могло отримати кошти в розмірі 60-75 % його вартості, але незаможне господарство мало настільки мізерний інвентар, що його заклад не міг ні в якому разі гарантувати потрібну суму кредиту. Якщо жоден із цих варіантів не був прийнятним для незаможника, то він отримував найчастіше короткостроковий кредит на півроку в розмірі типової для незаможника суми в 30 крб., яка не мала ніякої економічної ефективності [323, арк. 218].

Кількість кредитів, які видавалися незаможникам, також не була достатньою. Якщо простежити динаміку надання кредитів різним соціальним групам, то вона була наступною (див. додатки Г-Д). Якщо на початку 1924 р. незаможники отримували 66,3 %, то на кінець 1924 р. – лише 47,1 % кредитів. Що стосується відсотків кредитів, наданих середнякам, то, відповідно, це були 31,6 % і 49,3 %, а заможним господарствам – 2,1 % на початок року і 3,6 % у четвертому кварталі 1924 р. [295, с. 31]. Тенденція до зменшення кількості кредитів для незаможників підштовхнула державні органи влади до певних законодавчих дій, серед яких було прийняття постанови III з'їзду Рад СРСР (травень 1925 р.) «Про заходи щодо зміцнення селянського господарства» та постанови ЦК ВКП(б) від 19 серпня 1926 р. «Про сільськогосподарський кредит», яка декларувала першочерговість

забезпечення господарських інтересів незаможно-середняцьких груп селян [78, с. 14].

Наслідком такої державної політики було збільшення кредитної допомоги незаможним господарствам (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Динаміка кредитування різних соціальних груп селянства
(1925–1928 рр., в %)**

групи	1925/26	1926/27	1927/28
Незаможники	47,9	56,8	65,6
Середняки	48,8	41,3	31,7
Заможні	2,5	1,4	1,8

* Таблиця складена за [88, с. 58].

Окрім того, в системі сільськогосподарського кредиту починається організація роботи різноманітних фондів. Так, 17 березня 1926 р. РНК СРСР прийняв постанову щодо створення спеціального загальносоюзного фонду кредитування незаможних господарств [39].

Умови пільгового кредитування поширювались як на коопероване сільське бідняцьке населення, так і на окремі селянські бідняцькі господарства. Згідно з постановою фонди кредитування сільської бідноти мали наповнюватися коштами з відрахувань від прибутків банків, спеціальних бюджетних асигнувань та інших джерел. Фонд мав яскраво виражене соціальне спрямування, тому що довготермінові кредити надавалися з коштів цього фонду на термін від трьох до шести років під 4-5 % [237, с. 262]. Відповідно, вже в серпні 1926 р. був організований фонд кредитування незаможників в УСРР [40]. Цей фонд був ще й страховим фондом на випадок можливих збитків товариства при кредитуванні бідноти, через неповернення позички чи неможливість її одержати [162, с. 80].

Діяльність фонду кредитування бідноти різко змінила відсоткове співвідношення надання кредитів різним економічно-соціальним групам, тому що, крім низьких відсотків і значного терміну для погашення кредиту, з 1927 р. було відмінено практику поруки в разі отримання коштів

економічно слабкими господарствами. Викладена думка підтверджується такими даними: незаможні господарства отримали довготермінових кредитів у 1925/26 р. 34,5 %, у той час як середняцькі господарства – 60,8 %, а заможні – 4,7 %. А вже 1927/28 р. ситуація змінилася, тому що 60,4% довготермінових кредитів було розподілено між незаможними господарствами [297, с. 65], 35,5 % – між середняками, і лише 4,1 % отримали заможні господарства [34, с. 18]. А вже на весну 1929 р. незаможники отримали 71 % усіх довготермінових кредитів, виданих індивідуальним господарствам [168, с. 28].

Головною складовою для поліпшення ситуації було вирішення фінансового питання, а саме питання розміру вступних і пайових внесків, які для бідної частини села досить часто були непомірними. Зводити ж внески членів товариств до мінімуму було неможливо, тому що цим підривалася фінансова основа роботи кооперації.

Держава ініціювала наповненість соціального складу спеціальної кооперації бідняками й за рахунок того, що з 1926 р. було введено систему сплати пайових внесків не з двору, а від господарського об'єкта: з десятини, з корови. Вводився соціальний підхід до пайових внесків, тобто вони ставали диференційованими. Наприклад, з площі буряку 0,25 га бідняк платив пай в 2 крб., а інші соціальні групи – 4 крб. [37, с. 29]. Така політика підтримки саме бідняцької соціальної групи дала можливість бідноті зберегти, наприклад, лише в буряковій кооперації протягом 1926/27 року 155 тис. крб. [312, арк. 33].

У структурі сільськогосподарського кредиту діяв також фонд кооперування бідноти. Щоб відкрити бідноті дорогу в сільськогосподарську кооперацію, їй було надано право виплати вступних і пайових внесків у розстрочку. Це питання вирішувалося шляхом створення кооперативними організаціями спеціальних фондів кооперування бідноти за допомогою відрахувань від прибутків. За рахунок цих фондів біднякам надавалися довготермінові безвідсоткові позики для сплати вступних і пайових внесків.

Коштами фонду бідняцьке господарство повинне було отримати позику на внесення пайових і спеціальних внесків терміном на п'ять років. Сума позики становила 3 крб. на кожне бідняцьке господарство [162, с. 80]. Фонд організовувався і функціонував за рахунок відрахувань у розмірі 15 % з чистих прибутків товариства; спеціальних позик від союзних організацій; за рахунок коштів Окрвиконкомів та бюджетних асигнувань [162, с. 80].

Під певним тиском держави органами сільськогосподарської кооперації було збільшено відсоток відрахувань у фонди кооперування бідноти. Якщо до 1927 р. вони становили 5 %, то на 1927/28 р. – вже 15 % [34, с. 17]. Якщо ми будемо говорити про суми в карбованцях, то дані наступні: 1926/27 р. – 225,7 тис. крб. [33, с. 13], а вже 1928/29 р. – 1 734,8 тис. крб. [118, с. 7]. Система кооперативного кредиту також збільшила свої відрахування в фонд кооперування бідноти, і сума з 1926 р. по 1928 р. зростає майже в п'ять разів (1926/27 р. – 183 тис. крб., 1927/28 р. – 860 тис. крб. [118, с. 7].

За звітними даними сільськогосподарських кредитних товариств, протягом 1927/28 р. біднота загалом одержала кредитів порівняно з усією сумою виданих індивідуальним господарствам: довготермінових – 65,6 %, короткотермінових – 60,5 %, за рахунок спеціальних коштів – 83,2 % [34, с. 18].

У березні 1927 р. відбувся Другий всесоюзний з'їзд сільськогосподарського кредиту, який конкретизував форми допомоги кооперуванню бідноти. Його резолюцією було рекомендовано такі практичні заходи в роботі сільськогосподарського кредитного товариства: а) розстрочувати незаможникам платежі до трьох років, коли вони заплатять пайові внески в товариство, або закладати при сільськогосподарських кредитних товариствах фонди на пільгове кредитування бідноти на оплату тих внесків; б) позачергово залучати кооперовану бідноту до обслуговування різних виробничих підприємств кооперації; в) переважно кредитувати і обслуговувати потреби господарств кооперованої бідноти покривними,

зерноочисними й прокатними пунктами, а також насінням і найпростішими сільськогосподарськими машинами та інвентарем [28, с. 345].

Раднарком УСРР прийняв рішення активізувати масштаби кооперування селянських господарств (звичайно, переваги надавалися б саме незможним) і визначив, що протягом 1927/28 р. в кооперацію має бути залучено 500 тис. селянських господарств. На це виділялися відповідні кошти у спеціально створений для цього фонд у системі сільськогосподарського кредиту в розмірі 1,5 млн. крб. [58, с. 85]. Державою на фінансування бідняцьких господарств було виділено в 1927/28 р. понад 76 млн. крб., з них безповоротних кредитів видано 5 млн. крб. [58, с. 72].

З цього фонду оплачувалися пайові внески бідноти. Окрім того, погашення кредиту було безвідсотковим і відбувалося на виплат, а також були випадки, коли в рахунок сплати паю кооперативні товариства надавали бідноті певні види робіт для виконання. Уряд УСРР проводив активну роботу по залученню бідноти в кооперацію, проте, на нашу думку, така допомога мала не лише економічний, а скоріше класово-політичний характер. У матеріалах до звітів уряду УСРР чітко визначається зацікавленість саме в бідняцькій соціальній групі, тому що допомога їй «є важливим чинником у поширенні сільського господарства і забезпечує міць революційної спілки робітничого класу з біднотою села в їх боротьбі проти куркуля і непмана. Надалі ця виробнича допомога має набрати ширшого характеру, сприяючи могутньому розгортанню сільського господарства і цементуючи спілку робітників з селянською біднотою», – зазначалося в матеріалах [58, с. 73]. Допомога держави незможним господарствам поділялася на безповоротну і поворотну. Так, безповоротна допомога протягом 1926–1929 рр. зросла з 9400 тис. крб. до 19 929 тис. крб. [58, с. 73]. Що стосується поворотної допомоги, то вона становила 1926/27 р. 50,9 млн. крб., а 1927-28 р. – 71,2 млн. крб. [58, с. 73].

Серед інших фондів маємо відзначити фонд організації постачання бідноті поліпшеного засівного матеріалу, який планувалося наповнити до

таких розмірів, щоб коштами цього фонду можна було кредитувати бідноту на всі 100 % її потреб у засівному матеріалі [162, с. 80].

Діяли також і фонди взаємодопомоги, які організовувалися за рахунок спеціальних внесків членів сільськогосподарських товариств, за рахунок прибутків і відсотків від користування коштами з цих фондів для операцій товариства, а також коштів від різних надходжень та благодійних внесків.

Активна політика радянської влади щодо масштабної фінансової підтримки незаможного селянства (варто відзначити, що саме ця соціальна група в планах влади щодо майбутньої колективізації мала б відіграти ключову роль, тому сприяння її економічному підсиленню мало не лише економічні причини, але й ідеологічне підґрунтя) сприяла розвитку соціального кредиту.

З 1928-29 р. за підтримки і сприяння Центрального статистичного управління в українській системі сільськогосподарського кредиту заводиться карткова система обліку соціального напрямку кредиту. Ця система будувалася на таких чинниках:

1) товариствам необхідно було створити особову картку на кожного його члена. В цю картку потрібно було щороку вносити відомості про економічне становище господарств, інформація про яке доповнювалася відповідними даними з реєстраційних карток щодо сільськогосподарського податку. А також до карток заносили дані, які надавало саме товариство про своїх членів. Найчастіше таку інформацію отримували, опитуючи безпосередньо членів товариств. Також в особових картках було необхідно розміщувати інформацію про особисті рахунки членів товариства, в них мали реєструвати операції з кредитування, машинопостачання, збуту хліба і техкультур [65, с. 48];

2) особова картка вміщувала інформацію про об'єктивні показники соціального стану селянського господарства, а саме: склад сім'ї, загальна земельна площа, засівна площа, кількість худоби, реманенту, наявність чи відсутність додаткових заробітків, прибутки від усіх джерел, порядок

оподаткування, сума нарахованого податку, сума податку до сплати, наявність пільг з сільськогосподарського податку [65, с. 48];

3) згідно з даними, зазначеними в особовій картці, господарство зараховувалося до певної соціальної групи: незаможні господарства, середняцькі господарства, заможні господарства. Крім об'єктивних показників (зазначені в пункті 2), збиралися свідчення осіб, які знали члена товариства і могли засвідчити його майновий стан. Зарахування до певної соціальної групи мало відбуватися раз на рік під час розширеного засідання правління та ради товариства з участю представників місцевих організацій [65, с. 48].

Особові картки оброблялися і на основі даних, які вони містили, товариства щоквартально подавали форми звітності про розподіл позичальників на соціальні групи та, відповідно, про підхід до надання їм кредиту. Основне групування господарств проводилося за такими характеристиками:

- 1) господарства, звільнені від сільськогосподарського податку;
- 2) господарства, оподатковані нормативним податком (дев'ять груп за розміром нормативно-вирахованого прибутку);
- 3) господарства, оподатковані індивідуальним податком [65, с. 49].

Що стосується останньої групи, то йдеться про заможні господарства, на які влада все більше адміністративно тиснула. 8 лютого 1929 р. було видано постанову ЦВК та РНК СРСР «Про єдиний сільськогосподарський податок і полегшення обкладення середняцького господарства», в якій мова йшла саме про індивідуальний податок, яким обкладалися «найбільш заможні кулацькі господарства в кількості не більше 3 % від загальної кількості селянських господарств в середньому по СРСР». Також у постанові йшлося про ознаки й порядок розподілу «кулацьких» господарств. [65, с. 49]. Можемо зробити висновок, що така диференціація сприяла тому, що соціальний напрямок кредиту все більше спрямовувався в сторону незаможної частини селянських господарств.

Державний і партійний апарат постійно відстежував ефективність і результативність роботи системи сільськогосподарського кредиту. Для цього постійно проводилися дослідження щодо характеру і напрямів кредитування в різних сільськогосподарських районах; визначався реальний стан життєдіяльності селянських господарств у зв'язку з кредитуванням і роль у цьому самого кредиту; вивчався соціально-економічний напрям цієї роботи, ті чи інші ухили в ній і, нарешті, роль кредиту в процесах розширення селянства [90, с. 22]. В процесі досліджень аналізу піддавався соціально-економічний склад отримувачів кредиту, детально вивчалися практична реалізація і використання цільового кредитування. Такі дослідження дозволяли дати висновки щодо ефективності сільськогосподарського кредиту, тобто визначити безпосередній чи опосередкований вплив кредиту на доцільність, інтенсивність та рентабельність процесів господарювання. Наприклад, дослідження 1927 р. продемонстрували наступну ефективність кредиту в інтенсифікації розвитку селянських господарств: у збільшенні прибутковості господарств на 61,2 %, у збільшенні ринковості – 10,6 % [90, с. 34].

Таким чином, діяльність системи сільськогосподарського кредиту мала вагоме значення для економічного і соціального розвитку села. Успіх роботи системи кредиту значною мірою залежав від того, наскільки ефективно сільськогосподарська кооперація розпоряджалася значними сумами, спрямованими на розвиток сільського господарства. Взагалі, доцільність створення спеціальної системи сільськогосподарського кредиту, який концентрував як державні, так і селянські кошти, сумнівів не викликає. Ефективність сільськогосподарського кредиту виявилася переважно в збільшенні основних засобів виробництва. Також широке кооперування українського селянства, яке відбувалося за відчутної грошової підтримки кооперації державою, сприяло покращенню економічного становища незаможних і середняцьких господарств. Кредитна кооперація в період непу стала стрижнем кооперативної роботи в українському селі.

2.3. Соціальний склад учасників сільськогосподарської кооперації

Дослідження історії українського селянства в період непу та кооперації як форми економічних відносин буде неповним без характеристики соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації, тому що селянство – саме той соціально-економічний організм, який був активним суб'єктом тогочасних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в українському суспільстві.

Питання щодо соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації мало не лише економічний характер, а й політичний, бо передбачало залучення до кооперації, в першу чергу, середняцького прошарку і особливо бідноти не лише для економічного її піднесення, а й з метою політичного впливу на заможні прошарки села, тому що партія побоювалася впливу «кулацтва» на селянські маси та не вигідних для неї змін у соціальній атмосфері на селі. На жаль, радянська влада нав'язувала селянству власні цінності та ідеали, наскрізною тезою яких стала думка про те, що «куркуль» – це глитай, експлуататор бідняка [211, с. 15].

На 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У (травень 1921 р.) було зазначено, що з метою усунення труднощів у розвитку кооперативної системи організації селян партії необхідно приділяти максимум уваги і сил для керівництва цією організацією зсередини [108, с. 152].

На 1922 р., за результатами досліджень більше 500 товариств, до їх складу входило 30 % незаможників, 50 % середняків і 20 % заможних [344, арк. 13]. Набагато сильніший економічний потенціал заможної частини українського села сприяв активнішій її кооперації, на відміну від інших соціальних груп. Побоюючись, що заможне селянство буде відчутно впливати на роботу низової мережі сільськогосподарської кооперації, партія побудувала стратегію подальшого розвитку кооперативних відносин на активному залученні в них незаможного селянства з метою подальшої нейтралізації впливу заможних селян на розвиток кооперації. Для реалізації поставлених завдань було прийнято рішення XI з'їзду РКП(б), який проходив

у квітні-травні 1922 р., щодо важливості та обов'язковості участі комуністів та комнезамівців у роботі сільськогосподарської кооперації [108, с. 335]. Представництво комнезамівців у сільськогосподарській кооперації було неоднорідним по різних губерніях. Наприклад, за даними 1923 р., представництво членів КНС сільськогосподарських товариств Подільської губернії становило 44,5 %, Одеської губернії – 52 % [321, арк. 51], проте кількісний їх склад у товариствах інших регіонів був значно меншим. Наприклад, кількісний склад членів КНС у Катеринославській губернії був лише 10 % [321, арк. 51].

Контроль за виконанням поставлених завдань найдоцільніше було здійснювати через керівні посади в структурі кооперації, тому партія була зацікавлена у просуванні на такі посади представників комітетів незаможних селян (комнезамівців), комуністів, комсомольців. Ситуацію зі збільшенням представництва комнезамівців у кооперації радянська влада почала активно вирішувати в 1924 р. Результатом такої її кадрової політики стало зростання чисельності членів КНС у структурі сільськогосподарської кооперації зі 117 тис. на січень 1924 р. до 245 тис. на жовтень того ж року. Відсоткова частка кооперованих комнезамівців за рік зросла вдвічі (20,1 % у 1923 р. і, відповідно, 40,5 % у 1924 р. [84, с. 281].

Така політика партії пояснювалася ще й тим, що досить часто на місцях керівниками кооперації виступали люди, які очолювали її ще в дореволюційні часи. Тому партія, побоюючись їх впливу на селянські маси, підсилювала власний контроль за процесами кооперування в українському селі. Попри негативні тенденції ідеологічного засилля в господарську структуру сільськогосподарської кооперації, варто відзначити той факт, що на керівні посади призначалися не просто віддані партії члени, але й враховувався рівень обізнаності кандидатів з життям на селі, основами сільськогосподарського виробництва тощо.

Представники партійного апарату вважали, що інструкторський апарат був вкрай незадовільним у соціальному відношенні, тому за рішенням ЦК

КП(б)У було відкрито центральну і дві районні кооперативні школи, які на 50-70 % комплектувалися з комуністів [49, с. 25]. ЦК КП(б)У ініціювало проведення статистичних досліджень, результати яких відзначали активізацію обговорення питань кооперації в низових партійних організаціях (майже 20 % питань). Також необхідно відзначити, що серед членів сільськогосподарських товариств 62,8 % були представлені членами сільських партійних осередків [49, с. 27]. Окрім того, партійні працівники активно залучалися до навчання на спеціальних двомісячних курсах, після закінчення яких направлялися на роботу в сільську місцевість [107]. В результаті таких практичних дій влади кількість комуністів у складі сільськогосподарської кооперації протягом 1925 р. збільшилася майже вдвічі. На 1 січня 1926 р. їх кількість становила 32,3 тис. проти 18 тис. за даними на 1 квітня 1925 р. [89, с. 43–47].

Рішенням XIV Партконференції 1925 р. було визначено необхідним внесення в статuti товариств таких обмежень, щоб не допускати до складу управлінь кооперативів «явно куркульські елементи». Роботу партії різних організацій бідноти та середняків, комітетів взаємодопомоги та інших потрібно було проводити в такому напрямку, щоб забезпечити інтереси незаможних та середняцьких верств [28, с. 345].

IX Всеукраїнський партійний з'їзд у середині грудня 1925 р. приділив значну увагу питанням розвитку села, наголошуючи на тому, що «село виросло, стало політично активним і що партії в майбутньому треба ще пильніше керувати селом, щоб зміцнити спілку незаможника та середняка з робітниками для боротьби проти куркуля, що починає підводити голову» [226, с. 2].

Актуальним було питання з'ясування критеріїв групування селян у соціально-економічні прошарки, серед яких до уваги бралися такі характеристики, як склад сім'ї, кількість робочих рук у родині, площі посівів, наявність і кількість робочої худоби, реманенту, потужність індивідуального селянського господарства, основні шляхи грошових надходжень до нього,

використання сільськогосподарської техніки, наявність надлишків продукції тощо [42] Досить часто об'єктивному висвітленню параметрів соціального стану груп селянства заважало те, що цим питанням займалося декілька державних відомств – Народний комісаріат фінансів, Народний комісаріат земельних справ, Держплан та Центральне статистичне управління (ЦСУ), які використовували різні підходи до диференційних ознак.

Варто зазначити, що класифікація соціальних груп селянства була не єдиною і відрізнялася за тим, який зміст у неї вкладали. Якщо говорити про так зване соціальне наповнення, то все сільське населення поділялося на незаможників, середняків і заможних селян. Такий поділ є найбільш застосовуваним і в літературі, і в обігу. Проте, якщо в диференціацію груп вкладали більше економічного змісту, то використовували класифікацію, ініційовану Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) у 1927 р. Останнє розробило власну класифікацію соціальних груп селянства за ступенем заможності господарства, виокремивши такі групи: малосилі господарства, нижчесередні, середні, вищесередні та міцні господарства [65, с. 62].

Ще одним способом поділу членів кооперативних товариств за соціальним складом була методика, запропонована Всеукраїнською спілкою сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар», яка базувалася на комбінуванні двох основних ознак: засівної площі та робочої худоби з поділом селянських господарств України на чотири природно-історичні райони: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ [189, с. 34]. На думку одного з керівників кооперативного руху Т. Німчинова, такий поділ товариств лише за двома ознаками давав ще менше можливостей безпомилково зараховувати господарство до тієї чи іншої групи [189, с. 36].

Визначення соціальної структури селянства було не власне українським питанням, а мало всесоюзні масштаби. Так, у 1927 р. Рада Народних Комісарів СРСР ініціювала діяльність спеціальної комісії з метою

розробки основних показників визначення соціальної структури селянства. До складу комісії ввійшли представники Раднаркому, Комуністичної академії, ЦСУ та Держплану. На нашу думку, їх класифікація мала більш виражений ідеологічний характер і пропонувала розділити сільське населення на такі соціальні групи: 1) пролетарське господарство; 2) бідняцьке господарство; 3) середняцьке господарство (малися на увазі дрібні товаровиробники); 4) глитайське господарство (куркульське, дрібні капіталісти) [189, с. 31].

Було чітко визначено основні показники соціального і майнового стану, беручи до уваги землю, сільськогосподарські машини, робочу й продуктивну худобу, будівлі тощо. Проте така класифікація і в той час не визнавалась як єдино правильна і основна. Так, Т. Німчинов критично підходив до її аналізу, вказуючи на певні недоліки. На думку дослідника, основною причиною, яка не сприяла об'єктивізму оцінки стану господарств, було те, що в різних районах відрізнялися умови сільського господарювання і різною була забезпеченість засобами виробництва [189, с. 32]. Тому він пропонував визначати соціальний стан за так званим «суб'єктивним чинником»: малося на увазі, що такий стан визначатимуть люди, які добре знають дане господарство (наприклад правління товариства) [189, с. 32]. Проте, на нашу думку, така система визначення соціального стану була також недосконалою. Тобто, якщо в певному селі рівень розвитку сільськогосподарського виробництва був низьким і переважна більшість господарств була бідною, то заможним вважалось таке господарство, яке в іншому районі господарювання було б середняцьким.

Проведене в середині 1923 р. анкетне дослідження дало наступні результати: на 1 серпня 1923 р. соціальний склад членів сільськогосподарської кооперації був таким: незаможних господарств – 45 %, середняцьких – 43 %, заможних – 12 % [287].

Відповідно, змінюється загальна динаміка кількості кооперованих селянських господарств, яка на кінець 1923 р. об'єднувала лише до 7 %

селянських господарств, а на кінець 1924 р. їх кількість становила вже понад 12 % [10, с. 7]. На підставі річних звітів кооперативних товариств і беручи до уваги основні показники соціально-економічного стану різних груп сільських господарств, керівники кооперативного руху ситуацію, наприклад у 1925 р., оцінюють як таку, коли в переважній більшості показників переважають середняцькі соціальні групи. Серед основних показників були забезпеченість членів товариств робочою худобою (без робочої худоби, з однією головою, з двома головами, більше двох голів худоби) і забезпеченість господарств членів кредитних товариств засівною площею (без засіву, з засівом до 1 десятини, з засівом 1,1 – 3 дес., з засівом 3,1 – 6 дес., з засівом 6,1 – 9 дес., більше 9,1 дес.) [64, с. 44]. Ситуація з основними показниками соціально-економічного стану різних груп сільських господарств у 1925 р. була наступною (табл. 2.3; 2.4).

Тобто можна говорити, що за декілька років роботи сільськогосподарської кооперації активізувалися процеси економічної мобільності селянських господарств за рахунок саме ефективності роботи кооперації, яка задовольняла селян виробничими засобами, сільськогосподарськими машинами та інвентарем, тяговою силою та ін.

Таблиця 2.3

Забезпеченість членів робочою худобою (по районах сільбанків у %)

	Одесь- кий	Полтав- ський	Київський	Поділь- ський	Чергівів- ський
Без робочої худоби	36,2	34,6	44,0	42,5	20,4
З 1 головою	27,9	52,5	37,6	39,5	57,2
З 2 головами	30,2	11,9	17,8	17,8	20,8
Більше 2 гол.	5,7	1,0	0,6	0,2	1,6

* Таблиця складена за [64, с. 44].

**Забезпеченість господарств членів кредитних товариств
засівною площею, 1925 р. (в %)**

	Донецький	Одеський	Полтавський	Подільський
Без засіву	5,3	2,8	6,5	5,4
3 зас. до 1 дес.	0,5	2,2	5,2	14,0
1,1 – 3 дес.	5,6	14,8	32,9	54,9
3,1 – 6 дес.	20,0	29,5	41,9	22,3
6,1 – 9 дес.	20,3	21,8	12,2	2,6
Більше 9,1 дес.	48,3	29,0	4,3	0,8

* Таблиця складена за [64, с. 44].

На думку А. Дідусенка, аграрна революція внесла значні зміни до економічних умов існування окремих груп селянського господарства, проте самі групи (незаможні, середняцькі, заможні) деякою мірою змінилися в процесі аграрної революції, але все ж таки тенденція, що помічалася в складі дореволюційних кредитних товариств і характеризувалася перевагою середняцьких груп, лишається тенденцією й для сучасного складу сільськогосподарських товариств [64, с. 45].

Попри активну політику залучення в кооперацію незаможників, результатом якої було зростання їх кількості в кооперативних товариствах, заможні групи селянства все ще займали значні позиції. На думку керівників кооперативного руху, процес кооперування сильніше забезпечених засівною площею груп проходив жвавіше, ніж менш забезпечених, і це було найбільшійшим місцем щодо питання про соціальний склад сільськогосподарських кредитних товариств [64, с. 45]. П. Височанський зазначав: «Сільськогосподарські кредитні товариства відбирають собі в члени міцніші та заможніші господарства серед усієї людності. Очевидно, що бідніше господарство має менше стимулів кооперуватися в сільськогосподарському товаристві» [28, с. 342]. Відповідно, все вищезазначене і пояснювало активну політику залучення в кооперацію

переважно незаможних і середняцьких селянських господарств. Підставою для такого твердження є табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Соціальний склад кооперованого селянства на 1924 р. (в %)

членів	У товариствах		У колгоспах	
	на 1 січня 1924 р.	на 1 липня 1924 р.	на 1 січня 1924 р.	на 1 липня 1924 р.
Незаможників	45	58	78	82
Середняків	43	38	19	16
Заможних	12	4	3	2
	100	100	100	100

* Таблиця складена за [10, с. 7]; [329, арк. 37].

Якщо простежити тенденції залучення до кооперації селянських господарств до кінця 1928 р., то, беручи до уваги звітні дані спілок, соціально-економічний склад сільськогосподарських спеціальних та кредитних товариств на 1 жовтня 1928 р. був в основному бідняцько-середняцьким. Про це свідчать наступні дані (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Соціальний склад товариств сільгоспкооперації на 1928 р. (в %)

	Незаможні	Середняки	Заможні	Інші (не хлібороби)	разом
С-г кредитні т-ва	59,4	36,2	2,7	1,7	100
Скот.-молочар. т-ва	54,9	39,0	3,1	3,0	100
Конярські	33,3	53,1	12,2	1,4	100
Птахівничі	62,4	32,0	2,3	3,3	100
Садово-городні	47,7	41,4	3,6	7,3	100
Бурякові	44,3	50,7	4,7	0,3	100
Хмілярські	47,0	45,9	5,7	1,4	100
Рибальські та рибоводні	81,1	17,3	1,6	-	100

Продовження таблиці 2.6

Разом спец. т-ва	48,2	46,2	4,2	1,4	100
Разом по всій системі	55,7	39,5	3,2	1,6	100

* Таблиця складена за [34, с. 15]; [122, с. 57].

Загалом динаміка збільшення членів сільськогосподарської кооперації була наступною (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Дані про соціальний склад індивідуальних членів товариств мережі 1926–1929 рр. (в %)

	01.10.1926 р.	01.10.1927 р.	01.10.1928 р.	01.07.1929 р.
Незаможні	52,6	55,4	59,7	62,4
Середняки	42,7	40,1	36,0	34,0
Заможні	2,5	2,2	2,7	2,2
Інші	2,2	2,3	1,6	1,4
	100	100	100	100

* Таблиця складена за [65, с. 60]; [329, арк. 37]; [86, с. 47].

Загалом в результаті активної організаторської роботи контрольне завдання партійного апарату кооперувати до 1 жовтня 1928 р. 500 тис. незаможників було перевиконано: в сільськогосподарську кооперацію було залучено 547 тис. бідняцьких господарств [34, с. 4].

Що стосується соціального складу правлінь сільськогосподарських товариств (дані за 1927 р. та 1929 р.), то в останні роки кооперації правління було представлене такими соціальними групами, як незаможники: 49,3 % і 63,8 % відповідно; середняки: 42,3 % та 24,5 %; заможні: 0,9 % та 0,1 % [115, с. 29]; [34, с. 15–17].

Щодо динаміки змін у соціальному складі органів управління кооперації, то простежувалася тенденція до збільшення кількості в них незаможників, значного зменшення ролі середняка і досить незначної присутності заможного селянства (табл. 2.8).

Це досить яскраво свідчило про ефективність проведення соціально-політичної лінії комуністичної партії.

Таблиця 2.8

**Соціальний склад правління сільськогосподарської кооперації
на 1928 р. (в %)**

	Незаможні	Середняки	Заможні	Інші (не хлібороби)
Правління				
1927	50,1	39,1	0,7	10,2
1929	64,6	21,4	-	14,0
Рада				
1927	46,3	40,0	1,3	12,4
1929	70,4	23,2	0,1	6,3
Ревкомісії				
1927	43,1	34,7	1,1	21,1
1929	51,6	23,8	0,1	24,5

* Таблиця складена за [34, с. 17].

Стосовно політики партії щодо зміцнення сільськогосподарської кооперації партійними працівниками, то ситуація з динамікою зростання їх кількості в складі правлінь сільськогосподарських товариств була наступною: 1927 р.: члени КП(б)У – 7,8 %; члени ЛКСМУ – 1,1 %; члени Комітетів незаможних селян (КНС) – 41,8 %. 1929 р.: члени КП(б)У – 24,1 %; члени ЛКСМУ – 7,5 %; члени КНС – 62,5 % [115, с. 29]; [34, с. 15–17]. Партійний склад членів сільгоспкооперації на 1928–1929 рр. подано у табл. 2.9, 2.10).

Таблиця 2.9

Партійний склад членів сільгоспкооперації на 1928 р. (в %)

	Членів КП(б)У	Членів ЛКСМУ	Поза- партійних	Разом	У тому числі членів КНС
С.-г. кредитні т-ва	1,0	0,3	98,7	100	24,6
Скот.-молочар. т-ва	1,7	0,7	97,6	100	21,6

Продовження таблиці 2.9

Птахівничі	1,4	1,1	97,5	100	44,6
Садово-городні	1,5	0,5	98,0	100	25,7
Бурякові	0,3	0,3	99,4	100	23,7
Хмілярські	0,6	0,1	99,3	100	19,8
Рибальські та рибоводні	0,7	0,6	98,6	100	18,3
Разом	0,8	0,4	98,8	100	24,7

* Таблиця складена за [34, с. 15].

Таблиця 2.10

**Партійний склад правління сільськогосподарської кооперації
на 1929 р. (в %)**

	Членів КП(б)У	Членів ЛКСМУ	Членів КНС
Правління			
1927	11,5	1,1	41,9
1929	31,2	6,8	65,2
Рада			
1927	12,4	0,8	44,6
1929	10,8	4,5	60,2
Ревкомісії			
1927	9,8	1,6	39,5
1929	15,5	6,2	52,2

* Таблиця складена за [34, с. 17].

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що всебічний системний аналіз широкого кола публікацій, архівних і статистичних матеріалів господарсько-економічного та політично-ідеологічного характеру, присвячених з'ясуванню складу членів української сільськогосподарської кооперації доби нової економічної політики та поділу селянських господарств за об'єктивними ознаками (посівна площа, тяглова сила,

продуктивна худоба, сільськогосподарський реманент) на незаможні, середняцькі та заможні, дав можливість оцінити виробничі можливості селянських господарств та їх фінансовий потенціал для функціонування та розвитку кредитних кооперативних товариств у період нової економічної політики. Що стосується політичного характеру з'ясування чисельності та динаміки змін тих чи інших соціальних груп селянства, то маємо зазначити активну політику більшовицької партії в добу непу щодо заохочення найбільш бідніших соціально-економічних груп селян до кооперування. Така активність була спричинена тим, що саме через кооперування бідноти і надання їй значної кількості фінансово-економічних переваг перед рештою селянства радянське керівництво намагалося посилити свій контроль за сільськогосподарською кооперацією зсередини і забезпечити в такий спосіб у ній достатньо міцні позиції правлячої партії.

РОЗДІЛ 3

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

3.1. Збуто-постачальницькі операції сільськогосподарської кооперації

Ефективна багатопрофільна діяльність системи сільськогосподарської кооперації стала одним із вагомих чинників швидкої відбудови сільського господарства на початку 1920-х рр. Господарська діяльність кооперативної системи була багатовимірною та самодостатньою, спектри її роботи були спрямовані на задоволення потреб розвитку сільського господарства загалом і визначалися турботами про забезпечення економічних потреб багатомільйонних селянських господарств України.

Вдале вирішення багатьох організаційно-господарських завдань, налагодження фінансово-економічної складової, покращення виробничої бази, налагодження системи транспортування і зберігання продукції, підвищення рівня кваліфікованості фахівців сприяли швидкому розвитку збуто-постачальницької діяльності кооперативної системи.

У поняття «збут» і «постачання» вкладалися форми реалізації сировини чи товару. Оскільки кооперативна система відчувала нестачу власних обігових коштів, то її структурні ланки почали виконувати функції посередника. Загалом термін «постачання» вживався переважно для виокремлення обсягів та асортименту промислових товарів, які надходили як до кооперативних товариств, так і безпосередньо селянським господарствам як членам цих товариств. Термін використовувався також з метою зробити акцент на посередницькій функції кооперації, яка пропонувала споживачам продукцію державних об'єднань, а не власну. В розуміння поняття «збут» вкладався процес реалізації продукції селянських господарств безпосередньо кооперативною системою (як товариствами, так і спілками) [165, с. 131].

Одним із основних завдань посередницької роботи сільськогосподарської кредитної кооперації стало охоплення товарного обігу в сільському господарстві. В цьому напрямку діяльності кооперація мала обслуговувати, насамперед, коопероване населення. Проте, крім кооперованого населення, яке при проведенні збуто-постачальницьких операцій мало переваги і пільги, до них також залучали некооперованих селян з метою подальшого їх включення до кооперативної системи.

Стосовно економічного піднесення та підтримки інтересів селянських господарств, то значущим чинником стало забезпечення якісного функціонування мережі сільськогосподарського кредиту щодо розширення товарообігу між містом і селом. Адже саме кредитні сільськогосподарські товариства виступили як основні посередники між виробниками промислових товарів і споживачами сільськогосподарської продукції, з одного боку, та селянськими господарствами як споживачами промислової продукції і виробниками сільськогосподарської – з другого [186, с. 233]. Організуючи збут продукції сільського господарства, кооперація як посередник між сільським господарством і промисловістю, яка працювала на сільськогосподарській сировині, не лише прагнула до максимальної кількості збуту сировини, а й організувала її виробництво таким чином, щоб впливати не лише на кількість, але й на якість сільськогосподарської продукції [34, с. 28]. Господарська діяльність усіх форм кооперативної системи активізувала зростання продуктивних сил сільського господарства, приріст основного капіталу селянських господарств, забезпечення селянства промисловою продукцією виробничого призначення, урізноманітнення видів і форм виробничих процесів.

Щодо посередницької торговельної діяльності, то кооперація розпочала її відразу ж після скасування продрозкладки і проголошення державного курсу на впровадження нової економічної політики. Цьому, зокрема, сприяло введення в дію постанови РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. щодо вільного продажу, купівлі та обміну сільськогосподарської продукції і кустарних

виробів [277, с. 193]. Окрім того, з липня 1922 р. Головний кооперативний комітет надав кооперативним організаціям можливість займатися, окрім товарообмінних операцій, кредитуванням власної системи. Також протягом 1922–1923 рр. сільськогосподарській кооперації було повернуто націоналізовані підприємства та промисел [163, с. 75].

Торговельні операції з постачання за відсутності власних оборотних коштів розвивалися на основі товарного кредитування постачальників і займали перше місце в торговельних операціях кооперативів [10, с. 10]. Операції зі збуту сільськогосподарських продуктів на 1924 р. мали характер заготівельних операцій за твердий рахунок (виняток становили хлібні операції). На 1924 р. асортимент проданих товарів був наступним: зерно-хліб – 57,2 %, машини та інвентар – 22,9 %, різні товари (зокрема, й споживчого характеру) – 8,4 %, насіння та сільськогосподарські продукти – 6,2 %, лісові матеріали – 5,3 % [10, с. 11]. Що стосується споживчих товарів, то їх частка в деяких спілках і особливо в низових товариствах становила до 30 % [10, с. 11]. У відчиті Укрсільбанку за другий операційний 1925/25 рік зазначалося, що, чим раніше товариство включилося в кредитну систему, тим більше воно мало в обігові сільськогосподарських машин та знарядь і тим менше операцій проводило зі споживчими товарами, про що свідчили контрольні цифри (у %) (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Напрямок кредитування товарообігу первинних товариств у 1924 р.

Час початку кредитної роботи	Сільськогосподарські товари		Споживчі товари	Разом
	Постачання	Збут		
До 1 січня 1924 р.	51,5	25,2	23,3	100
З 01.01. до 01.10. 1924 р.	36,1	23,2	40,7	100
Після 1 жовтня 1924 р.	27,7	9,7	62,6	100

* Таблиця складена за [295, с. 35].

Обіги райсільгоспспілок, які входили у систему «Сільського господаря», в 1922–1924 рр. щодо закупівель і продажів були наступними (у крб.) (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Динаміка товарообігу сільгоспспілок та «Сільського господаря»
(1922–1924 рр.)**

	1922/23 р.	1923/24 р.
Закупівля		
Всі райсільгоспспілки	4 961 828	24 432 556
«Сільський господар»	7 676 000	9 916 600
Пересічно на 1 союз	82 697	407 209
Продаж		
Всі райсільгоспспілки	4 018 779	24 192 025
«Сільський господар»	3 330 000	10 102 000
Пересічно на 1 союз	66 979	403 200

* Таблиця складена за [10, с. 9].

Таким чином, бачимо відчутне зростання оборотів у перші ж роки цього напрямку господарської діяльності сільськогосподарської кооперації.

Реорганізація у системі сільськогосподарської кооперації, яка була викликана економічними потребами, пов'язаними із закінченням відбудовного періоду й активізацією курсу на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, спричинила поступову ліквідацію універсальних товариств і появу в кооперативній структурі спеціальних товариств, які займалися всіма напрямками господарської діяльності в певній сільськогосподарській галузі, та кредитних товариств, які мали забезпечувати накопичення коштів і здійснювати фінансове забезпечення всіх операцій, які стосувалися сільськогосподарського виробництва. Проте було визначено чіткі розмежування в роботі спеціальних та кредитних товариств. Спеціальним товариствам було заборонено проводити кредитні операції, а кредитна кооперація відмовилася від збуто-постачальницької роботи в тих

галузях, які обслуговували спеціальні кооперативні системи, і залишала за собою збут хліба, технічних культур, постачання машин, будівельних матеріалів і забезпечення необхідними кредитними коштами всіх напрямків господарської діяльності.

Сільськогосподарська кооперація набирала темпів товарообігу. Перші широкі заготівельні операції сільськогосподарської кооперації почалися восени 1922 р. Маємо зробити акцент на тому, що торговельну діяльність кооперативні об'єднання розпочали з організації хлібозаготівель. За відсутності власних капіталів збутові операції розвивалися в міру надходження цільових кредитів, які на початку спрямовувалися на хлібозаготівлі. Хлібозаготівлі в основному здійснювалися під контролем державних установ та переважно за їх кошти, але «Сільський господар» мав і деяку самостійність при проведенні цих операцій [164, с. 73]. З літа 1924 р. починають надходити короткотермінові кредити Укрсільбанку на заготівлю молочних продуктів, насіння та ін., що дало можливість розпочати здійснення систематичних збутових операцій. Протягом наступного періоду їх обсяг швидко зростав, і до 1927 р. кооперація вже мала значні досягнення в справі планового постачання сировини сільського господарства державній промисловості. Такі показники були наслідком планомірної господарської діяльності сільськогосподарської кооперації, яка організувала і фінансувала низку заходів, що дали зростання засівних площ, селянських господарств та забезпечили зростання поголів'я худоби. Це можна простежити за статистичними даними, відображеними в наступних таблицях (табл. 3.3–3.6).

Таблиця 3.3

Динаміка селянської засівної площі

роки	1916	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Тис. дес.	15 658	15 956	17 523	18 088	18 925	19 266	19 707
У % до 1916 р.	100	101,8	111,4	115,0	120,3	123,1	125,8

* Таблиця складена за [343, арк. 3].

Таблиця 3.4

Динаміка кількості худоби

роки	1916	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Всього худоби (коні, ВРХ, вівці, свині)	21 475	21 631	25 677	25 616	25 218	25 575	27 319
У % до 1916 р.	100	100,7	119,6	119,3	117,4	119,1	127,2

* Таблиця складена за [343, арк. 3].

Сільськогосподарська кооперація займала провідні позиції в постачанні хмельової, тютюнової, цукрової сировини, її частка в хлібозаготівлях була також значною.

Таблиця 3.5

Збутова діяльність сільськогосподарської кооперації (1923–1926 рр.)

Рік урожаю	Питома вага с-г кооперації в збуті товарних надлишків, у %
Хліб	
1923	11,8
1924	14,2
1925	18,0
1926	29,1
Тютюн (махорка)	
1924	21,6
1925	32,6
1926	90,5
Хміль	
1924	19,4
1925	62,5
1926	88,8

* Таблиця складена за [32, с. 17]; [122, с. 63].

Таблиця 3.6

**Динаміка зростання посередницької роботи кредитної
сільськогосподарської кооперації за 1923–1928 рр. (в млн. крб.)**

	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Постачання	59,3	96,7	129,5	194,6	223,0
Збут	50,0	83,1	241,3	370,8	492,1

* Таблиця складена за [186, с. 238]; [10, с. 10]; [122, с. 62].

Динаміку питомої ваги сільськогосподарської кооперації в охопленні товарних надлишків і в планових заготівлях основних продуктів сільського господарства відображають статистичні дані (див. додаток Б).

Швидкі темпи зростання збуто-постачальницької роботи кредитної кооперації можемо також простежити за даними табл. 3.6.

Стосовно загальної суми коштів, отриманих від проведення постачальницьких і збутових операцій з 1923 р. до 1927 р., то вона була наступною (табл. 3.7–3.9).

Таблиця 3.7

**Торговельно-посередницька робота сільськогосподарської кооперації
за 1923–1927 рр., у млн. крб.**

	Постачання	Збут	Разом
1923–1924 рр.	59,3	50,0	109,3
1924–1925 рр.	96,7	83,1	179,8
1925–1926 рр.	129,5	241,3	370,8
1926–1927 рр.	194,6	455,7	650,3

* Таблиця складена за [122, с. 62].

Проте не було враховано обігу цукрового буряку, що становив для 1924/25 р. 16 млн. крб., 1925/26 р. – 47 млн. крб., 1926/27 р. – 50 млн. крб. [122, с. 62].

Таблиця 3.8

**Зв'язок окремих шаблів сільськогосподарської кооперації
по постачальницьких операціях**

Постачання					
Купівля			Продаж		
	спілки у «Сільського господаря»	товариства у спілок	«Сільський господар» спілкам	спілки товариствам	т-ва своїм членам
1924/25	25,7	20,4	72,5	51,5	82,3
1925/26	51,4	52,0	92,3	49,7	61,1
1926/27	63,0	60,9	96,0	62,3	70,0

* Таблиця складена за [122, с. 63].

Таблиця 3.9

**Зв'язок окремих шаблів сільськогосподарської кооперації
по збутових операціях**

Збут					
Купівля			Продаж		
	товариства у своїх членів	спілки у товариств	«Сільський господар» у спілок	товариства союзам	спілки «Сільському господарю»
1924/25	25,7	20,4	72,5	51,5	82,3
1925/26	51,4	52,0	92,3	49,7	61,1
1926/27	63,0	60,9	96,0	62,3	70,0

* Таблиця складена за [122, с. 63].

У машинопостачанні сільськогосподарська кооперація підвищила свою питому вагу з 54 % 1925 р. до 85 % 1926 р., 94,7 % – 1927/28 р., в обігу лісопостачання 1926/27 р. до 65,3 % селянського споживання лісу, а 1927/28 р. – до 75 % [122, с. 64]. Частка постачання таких засобів, як насіння, угноєння та мінеральних добрив протягом 1926/27 р. та 1927/28 р. становила

100 % [34, с. 29]. Якщо визначити місце збуту сільськогосподарської продукції в загальному кооперативному товарообігу, то він становив у 1923 р. 54 %, 1924 р. – 56,7 %, а 1927 р. – вже 85 % [164, с. 74] (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Питома вага обігу сільськогосподарської кооперації в загальному обігу України та обігу з продуктами селянського господарства (у %)

	Питома вага в загальному обігу України	Питома вага сільськогосподарської кооперації в ринковому обігу сільського господарства
1923/24	4,4	11,1
1924/25	6,0	16,5
1925/26	9,5	20,9
1926/27	12,7	29,5

* Таблиця складена за [122, с. 64].

Маємо зазначити, що зі збільшенням загальних обсягів сільськогосподарської продукції зростали й доходи селян від її реалізації. Лише протягом 1926–1927 р. доходи селян зросли на 37,8 %, що стимулювало господарів витратити більше коштів на економічне зміцнення власних господарств [176, с. 42].

Серед напрямків господарської діяльності сільськогосподарської кооперації з весни 1927 р. виокремлюється новий – робітниче постачання, в основі якого лежала система угод кооперації зі споживачами, якими в цьому випадку виступали центри робітничої кооперації. В основному робітничим постачанням займалися спеціалізовані центри. Наприклад, «Кооптах» лише за перший рік направив у робітничу кооперацію 440 вагонів яєць, 400 тис. штук битої птиці. «Добробут» забезпечував робітників 760 тис. пудів м'яса, 148,2 тис. пудів масла та сиру. Постачання, організоване кооперацією через «Плодоспідку», було наступним: 1120 тис. пудів картоплі, 176 тис. пудів овочів, 170 тис. пудів свіжих і сухих фруктів, 12 тис. пудів меду. Продуктами в напрямку робітничого постачання забезпечувала відповідні організації й «Рибакспілка» – 1200 тис. пудів рибних продуктів [34, с. 34].

Загалом наприкінці 1920-х рр. українська сільськогосподарська кооперація займала вагомі позиції у справі забезпечення внутрішнього ринку сільськогосподарською продукцією. Хоча їй належало лише 3 % землі, вона об'єднувала 45 % селянських господарств, продукція яких на внутрішньому ринку мала міцне становище. Окрім того, провідні позиції були й у постачанні сировини для харчової та легкої промисловості [164, с. 77].

У загальній збуто-постачальницькій роботі системи сільськогосподарської кооперації щороку набували все більшого значення експортно-імпортні операції. Операції експорту кооперативна система проводила з метою поширення збуту продукції сільського господарства та розвитку на цій основі окремих галузей сільськогосподарського виробництва, а також щоб отримати кошти для розширення імпорту сільськогосподарських машин, тракторів та інвентарю, необхідних для інтенсивного розвитку сільського господарства.

Розвиток експортних операцій став однією з важливих складових діяльності сільськогосподарської кооперації. Тут маємо зауважити, що тривалий час навіть незначні спроби Всеукраїнської кооперативної спілки, яка представляла інтереси кооперації за кордоном, вийти на зарубіжні ринки самостійно, без прямого контролю центральних радянських установ постійно обмежувались [186, с. 180]. Проте з 1922 р. ситуація стабілізувалася прийняттям положення щодо спільного закордонного представництва української кооперації, до якого, зокрема, ввійшли «Сільський господар», Вукоопспілка, Українкустарспілка та Українбанк [326, арк. 7].

Сільськогосподарська продукція українських селянських господарств почала завойовувати власне місце на зовнішніх ринках. З літа 1924 р. «Сільський господар» отримав право самостійного експорту продукції на зовнішні ринки [331, арк. 40–42]. Звичайно, спочатку траплялися певні хиби в експортній роботі, тому що в період свого утворення сільськогосподарська кооперація «зустріла ринок у стані цілковитої стихійності» [68, с. 55]. Серед негараздів маємо зазначити наступні: слабкість матеріально-технічної бази в

плані переробки, зберігання, транспортування продукції; низька якість продукції, недотримання стандартів, неналежна кваліфікація технічного персоналу; незнання зовнішнього ринку та його вимог, а також недостатня мережа кооперативних представництв за кордоном; різноманітність стандартних вимог різних заготівників [233, с. 16]. Проте зазначені помилки завдяки організаційній роботі кооперативної системи вдалось виправити в короткий термін. На початку 20-х років на експорт заготовляли сировину тваринного походження, потім активно почали здійснювати вивіз за кордон технічних культур, серед яких цукровий буряк, хміль, коноплі, льон. «Хлібний експорт» сільськогосподарською кооперацією був обмежений. В основному нею здійснювалися заходи щодо заготівлі хлібу для державних зовнішньоторговельних органів [165, с. 135]. На 1925 р. система кооперації заготувала для експорту 16,4 % зернових культур від загальноукраїнського показника [325, арк. 157]. Вже 1926/27 р. питома вага кооперації в експорті сільськогосподарських продуктів УСРР (без хлібної продукції) становила 30,1 %, а 1927/28 р. – 47,5 % [34, с. 34].

Вагомий якісний результат у підвищенні рівня експортної діяльності давали саме спеціальні кооперативні системи, що ми детально відобразили в підрозділі, присвяченому аналізу господарської діяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації. Лише за перше півріччя 1925/26 р. вдалося збільшити порівняно з 1924/25 р. експорт бекону в 1,5 разу, поголів'я овець – в 1,4 разу. А вартість експортованої продукції (бекон, поголів'я свиней, ВРХ, овець) становила за цей же період 1 822,6 тис. крб. [340, арк. 25]. Також зазначимо, що, наприклад, експорт птахівничої продукції по вартості посів друге місце після хлібного експорту країни [126, с. 53].

Стосовно того, як експорт сільськогосподарської продукції торкався економічних інтересів селянства, маємо відзначити, що він був вигідним для селянина в тогочасних економічних умовах і в жодному разі не обмежував його економічні інтереси. Наприклад, якщо порівняти ціни на зерно 1923 р. в Україні і на зовнішніх ринках, то матимемо таку картину: в Україні хлібні

ціни не перевищували 35 коп. за пуд, у той час коли на Берлінському ринку вартість пуду зерна становила 1 крб. 25 коп. – 1 крб. 35 коп. Тобто селянин, який здав зерно на експорт, отримував суму, відповідну місцевим ринковим цінам. Але, окрім того, він ще й одержував 40-50 % прибутку від реалізації хлібу за кордоном [265, с. 25].

Фінансово-організаційне керівництво операціями з імпорту, які проводила кооперативна система, здійснював «Сільський господар». Проте іноді траплялися випадки, коли центри здійснювали закупівлі імпортованого товару самостійно.

Щодо операцій сільськогосподарської кооперації з імпорту, то вони розвивалися так (у тис. крб.) [34, с. 34]:

1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
1279	3106	4391	9156

Як бачимо, 1927/28 р. імпорт був найжвавішим. З загального імпорту в 9 156 000 крб. 1927/28 р. «Сільський господар» безпосередньо імпортував на 8 169 000 крб. Сума майже в 1 млн. крб. за дорученням комітетів становила [34, с. 35]:

Комітенти	Сума
Добробут	529 709 крб.
Плодоспілка	125 200
Укрбурякспілка	125 000
Укрнасінносоюз	11 962

З кількісних показників, зазначених у річних звітах «Сільського господаря», доповідях у державні установи спеціальних центрів сільськогосподарської кооперації, імпорт сільськогосподарської кооперації значно відставав від експорту й мав в основному суто виробничий характер: сільськогосподарські машини, трактори, шпагат, насіння, устаткування переробних підприємств, агротехнічне приладдя тощо. Також зростав імпорт обладнання для задоволення потреб різних галузей сільського господарства:

устаткування для племінних розплідників у птахівництві, для виготовлення бекону, для переробки винограду та ін. [68, с. 56].

Таким чином, всебічне розширення видів і напрямків господарської діяльності, збуто-постачальницької, торговельно-посередницької роботи сільськогосподарської кооперації забезпечувало селянським господарствам постійний ринок збуту їх продукції, індивідуальна реалізація якої або мала певні труднощі, або й була практично неможливою. Збуто-постачальницька робота кооперативної системи сприяла піднесенню на вищий щабель розвитку продуктивних сил сільського господарства, адже кооперація не лише займалася організацією виробництва продукції в селянських господарствах, а й приділяла значну увагу її ринковому збуту. Попри ефективні показники господарської роботи в площині збуту і постачання, на 1928 р. залишалися не повністю вирішеними такі питання, як максимальна ув'язка в цих питаннях як поміж окремими ланками кооперативної системи, так і особливо між товариствами та їх членами; а також несприятлива кон'юнктура ринку. Проте все ж маємо констатувати, що якісні зміни в сільському господарстві сприяли динамічному зростанню його товарності з 1924 р. до 1927 р. в 1,7 разу. Це зростання ставало все відчутнішим, адже, починаючи з 1927/28 р., збут почав переважати над постачанням, що стало наслідком добре організованої господарської та фінансової діяльності системи сільськогосподарської кооперації. Позитивним моментом збуто-постачальницької роботи сільськогосподарської кооперації також стало те, що продукція сільського господарства не тільки завойовувала внутрішні ринки держави, але й займала все відчутніші позиції на зарубіжних ринках в результаті вдало організованої кооперативною системою експортної діяльності. Проте, на жаль, на кінець 1920-х рр., коли радянська влада посилено почала нав'язувати селянству курс на колективізацію, посередницька діяльність усіх форм кооперативної системи все більше негативно видозмінювалася, тому що кооперація перетворювалася просто на виконавця, який забирав сировину в селянина, а потім доставляв її для

підприємств державної промисловості. При цьому плани і ціни були встановленими заздалегідь і фіксованими. Відбулася стараннями держави повна відмова від економічних принципів кооперативного руху, започаткованих у період переходу до нової економічної політики.

3.2. Спеціалізована кооперація як джерело матеріального добробуту селянства

Найбільш доцільною формою сільськогосподарської кооперації у відбудовний період були універсальні сільськогосподарські товариства, бо вони вирішували різнопрофільні спектри функціонування селянських господарств, зокрема виробничі та збуто-постачальницькі потреби. Проте високі темпи відбудови народного господарства, зростання обсягів виробництва, урізноманітнення форм і методів роботи кооперації, становлення системи сільськогосподарського кредиту сприяли певним змінам в організаційній структурі сільськогосподарської кооперації. Ці зміни були обумовлені тим, що універсальні товариства, які займалися загальним різнопрофільним обслуговуванням селянських господарств, не могли відповідати новим вимогам щодо поглиблення спеціалізації певних галузей виробництва. Державна політика також сприяла формуванню спеціалізованих форм сільськогосподарського виробництва. Важливість вирішення цього питання зазначалася в резолюції «Про кооперацію» XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.). Також Постановою ЦВК і РНК СРСР від 22 серпня 1924 р. сільськогосподарській кооперації було надано значно ширші, на відміну від попередніх років, можливості для організації виробничої роботи на селі [255, с. 439]. Тому з 1924 р. універсальні товариства поступово втрачають своє значення, у той час як починає формуватися значна кількість кредитних та спеціальних сільськогосподарських товариств.

Одним із першочергових завдань стало визначення функцій кредитних і спеціальних товариств і встановлення між ними взаємовідносин, які б

сприяли подальшому ефективному розвитку. Основною передумовою сталих взаємовідносин повинно було стати те, що сільськогосподарська кредитна кооперація мала своїм завданням сприяти розвитку та інтенсифікації селянських господарств, а, відповідно, і спеціалізації кооперації. Тому кредитна кооперація забезпечувала організаційне та фінансове обслуговування спеціальної кооперації.

Іншим чинником стала відмова кредитної кооперації від роботи в галузі обслуговування спеціальних ділянок селянського господарства збуто-постачальницькою роботою, переробки сільськогосподарської продукції тощо, тому що ця робота проводилася тепер спеціалізованою системою кооперації. Як зазначалося на організаційно-інструкторських кооперативних нарадах, сільськогосподарська кредитна кооперація повинна зосереджувати свою увагу навколо фінансової допомоги в роботі спеціальної кооперації, а за собою вона мала залишити обслуговування збуту й постачання лише спеціальних галузей селянського господарства і такою мірою, скільки не зможуть обслуговувати спеціальні форми сільськогосподарської кооперації [233, с. 35].

Таким чином, кредитне товариство зосереджувало свою увагу навколо роботи зі збуту хліба, техкультур, постачання машин, будівельних матеріалів та кредитування селянських господарств. У свою чергу, спеціальна кооперація не могла проводити кредитних операцій, а для задоволення кредитних потреб мала вступати на всіх рівнях до складу членів кредитної кооперації. В одній із постанов Всеукраїнської наради сільськогосподарської кооперації чітко зазначалося, що всі кредитні операції необхідно зосередити в кредитному товаристві.

Спеціальні товариства в жодному разі не можуть бути суб'єктами кредитування, але при видачі позик на розвиток спеціальних галузей господарства кредитне товариство повинне будувати свою роботу на основі роботи місцевого спеціального товариства [233, с. 45]. Зокрема, це стосувалося, насамперед, кредитування виробництва сировинних культур.

Організаційними формами сталих взаємовідносин кредитної та спеціальної кооперації стало скликання при кредитних спілках нарад за участі представників спеціальних форм сільськогосподарської кооперації, які стосувалися питань організаційного будівництва та взаємовідносин у системі сільськогосподарської кооперації; участь спеціальних форм сільськогосподарської кооперації у визначенні кредитів на спеціальні галузі господарства; взаємна участь кредитних та спеціальних спілок в оргколегіях; погодження поміж кредитними й спеціальними спілками порядку обстеження спеціальної роботи сільськогосподарських кредитних товариств та використання цих обстежень [233, с. 36].

Початок будівництва організаційної структури спеціальної кооперації, активна робота районних і окружних спілок, а потім і всеукраїнських центрів спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації спричинили формування сприятливих умов для проведення масштабних виробничих та збутових операцій, які для окремих товариств були недоступними через обмеженість їх економічних і організаційних можливостей.

Практика створення спеціальних товариств показала, що вони найбільш інтенсивно виникали якраз у тих галузях, де діяли спеціалізовані центри кооперації [180, с. 78]. На 1 жовтня 1924 р. діяло 399 товариств низової ланки спеціальної сільськогосподарської кооперації: м'ясо-молочних – 43, садово-городніх – 36, бурякових – 27, насінневих – 21, меліоративних – 203, пасічницьких – 21, тютюнових – 1 [122, с. 54]. Ці товариства нараховували 22 954 члени, що становило 0,5 % кооперування селянських господарств [122, с. 54].

Статистичні дані обліку кількості низових товариств, їх членів, кількості спілок та спеціалізованих центрів демонструють динаміку зростання представництва спеціалізованих кооперативних об'єднань у загальній системі сільськогосподарської кооперації (табл. 3.11, 3.12).

Таблиця 3.11

**Динаміка кількості спеціальних сільськогосподарських
кооперативних об'єднань**

Спеціальні товариства	1924	1925	1926	1927
Скотарсько-молочарські	43	248	582	850
Садово-городньо-виноградарські	36	81	209	385
Пасічніцькі	21	97	139	200
Бурякові	27	135	615	1090
Хмілярські	-	32	46	60
Картопляні	-	-	1	15
Конопляні	-	-	-	10
Насіннєві	21	49	91	100
Меліоративні	203	704	1097	440
Торфові	-	-	19	60
Лісові	-	-	4	75
Птахівничі	-	-	-	10

* Таблиця складена за [10, с. 6]; [122, с. 54]; [308, с. 42].

Таблиця 3.12

**Рух кількості членів спеціальних товариств та відсоток
кооперування товариствами селянських господарств**

1924		1925		1926		1927	
22 954	0,5 %	96 726	1,96 %	170 871	3,4 %	349 000	6,8 %

* Таблиця складена за [122, с. 54].

Для подальшого організаційного оформлення спеціалізованої кооперації та її економічного зростання необхідним стало створення всеукраїнських центрів, які б координували всю роботу низових товариств у галузях тваринництва, городництва, садівництва, буряківництва, птахівництва тощо. Протягом 1924 р. було створено Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва «Кооптах», Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство «Добробут», Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство

«Укрсільцукор», Всеукраїнську спілку буряківничої кооперації «Бурякоспілку», організаційно-господарська та виробничо-економічна діяльність яких характеризувалася швидкими темпами. Організаційне оформлення мережі всеукраїнських спеціалізованих центрів завершилося на кінець 1925 р. створенням Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації «Плодоспілка». Активну роботу проводило також Всеукраїнське товариство насінництва (створене в 1922 р. і реорганізоване в 1928 р. у Всеукраїнську спілку насінневої кооперації «Насіннєспілка»). Вони стали вагомим і дієвим інструментом модернізації аграрного сектору народного господарства, тому що сприяли ефективній організації і використанню потенціалу різних галузей сільського господарства України (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Динаміка розвитку мережі спеціалізованих кооперативних систем

	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Кількість спілок спеціалізованої сільськогосподарської кооперації	-	4	8	31	58	91
Кількість спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації	1	4	6	7	7	7

* Таблиця складена за [94, с. 442]; [291, с. 328]; [180, с. 86].

Окрім того, створення центрів спеціальної кооперації значно розширювало можливості спеціальних кооперативних товариств низової ланки, тому що вони отримували можливість централізованого проведення високоефективних виробничих і збутових операцій, самостійне здійснення яких їм не дозволяли обмежені як економічні, так і організаційні можливості. Вже 1925 р. відзначався зростанням обсягів товарної продукції сільського господарства і становив 847 млн. крб. проти 556 млн. крб. у 1923 р. [128, с. 8].

Важливим моментом подальшої діяльності спеціалізованої кооперативної системи, який продемонстрував зацікавленість державної політики в розвитку саме цього спектра сільського господарства, стала резолюція 14-ї конференції РКП(б) (квітень 1925 р.), в якій чітко було визначено, що практика виробничо-збутової діяльності спеціальних кооперативних об'єднань дала позитивні результати, тому робота в цьому напрямі має не лише продовжуватись, а й поглиблюватись [109, с. 194]. Після проведення Всеукраїнської наради працівників сільськогосподарської кооперації розпочинається процес прийняття спеціалізованими центрами статутів, будується мережа середньої ланки спеціалізованих кооперативних систем (спілок). Практика подальшого формування системи спеціальної кооперації продемонструвала, що найбільш інтенсивно спеціальні низові товариства формувалися саме в тих галузях сільськогосподарської кооперації, в яких організаційне будівництво завершилося створенням всеукраїнських центрів. Такі висновки було зроблено в результаті статистичного обстеження динаміки зростання низових товариств. Дані обстеження підтверджують висловлену думку такими цифрами: кількість низових товариств кооперативної системи «Добробут» зросла з 1924 р. (року створення всеукраїнського центру) до 1926 р. в 11,8 рази, низових товариств «Бурякоспілки» за цей же відрізок часу – в 17 разів. У той же час динаміка зростання низових товариств інших спеціалізованих форм сільськогосподарської кооперації була дещо нижчою. Наприклад, кількість тютюнових товариств зросла в 4 рази, а меліоративних – в 4,4 [94, с. 442].

Всеукраїнським центрам спеціальної сільськогосподарської кооперації вдалося так налагодити свою діяльність, що вони не лише займалися переробкою і збутом сільськогосподарської продукції, а й налагоджували широкомасштабну роботу по інтенсифікації провідних галузей сільського господарства. Цьому сприяло як набуття ними можливостей для проведення високорентабельних операцій, так і фінансово-організаційна підтримка їх

діяльності кредитними товариствами, що в підсумку давало значний економічний ефект.

Можливості економічного зростання селянських господарств стикнулися з проблемою подальшої реалізації продукції, тому організація збуту стала одним із першочергових завдань спеціалізованих систем. Іншим важливим кроком, реалізація якого виводила сільськогосподарське виробництво на новий етап розвитку, було виробниче співробітництво різних галузей спеціальної кооперації. Як доказ ефективності такого співробітництва наведемо приклад господарської взаємодії між «Бурякоспілкою» та «Добробутом». Суть її полягала в тому, що відходи цукрових заводів (насамперед, жом) використовувалися системою «Добробуту» для відгодівлі худоби, тому в безпосередній близькості від заводів (це сприяло здешевленню продукції через відсутність транспортних витрат на сировину) було створено кооперативні відгодівельні пункти. Лише протягом року (з жовтня 1925 р. до жовтня 1926 р.) кількість голів худоби в них збільшилася з 22 тис. до 31 тис., а протягом 1926/27 р. зросла на 60 % [180, с. 81]; [335, арк. 95]. При цьому вартість одного пуда м'яса на комерційних відгодівельних пунктах «Добробуту» становила 8,25 крб., у той час як у кооперативній відгодівлі – 7,95 крб. [319, арк. 31].

Процес формування та діяльності спеціальної сільськогосподарської кооперації, її важливості та чільного місця в розвитку аграрного сектору народного господарства України можна простежити на прикладі однієї з її найстаріших і, звичайно, досить важливих систем – буряківництва, яка розпочала залучення в кооперативну роботу селян, зайнятих вирощуванням цукрового буряку, з перших днів існування радянської кооперації. Наведемо дані, які наочно демонструють динаміку кооперування плантацій цукрового буряку об'єднаннями сільськогосподарської кооперації в 1920-х рр. (для порівняння зазначено й статистичні дані за довоєнний період) (табл. 3.14).

Система буряківничої кооперації з 1924 р. до 1928 р. розвивалася швидкими темпами. Якщо у 1924 р. кількість бурякоспілок становила лише 4, у 1925 р. – 8, у 1926 р. – 17, то вже на 1928 р. їх було 21.

Таблиця 3.14

**Кооперування плантації цукрового буряку
сільськогосподарською кооперацією**

	Площа	% до всієї селянської площі цукрового буряку
До 1914 р.	1 100 дес.	0,8
1922	13 000	11,0
1923	40 000	23,0
1924	127 300	47,8
1925	291 400	82,6
1926	295 900	92,6
1927	310 000	97,7

* Таблиця складена за [122, с. 64]; [233, с. 27].

Зростання низових товариств буряківничої кооперації також було відчутним: із 27 товариств у 1924 р. до 1424 – у 1928 р. [37, с. 9]. Варто додати, що на 1927 р. сільськогосподарська кооперація дала 74 % усієї сировини, потрібної для цукрової промисловості [122, с. 64].

Такому зростанню потенціалу сприяло створення в 1924 р. Українського цукрового товариства сільськогосподарської кооперації «Укрсільцукру», до участі в якому зразу ж включилося 4 бурякоспіски та 84 товариства [111, с. 51]. Насамперед, «Укрсільцукор» спрямував значні зусилля на відбудову 12 цукрових заводів, відновлення яких планувалося державою значно пізніше через віддаленість цих підприємств від залізничного сполучення. Тому для відбудови заводів сільськогосподарська кооперація надала цільові довгострокові кредити. Вкладені кошти у відновлення виробничих потужностей становили 10 млн. крб., ще 2,7 млн. крб. було витрачено на тяглову силу та інвентар. Вкладені кошти дали

можливість пришвидшити виробництво цукрового буряку. Загалом, з 1922 р. до 1927 р. на цукрових заводах «Укрсільцукру» було виготовлено 16 млн. пудів цукру [122, с. 82]. В результаті взаємодії фінансових ресурсів сільськогосподарської кредитної кооперації та управлінсько-господарських механізмів спеціальної кооперації, спрямованих на забезпечення виробничих процесів сортовим насінням, складними сільськогосподарськими машинами, мінеральними добривами, кваліфікованим агрообслуговуванням, зростала продуктивність сільськогосподарського виробництва загалом і селянських господарств зокрема. В 1927 р. сільське господарство України виробило 560,2 млн. пудів цукрового буряку, що порівняно з довоєнним показником збільшилося на 112 % (за даними 1913 р.) [183, с. 27]. Порівняно з минулими роками на 1929 р. врожай цукрового буряку зріс у 2-3 рази [119, с. 32].

Фінансова підтримка кредитною кооперацією спеціальних кооперативних систем сприяла динамічному зростанню обсягів виробництва цих галузей, що давало їм можливість вивести на вищий рівень виробництво і товарність основної сільськогосподарської продукції. Високими темпами збільшувалися виробничі обсяги в кооперативній системі «Добробуту». Вже 1925/26 р. його працівниками було заготовлено 682 тис. пудів м'яса, що в 3,7 разу перевищувало показник 1924/25 р. [272, с. 28]. Удійність корів у середньому по Україні зросла з 50 пуд. 1921/22 р. до 87 пудів 1928 р. [219, с. 4]. Відповідно, збільшення завдяки різним агрокультурним, зоотехнічним, економічним заходам удійності молока стимулювало селянство, тому що грошові надходження до господарств-членів «Добробуту» від реалізації молочних продуктів з 1924 р. до 1927 р. зросли в 1,6 разу (1924 р. – 71 крб., 1927 р. – 113 крб.) [183, с. 26]. Зростання валової продукції давало можливість забезпечувати продуктами молочного тваринництва також промислові центри. І якщо 1925/26 р. міське населення мало потреби в молоці 76,3 млн. пудів, а було забезпечене в обсязі 69,2 млн. пудів, у 1927/28 р. пропозиція повністю забезпечила попит (83 млн. пудів); окрім цього, надлишок продукції становив 2,5 млн. пудів [320, арк. 99]. Проте, за

підсумками Всеукраїнської наради працівників сільськогосподарської кооперації 1927 р., охоплення товарної тваринницько-молочної продукції системою спеціалізованої кооперативної системи залишалося недостатнім. Тому перед усією системою сільськогосподарської кооперації, й особливо перед кредитною, ставилося завдання допомоги тваринницько-молочній кооперації в сфері повнішого охоплення товарних лишків [233, с. 30].

На 1928 р. значно зросли виробничі і товарні обсяги птахівництва. Вартість обсягу продукції птахівництва, за оцінками Українського інституту сільськогосподарської економіки, становила 105,4 млн. крб., що майже не поступалося вартості продукції м'ясного тваринництва [118, с. 39].

Організаційна і фінансово-господарська діяльність «Плодоспілки» також давала вагомі результати. Якщо на 1926 р. торговий обіг Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації становив 267 тис. крб., то на кінець 1927 р. цей показник відчутно зріс – до 4 млн. крб. [12, с. 189]. На 1927 р. «Плодоспілка» організовувала роботу 945 товариств, двох спілок, активно співпрацювала з кредитною кооперацією. Одним із питань для вирішення був незначний відсоток охоплення товарних лишків садово-городницьких культур – 4,8 % (разом з картоплею). Тобто решта торгових лишків, за невеликим винятком продукції, що припадала на державний та кооперативний (споживчий) апарат, йшла з селянського господарства в приватний капітал [233, с. 30].

Протягом 1924–1927 рр. зросли темпи і обсяги торговельно-посередницької діяльності спеціальних кооперативних систем, про що наочно свідчать дані табл. 3.15.

Обсяги збуто-постачальницьких операцій основних центрів спеціальної сільськогосподарської кооперації («Добробут», «Бурякоспілка», «Плодоспілка», «Кооптах» та ін.) збільшилися з 34 млн. крб. у 1925 р. до 282,2 млн. крб. у 1928 р., що свідчило про високий рівень взаємодії кредитної і спеціальної ланок кооперативної системи [183, с. 27].

Зросла і питома вага всіх ланок спеціалізованих об'єднань серед планових заготівників (табл. 3.16).

Проведення високорентабельних виробничих, переробних, збутових операцій диктувало необхідність створення широкої мережі підприємств з переробки сільськогосподарської продукції.

Таблиця 3.15

**Торговельно-посередницька робота спеціальних центрів
сільськогосподарської кооперації (у тис. крб.)**

	1924/25 р.	1925/26 р.	1926/27 р.
«Добробут»	9 126	18 901	24 000
«Бурякоспілка»	16 703	47 997	37 639
«Плодоспілка»	-	801	3 000
«Насіннеспілка»	4 464	5 593	3 870
«Кооптах»	8 215	8 853	21 585
Разом	38 508	82 135	90 094

* Таблиця складена за [122, с. 62].

Це завдання стало одним із важливих напрямів взаємодії сільськогосподарської кредитної кооперації та спеціалізованих кооперативних систем.

Таблиця 3.16

**Питома вага спеціальної кооперації в заготовках
серед планових заготівників (у %)**

Напрямок заготівлі	1925/26 р.	1926/27 р.
Мед, віск, гриби	-	33,9
Городина, садовина	32,1	98,4
М'ясо	31,7	28,7
Яйця	49,3	61,1
Птиця	80,0	89,0
Вершкове масло	70,9	78,2

* Таблиця складена за [122, с. 62].

«Сільський господар» як всеукраїнський центр сільськогосподарської кооперації здійснював загальне керівництво капітальним будівництвом підприємств сільськогосподарської кооперації, координував залучення в процес будівництва переробних підприємств коштів кооперованого селянства, займався організацією технічної допомоги низовим і середнім ланкам сільськогосподарської кооперації у вирішенні питань як щодо будівництва переробних підприємств, так і використання та управління ними. «Сільський господар» отримав безвідсоткову позику в сумі 100 000 крб., кошти з якої були спрямовані для проведення робіт щодо проектування основних видів і типів первинної обробки сільськогосподарської продукції. Ще 5 млн. крб. було виділено на будівництво цих підприємств [194, с. 103].

У «Добробуті» ефективно налагоджена робота щодо гарантованого збуту молока підвищувала економічну зацікавленість селянства. Тому в системі «Добробут» одним із пріоритетних напрямків був технічний розвиток переробних підприємств. Завдяки взаємодії «Добробуту» та кредитних товариств кількість його молокопереробних підприємств зростала з кожним роком: 1924 р. – 287, 1925 р. – 417, 1926 р. – 580, 1927 р. – 640 [315, арк. 34]. Окрім того, збузився радіус роботи молокопереробних підприємств і на 1927 р. він становив 5 км на Поліссі і Правобережжі, 6 км на Лівобережжі, і 8 км в Степу [233, с. 29]. Однак у процесі функціонування переробних підприємств варто відзначити й певні негаразди, які полягали у випадках відсутності практичного досвіду господарської роботи, що, в свою чергу, нерідко призводило до незадовільного використання виробничих потужностей та кооперативної техніки. Так, наприклад, молокопереробні підприємства «Добробуту», за даними 1927 р., працювали з недовантаженням в середньому на 25-32 % [180, с. 80].

Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва «Кооптах», завершивши організаційну розбудову своєї системи і розширюючи свої збутові і виробничі можливості, розпочинає також роботу

з налагодження функціонування існуючих і будівництва нових переробних підприємств. Зокрема, спілка використала кредитні кошти на будівництво підприємств по виготовленню яєчної замороженої маси та яєчного порошку. В 1927 р. було споруджено вісім підприємств з таким рівнем виробничих потужностей, завдяки яким протягом місяця перероблялося 15-20 вагонів яєць [324, арк. 163]. Спілка займалась активним впровадженням передових технологій, результатом яких стало, наприклад, спорудження у 1928 р. сучасного птахокомплексу, вартість якого становила 1,2 млн. крб. [257, с. 105]. Програми нарощування виробничих потужностей реалізовувала й «Плодоспілка», яка вже 1926 р. вклала кредитні кошти в будівництво трьох спирто-коньячних заводів, п'яти великих механічних сушарок, плодосховищ [271, с. 12]. Також розпочалась експлуатація восьми сучасних фруктопереробних підприємств, значної кількості фруктосховищ [183, с. 26]. Специфіка продукції «Плодоспілки» вимагала технічних засобів для її зберігання та транспортування, тому в 1927 р. було замовлено будівництво 150 вагонів-холодильників [250].

Всеукраїнська спілка буряківничої кооперації «Бурякоспілка» спільно з «Укрсільцукром» однією з перших розпочала роботу щодо модернізації існуючих і будівництва нових заводів за сучасними і високорентабельними технологіями. Так, зокрема, на початок виробничого сезону 1929 р. в Кременчуцькій окрузі було завершено будівництво Веселоподольського цукрового заводу з виробничими потужностями, які давали змогу переробляти 12 тис. ц буряку на добу [116, с. 22].

Що стосується будівництва нових переробних підприємств, то коштами сільськогосподарської кредитної кооперації було побудовано лише протягом 1927/28 р. 275 нових підприємств для виробничих потреб товариств «Добробуту», «Плодоспілки», «Кооптаха». Кредитні кошти спрямовувалися і на реконструкцію вже функціонуючих підприємств. Якщо говорити про подальшу рентабельність збудованих підприємств, то маємо зазначити наступне: загальна вартість фінансової програми з будівництва і

реконструкції підприємств з переробки і збереження сільськогосподарських продуктів становила 13,3 млн. крб., а вартість виробленої на цих підприємствах продукції – 42 млн. крб. в рік [330, арк. 201]; [183, с. 26].

Загалом взаємодія кредитної кооперативної системи та спеціальної кооперації дала наступні результати: на 1928 р. було запущено в експлуатацію 1024 підприємства з переробки і зберігання сільськогосподарської продукції (табл. 3.17, 3.18).

Таблиця 3.17

**Фінансування переробних підприємств сільськогосподарської кооперації
(дані на кінець 1927 р.)**

Загальна кількість кооперативних підприємств з переробки і збереження сільськогосподарських продуктів	1024
Загальна вартість цих підприємств	20,6 млн. крб.
Кількість підприємств, які належали різним системам спеціальної кооперації	869
Загальна вартість цих підприємств	13,6 млн. крб.

* Таблиця складена за [33, с. 30]; [34, с. 38].

Таблиця 3.18

Кількість підприємств сільськогосподарської кооперації на 1928 р.

Назва	Кількість	Вартість, тис. крб.
Скотарсько-молочарська кооперація	704	9 407
Птахівнича кооперація	78	1 760
Плодоовочева кооперація	55	1 620
Насіннева кооперація	2	307
«Рибакспілка»	118	76
«Сільський господар» (хлібне відділення)	37	6 939
Техкультури	30	520
Разом	1 024	20 629

* Таблиця складена за [34, с. 38].

На кінець 1928 р. планувалося введення в дію ще 250 різнопрофільних підприємств основних спеціалізованих кооперативних систем [183, с. 27]. Активно залучалися до фінансово-організаційної роботи щодо будівництва нових і реорганізації вже функціонуючих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції і власні кошти сільського населення. Наприклад, фінансування будівництва в Україні 16 великих механізованих переробних підприємств, організоване у 1928 р. «Добробутом», на 30 % здійснювалося за рахунок цільових внесків селянства [320, арк. 1].

Ефективна діяльність різних систем спеціальної сільськогосподарської кооперації щодо збільшення обсягів виробництва, підвищення товарності галузей сільського господарства сприяла розвитку експорту сільськогосподарської продукції. Окрім того, проголошений державою курс на індустріалізацію також потребував широкого розвитку експортної роботи, одним із основних постачальників якої було саме сільське господарство. У відбудовний період організація експортної роботи була незадовільною, тому що практика експортної діяльності царської Росії була досить примітивною. Відповідно, першочерговим завданням стала реорганізація структури експортних операцій, налагодження процесів організації первинної обробки експортної продукції, її стандартизації і транспортування [109, с. 379]. В довоєнний час експортом продукції в основному займалися зарубіжні фірми, тому в радянській державі практично був відсутній досвід кооперативного експорту. Все ж з початком функціонування системи спеціалізованих форм кооперації РНК УСРР зобов'язав їх приділяти значну увагу організації експорту продукції їх галузей господарства [84, с. 112].

Однією з перших експортні операції почала проводити Всеукраїнська спілка «Кооптах», про високу якість продукції якої на міжнародному ринку свідчать дані про те, що вже в 1925 р. «Кооптах» отримав на Лондонському ринку птахопродукції кредит у 85 тис. фунтів стерлінгів [267, с. 9]. За два роки активної діяльності вартість експорту «Кооптаха», за даними на 1927 р., становила 9,4 млн. крб. [332, арк. 234]. Що стосується частки продукції

«Кооптаха» в загальносоюзному експорті птахівничої продукції, то вона була визначена в розмірі 24 % [122, с. 75].

Експорт продукції спілки розширився на ринки Великобританії, Німеччини, Швейцарії, Італії, Іспанії. Динаміка зростання експортної роботи «Кооптаха» простежується в наступних даних (ми взяли показники експорту вагонів яєць). У 1925 р. їх кількість становила 340 вагонів [267, с. 6], 1926 р. – 532, 1927 р. – 1724 [36, с. 15], 1928 р. – 2400 [125, с. 47]. Зокрема, з 1 жовтня 1924 р. до 1 січня 1926 р. на лондонський ринок було експортовано 265 вагонів, на Віденський – 9 вагонів, на Берлінський – 560 вагонів [341, арк. 29]. Селяни, здаючи свою продукцію на експорт, також мали економічні переваги, бо ціна ящика яєць на експорт перевищувала ціну на нього ж на внутрішньому ринку майже на 4 крб. (54,5 крб. проти 50,7 крб.) [36, с. 18–19]. Тобто кооперативний експорт для селянства був економічно вигідним.

Наслідком організаційно-управлінської та агрокультурної роботи Всеукраїнського центру тваринницько-молочної кооперації «Добробут», його роботи в площині введення в дію високотехнологічних переробних підприємств стало, насамперед, зростання обсягів експортної продукції м'ясного тваринництва. «Добробут» займався як експортом живих свиней, так і експортом бекону, обсяг якого після введення в експлуатацію потужних підприємств (наприклад Полтавської беконної фабрики) зріс протягом 1924–1926 рр. в 3,6 разу і становив на 1926 р. 1733 т [294, с. 4]. Активно завойовувала продукція «Добробуту» й зарубіжні ринки продукції молочного тваринництва, зокрема Лондонський ринок, потіснивши на ньому традиційних експортерів. Визнання якості молочної продукції «Добробуту» підтверджується наступними цифрами: наприклад, експорт масла за три роки, з 1925 р. до 1928 р., зріс у 10 разів [320, арк. 101–102].

Загальна сума продажів експортованої продукції «Добробуту» і «Кооптаха» на німецькому ринку зросла з 1926 р. до 1928 р. майже в два рази і становила на 1928 р. 7 млн. доларів [183, с. 28]. Для констатації факту стосовно того, що експортна продукція спеціалізованих кооперативних

систем займала міцні позиції на зарубіжних ринках, наведемо наступні дані. У 1927/28 р. вона становила лише 2,2 млн. доларів [110].

Дещо пізніше, в 1927 р., розпочала експортну роботу Всеукраїнська спілка садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації. Проте маємо зазначити, що на зарубіжні ринки продукція «Плодоспілки» ввійшла досить динамічно і вже протягом 1927–1928 рр. заплановані експортні завдання було перевиконано на 144 % [334, арк. 21]. Якщо сумувати загальну частку експортованої продукції, то продукція сільськогосподарської кооперації на 1928 р. становила 56,5 % усього українського експорту сільськогосподарських продуктів [34, с. 7].

Спеціальна кооперація ставала все більш важливим чинником розвитку виробничих сил у сільському господарстві. На кінець 1928 р. найпотужніші спеціальні кооперативні системи склалися з 1785 молочно-тваринницьких низових товариств, 1474 плодоовочевих, 1392 буряківничих. А загалом у систему спеціальної сільськогосподарської кооперації було залучено більше 1 млн. членів [79, с. 213], й охоплювала вона більше 20 % селянських господарств України [34, с. 12].

Одним із нагальних питань, які сільськогосподарська кооперація намагалася вирішити у другій половині 1920-х рр., була ліквідація «дикості» в системі. Загалом, окрім прискореного темпу будівництва спеціальних спілок, відбувалося залучення спеціальних товариств до складу сільськогосподарських кредитних товариств. Це було потрібно як для боротьби з «дикими» товариствами, так і для збільшення організаційної ролі сільськогосподарського кредитного товариства як організаційно-планового осередку для всіх видів сільськогосподарської кооперації в своєму районі діяльності. На 1927/28 р. внаслідок проведених заходів щодо зменшення «дикості» в кооперативній системі відсоток диких кооперативів зменшився з 32,8 до 13,1. Проте спеціальні товариства й на 1928 р. мали значний відсоток «дикості», зокрема: лісові – 56,8 %, торфові – 49,5 %, меліораційні – 42,3 %, конопельні – 37,5 %, плодоовочеві – 30,2 %, насіннєві – 26,5 %, птахівничі –

23,6 %, скотарсько-молочарські – 20,5 %, рибальські – 19,2 %. Однак були й кооперативні системи, в яких відсоток «дикості» був незначним. Серед них найстаріші: бурякові товариства – 4,9 %, хмілярські – 4,3 % [34, с. 13]. Як один із шляхів вирішення питання щодо зменшення «диких» товариств пропонувалося на законодавчому рівні позбавляти організації, що перебувають поза системою сільськогосподарської кооперації, пільг. Це стосувалося, зокрема, припинення господарського обслуговування таких товариств державними й кооперативними організаціями; припинення кредитування банками й кооперацією; спрощення порядку ліквідації існуючих «диких» товариств [233, с. 37].

Проте маємо зауважити, що державно-адміністративний тиск на роботу всіх ланок сільськогосподарської кооперації загалом і спеціалізованих кооперативних систем зокрема поступово перетворював всеукраїнські спеціалізовані спілки у виконавців планових завдань партійно-державних органів. Починаючи з 1928 р., у плани заготівель все більше втручалися державні відомства, які їх складали, а кооперативні центри лише розподіляли їх обсяги між кооперативними спілками і товаровиробниками [164, с. 76]. Хоча й було домовлено, що діятиме принцип контрактації, проте цей принцип мав відтінок обов'язковості і примусовості. Окрім того, плани заготівель були соціально орієнтовані. Наприклад, норми заготівель молока для незаможників становили 18 пудів річного надою, для середняків – 24 пуди, а для заможних господарств – 30 пудів [164, с. 76]. Загалом на кінець 1920-х років тиск на сільськогосподарську кооперацію, її «модернізація» призвели до ліквідації селянської кооперації як явища.

Таким чином, наочним свідченням розвитку кооперативного руху в українському селянському середовищі стала спеціалізація сільськогосподарської кооперації на базі загального розвитку товарності та інтенсифікації окремих галузей сільського господарства. Спеціальні сільськогосподарські товариства, які прийшли на зміну універсальним, підняли рівень організації кооперативного виробництва на вищій щабель,

тому що вони поєднували збутові і виробничі процеси, а не займалися лише торговельно-посередницькою діяльністю.

Розвиток спеціальної сільськогосподарської кооперації сприяв збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, підвищенню продуктивності селянської праці та товарності індивідуального селянського господарства, покращенню постачання продовольством промислових центрів, забезпеченню стабільності сировинної бази переробної промисловості. Постійне зростання організаційно-господарських можливостей спеціалізованих кооперативних систем дало їм змогу на кінець 1928 р. стати не лише важливою ланкою експорту продукції (частка в загальному експорті сільськогосподарської продукції – 56,5 %), а й дієвим чинником організації внутрішнього ринку, єдиним організатором і постачальником цукрового буряку, тютюну, хмелю, інших культур, провідним постачальником м'ясо-молочної продукції тощо.

3.3. Контрактація як ефективна форма забезпечення життєдіяльності селянських господарств

Серед засобів, які в період нової економічної політики і функціонування системи сільськогосподарської кооперації сприяли розбудові та економічному розвитку сільського господарства, була контрактація. Під контрактацією ми маємо на увазі широкий комплекс фінансових, збуто-постачальницьких і виробничих договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями, державними організаціями та переробними підприємствами [176, с. 35].

Контрактація не була суто новим економічним процесом, тому що практика складання контрактційних угод існувала і в дореволюційні часи. Проте маємо зауважити, що в той час контрактація мала в основному комерційний характер. Торговельний її характер зберігався і на початковому етапі непу. Однак досить швидко вона стала дієвим засобом, який сприяв

забезпеченню стабільності сировинної бази переробної промисловості, ліквідації елементів випадковості в організації поставок сільськогосподарської продукції [176, с. 35]. Контрактація як метод реконструкції сільського господарства давала можливість: а) через аванси, в першу чергу, допомагати незаможним економічним групам селянства, заохочуючи одночасно селян вирощувати відповідні культури; б) забезпечувати кількісне зростання продукції; в) забезпечувати промисловість відповідною до кількості та якості продукцією [68, с. 57].

Що стосується організаційного процесу контрактації, то він полягав у наступному. Селянське господарство уклало контрактаційну угоду з товариством чи підприємством. В угоді чітко було визначено, що господарство брало на себе зобов'язання у визначений угодою термін здати частину врожаю з законтракованої площі, вартість якого була також обумовлена. Інша сторона угоди зобов'язувалася видати кошти для проведення селянським господарством необхідних виробничих процесів. Контрактаційні угоди були взаємовигідними. Кожна сторона мала свої переваги. Селянське господарство отримувало кошти на виробничі потреби і знало, що після завершення збору врожаю воно отримає також певний прибуток. Товариство ж чи підприємство завдяки таким угодам завжди мало сировину для реалізації своїх цілей. Окрім того, контрактація сприяла залученню виробників як до розвитку нових культур, так і до розширення площ тих культур, які вже вирощувалися. На початку 20-х рр. ХХ ст. в контрактації було задіяно, насамперед, господарства, які вирощували цукровий буряк і забезпечували сировиною цукрову промисловість. На початковому етапі непу селянські господарства безпосередньо співпрацювали з замовником продукції, тобто цукровими заводами. Найчастіше контрактаційні угоди вкладалися безпосередньо на місцях, досить часто не враховувалися виробничі та агрокультурні потреби. Але з налагодженням організаційної діяльності системи сільськогосподарської кооперації та створенням всеукраїнського центру «Сільський господар»

ситуація почала змінюватися. Так, у вересні 1923 р. «Сільський господар» уклав домовленість з «Цукротрестом» стосовно того, що система сільськогосподарської кооперації буде брати активну участь у буряківничій роботі. Згідно з окресленими вище домовленостями «Цукротрестом» спільно з «Сільським господарем» було розроблено типову угоду на контракцію буряку спілками й товариствами сільськогосподарської кооперації для цукроварень. Окрім того, було визначено й стабілізовано оплату заводами плантаторського буряку [11, с. 71].

Варто зазначити, що певна контракційна робота проводилася вже в 1922 р., коли сільськогосподарською кооперацією було законтрактовано 13 тис. дес., або 11 % площі буряку [79, с. 209]. А вже з осені 1923 р. розпочинається масова робота сільськогосподарської кооперації з контракції буряку. Результати вже за перший рік роботи показали позитивну динаміку охоплення сільськогосподарською кооперацією площ буряку в 43 %, або 120 тис. дес. у 1924 р. проти 23 % у 1922/23 р. [11, с. 71]. На 1924 р. 34 райсільгоспспілки та 1327 сільськогосподарських товариств обслуговували 81 цукроварню. Динаміка розвитку контракційної справи 1924 р. давала підстави планувати охоплення бурякової площі в 1925 р. до 75 %, або 300 тис. дес. [11, с. 71].

На 1924 р. вже було чітко організовано структурну схему контракції буряку, яка полягала в наступному: організаційними осередками певного географічного району були райсільгоспспілки, в обов'язки яких входило налагодження роботи в сільськогосподарських товариствах, від імені яких спілки укладали угоди з цукровими заводами, а також забезпечували селянські господарства необхідними виробничими та агрокультурними засобами. Що стосується обов'язків сільськогосподарських товариств, то їх робота полягала в тому, що вони вже проводили безпосередню роботу з селянськими господарствами, які брали участь у контракції, розподіляли між ними грошові аванси, необхідні засоби виробництва, мінеральні добрива, посівний матеріал, контролювали роботу селянських господарств, а також

забезпечували постачання законтрактованого буряку на підприємства. Селянин же також мав свої зобов'язання щодо підвищення врожайності і якості продукції: Селянське господарство повинне було дотримуватися вимог агротехніки щодо обробітку землі, її удобрення, використання сортового насіння тощо. Після вкладання домовленостей між «Сільським господарем» і «Цукротрестом» останній зобов'язувався робити відрахування від вартості зданої на його підприємства цукрової сировини в наступних частках: товариство отримувало 3 %, спілка – 2,75 %, «Сільський господар» – 0,25 % [318, арк. 105]. Пізніше, коли було створено спеціальну сільськогосподарську кооперативну систему «Бурякоспілка», відсотки йшли на її рахунок, а не в «Сільський господар».

І. Батюк відзначав, що кооперація з цією складною справою «справляється краще, ніж «Цукротрест», а саме: площа цукрових плантацій для забезпечення виробництва кооперативних заводів збільшується скоріш, ніж цукротрестовських, середні врожаї буряку вищі, собівартість цукру менша» [11, с. 74]. Проте все ж труднощі в 1924-25 р. були і полягали вони в обмеженості кредитування на контрактаційні потреби, але налагодження роботи системи сільськогосподарського кредиту давало можливість селянським господарствам спрямовувати більше зусиль на підвищення рівня ефективності і продуктивності власних господарств.

Система сільськогосподарського кредиту за рахунок контрактаційних авансів та власних коштів організувала широку оптову торгівлю товарами виробничого призначення, що сприяло швидкому переходу сільськогосподарських товариств від грошового кредитування до значно кориснішого для селянського господарства прямого кредитування товарами виробничого призначення [176, с. 36]. Такий підхід сприяв зростанню економічної зацікавленості селян у вирощуванні цукрового буряку. Наприклад, селянин, який уклав контрактаційну угоду і засіяв буряком в середньому площу в 0,6 га, гарантовано отримував 400 кг цукру, 200 кг малясу та 6-7 т жому [259]. А якщо селянин із віддалених сіл ще й доставляв

цукрову сировину на підприємство, то за це передбачалась авансована доплата.

Організаційні та економічні заходи, які проводилися в справі контрактації, сприяли важливому моменту: підвищенню економічної зацікавленості саме селянина. Серед таких чинників, які цій зацікавленості сприяли, можемо навести наступні приклади. Якщо в 1924 р. за кожний берковець цукрового буряку (200 кг) селянин отримував 4 пуди жому, то в 1925 р. – вже 5 пудів [259]. Система авансів, які отримував селянин, також покращувалася. Селянин отримував 75 % авансу вже після засіву буряку [336, арк. 3]. Навесні 1925 р. сума авансу була 25 крб. за десятину, а вже в другому півріччі 1925 р. аванс зріс до 30 крб. [266, с. 18].

Вдало організована контрактаційна робота у вирощуванні цукрового буряку сприяла стимулюванню заходів щодо контрактації й інших сільськогосподарських культур: соняшнику, кукурудзи, тютюну, ячменю картоплі, хмелю та ін. У 1925 р. активно проводилася контрактація хмелю, якою було охоплено 80 % товарного виробництва хмелю [273, с. 76]. Треба відзначити, що в попередні роки вирощуванням хмелю займалися в основному заможні селяни, тому що культура передбачала спеціальну обробку і витрати, але вже на 1925 р. 50 % площ під хміль було охоплено дрібними і середніми господарствами. Ціна на хміль у цей період становила 100 крб. за пуд. У 1926 р. в результаті прибутковості хмелю було організовано 1000 дес. хмільників виключно нової закладки [131, с. 12–13].

У 1926 р. за домовленостями сільськогосподарської кооперації з «Укрспирттрестом» було законтрактовано 70 % площі картоплі [272, с. 66]. Контрактація картоплі сільськогосподарською кооперацією проводилася через спеціалізовану кооперативну систему «Плодоспілка» за кошти «Спирттресту». На окружні земвідділи спільно з кооперацією та керівниками гуралень було покладено зобов'язання тримати на контролі організацію та якісне проведення передбачених контрактаційними угодами заходів [200, с. 758]. За домовленостями сільськогосподарської кооперації і «Спирттресту»

здійснювалася також контракція кукурудзи для гуральної промисловості, яка проводилася в Харківській окрузі [200, с. 758]. Зростала економічна зацікавленість у вирощуванні й інших культур. Наприклад, з метою підвищення якості тютюну протягом 1925/26 р. було проведено кооперативним шляхом контракцію 200 дес. тютюну [131, с. 14].

Вже 1926/27 господарського року селянськими господарствами було законтрактовано 525,7 тис. га основних технічних та зернових культур на вигідних для селян умовах [58, с. 7]. Організаційно-фінансові заходи сільськогосподарської кооперації сприяли зростанню законтрактованих площ соняшнику на півдні України (Одеська область – 60,5 % площ, Херсонська – 50 %) [205, с. 13]. Загалом контракція олійного соняшнику «Олійтрестом» проводилася через систему сільськогосподарської кооперації. Чистосортове насіння видавалось «Олійтрестом» у кредит, з сумою авансу по 9 крб. 50 коп. на гектар [200, с. 757].

У 1926 р. почалось активне кредитування контракції люцерни (2200 га) та еспарцету (2070 га). Для видачі авансів у рахунок закупленого майбутнього врожаю по 40 крб. на десятину люцерни та 30 крб. еспарцету було виділено 168 000 крб. короткотермінового банківського кредиту [200, с. 757]. На кінець 1927 р. в контракцію було залучено 1784 сільськогосподарські товариства [112, с. 86].

Загалом протягом двох господарських років (1926/27 р. та 1927/28 р.) спостерігалася динаміка зростання контракції основних технічних та зернових культур в чотири рази (507,5 тис. га в 1926 р. і 2,152,5 тис. га в 1928 р.) [34, с. 18], що свідчило про накопичення організаційно-управлінського досвіду та фінансових можливостей кооперації.

Ефективна фінансово-економічна робота сільськогосподарської кооперації дала відчутний результат і в 1928–1929 р., коли загальний обсяг контракції зернових культур досяг 5,3 млн. га, перевищивши показник минулого року в 2,3 разу [186, с. 191].

Якщо проаналізувати соціальний характер контрактації, то вона стала досить ефективною формою розвитку часто саме незаможних господарств. За сприяння держави, яка опікувалася переважно незаможниками, зростала кількість незаможних контрактантів.

У 1926 р. незаможні господарства законтрактували 22,8 % площі буряку, а вже в 1927 р. площа збільшилася до 28,4 %. У 1928 р. законтрактвані незаможними господарствами землі становили 40 % загальної засівної площі [34, с. 18].

Таблиця 3.19

Контрактація основних сільськогосподарських культур 1927–1928 р.

Види контрактації	Площа в десятинах	Сума авансу в крб. на десятину пересічно
Цукрового буряку	425 000	35
Картоплі для гуралень	20 000	35
Картоплі на експорт	1000	35
Соняшнику	100 000	8
Кукурудзи для гуралень	9000	8
Рицинусу	6000	40
Броварних ячменів	25 000	10
Цигаркових тютюнів	100	120
Лікарських трав	1000	80
Льону на насіння	7000	20
Льону на прядиво	3000	50
Конопель на прядиво	9000	50

* Таблиця складена за [52, с. 11–12].

Варто також відзначити той факт, що незаможні господарства все більше контрактували вирощування саме прибуткових сільськогосподарських культур. Наприклад, на 1928 р. ними було законтрактовано 66,6 % всього обсягу контрактації коноплі, і авансові виплати становили 60 крб. на 1 га (тоді як для середняків ця сума становила

50 крб. на 1 га) [34, с. 18]. Аванси, які видавалися згідно з контрактаційними угодами при вирощуванні інших сільськогосподарських культур, для незаможників також були збільшені до 45-50 % [310, арк. 33]. Серед показників по інших культурах наведемо ще й такі дані: махорки було законтраковано 8 328 дес., з яких у колгоспів та бідноти – 63 % площ з авансом на 1 га 80 крб., у той час як середнякам виплачувалося 60 крб. [34, с. 18].

Загальна площа контрактації на 1928 р. становила у колгоспів 13,3 %, земгромад – 27,6 %, бідняцьких господарств – 39,8 %, інших – 19,3 %. Розмір авансів був, як зазначалося вище, диференційованим, а саме: бідноті та колгоспам – 8 крб. або 12 крб. на 1 га, іншим – 5 крб. або 8 крб. (залежно від сільськогосподарської культури) [34, с. 18]. Під час контрактації в 1927/28 господарському році незаможникам-контрактантам авансів було видано на суму близько 22 млн. крб., а також вони отримали майже 9 млн. пудів посівного матеріалу найвищого гатунку [114, с. 14]. Наступного, 1928/29 р. аванси незаможним господарствам знову були збільшені: на пшеницю – від 9 крб. до повної вартості насіння, на жито – від 6 крб. до повної вартості [34, с. 18]. Що стосується незаможних господарств, які об'єдналися в колгоспи, то їм також було надано преференції, які полягали в довгостроковій контрактації: колективні господарства отримували значний аванс – 200 крб. на 1 га, який мали використати на придбання тяглової сили і необхідного інвентарю. Окрім того, вводилася практика щорічних авансів для колективних господарств на закупівлю посівного матеріалу, мінеральних добрив [120, с. 42].

Звичайно, фінансово-організаційна робота кооперації в справі контрактації приносила свої відчутні позитивні результати. Але державна політика щодо деяких її моментів з другої половини 1920-х рр. впливала на контрактацію негативно, гальмуючи її розвиток. Йдеться про зерновиробництво як пріоритетну галузь сільського господарства і державну закупівельну політику, в основі якої лежало штучне заниження заготівельних

цін. У перші роки такої політики селяни не відчували досить сильно її наслідків, тому що грошова одиниця була більш-менш стабільною. Проте з загостренням інфляційних процесів різниця між вільною, ринковою ціною і фіксованими державними цінами заготівельних організацій для селян ставала все більш неприйнятною, однак вплинути на це селянство не мало змоги. Адже, на відміну від буряківництва, зерновиробництво не мало таких усталених торговельно-збутових відносин, які традиційно існували між селянами-бурякосіячами та цукровими заводами [176, с. 38].

Питання про різницю між ринковими і фіксованими цінами підіймалося для обговорень на різноманітних засіданнях, включаючи Всеукраїнські наради завідувачів окрземвідділами. Селяни намагалися уникати зобов'язань перед державою у випадку подальшого застосування практики фіксованих цін, але проблема так і не була вирішена. На тлі хлібозаготівельних труднощів, які розпочинаються з 1927/28 р., держава тиснула на селянство з вимогами активніше включатися в контракцію зернових культур. І адміністративний тиск дав свої результати: лише в 1927/28 господарському році обсяг законтракованих під зернові та зерново-бобові культури площ збільшився в 19 разів порівняно з попереднім роком [168, с. 29]. У контракцію на осінню засівну кампанію 1928/29 р. було законтраковано площу 1 416 000 га, частка якої становила по різних групах об'єднань: у радгоспів – 0,5 %, колгоспів – 24,4 %, земгромад – 28,8 %, інших організацій – 5,0 %, гуртків засівників – 41,3 % [34, с. 18]. На 1929/30 р. у планах було передбачено засіяти зернові культури на законтракованих площах у розмірі 1 980 000 га, в тому числі сортових – 1 610 000 га [307, с. 2].

Безумовно, контракція сільськогосподарських культур давала максимальний економічний ефект для розвитку сільського господарства, проте маємо зазначити її важливість і для розвитку тваринництва. Вона розпочинається з 1924 р., коли в системі сільськогосподарської кооперації починається створення спеціальних кооперативних систем, зокрема всеукраїнської спілки «Добробут», яка вже в перший рік своєї роботи

законтрактувала 434 голови племінних виробників [205, с. 117], а в 1928 р. їх кількість зросла до 21,5 тис. голів [256, с. 69]. У наступні роки сфера вкладання контрактаційних угод розширилась і включала як контрактацію племінного молодняку, так і відгодівлю худоби. Зокрема, контрактацію вирощування бичків «Добробут» організовував через власний апарат, погоджуючи роботу з окржними земвідділами та комітетами існуючих держплемкниг. Надані йому кредити на контрактацію «Добробут» використовувалися централізовано [200, с. 760]. За п'ять років діяльності спілки «Добробут» у контрактації тваринництва її обсяги значно зросли і на 1928/29 р. було законтрактовано худоби на суму в 5,3 млн. крб. [256, с. 69].

Однією з форм контрактаційної роботи в тваринництві була контрактація м'ясної худоби на основі використання відходів цукрової промисловості, зокрема жому, видача якого на 1928 р. сягала більше чотирьох пудів на один берковець зданого буряку [333, арк. 163]. Такий напрям був ефективним, тому на 1928 р. у контрактаційній роботі з відгодівлі худоби в колективних відгодівельних господарствах були задіяні спілка «Добробут» і шість спілок бурякової кооперації [37, с. 79]. Загальна вартість відгодівлі однієї голови великої рогатої худоби на пунктах «Добробуту» становила 53 крб. 20 коп., у той час як на пунктах споживчої кооперації – 77 крб. 05 коп. [12, с. 175]. Головною причиною здешевлення продукції було саме те, що відгодівельні пункти розташовувалися безпосередньо при цукрових заводах, тому витрат на перевезення основного корму (жому) не було. На 1927 р. робота відгодівельних пунктів «Добробуту» становила 68,1 % від загального обсягу кооперативної відгодівлі [335, арк. 20]. З 1928 р. в сільськогосподарське виробництво вводиться безавансова форма контрактації, яка велася на основі доплат до заготівельних цін, а також пільг по сільськогосподарському податку. В 1928/29 р. безавансовою контрактацією було охоплено 377 тис. га, а 1929/30 р. – вже 850 тис. га [307, с. 2].

Проте все більше втручання держави в роботу сільськогосподарської кооперації загалом і контрактації зокрема призводило до того, що договори, які уклалися в межах контрактації певного продукту, все більше перетворювалися на механізм організації збуту сільськогосподарської продукції виключно в інтересах держави, фактично забезпечуючи планове господарювання. Впровадження колективізації спричинювало активний наступ на приватні капітали. Держава, реалізуючи свої соціально-політичні завдання, методом адміністративного тиску створювала для селян безальтернативний спосіб реалізації вирощеної продукції [365, с. 50]. Про активне втручання держави в справу контрактації можна судити з того, що це питання ставало предметом обговорень на засіданнях найвищого рівня. Серед законодавчих документів можна виокремити резолюцію XV з'їзду ВКП(б) «Про роботу на селі» від 19 грудня 1927 р., в якій чітко наголошувалося на необхідності підтримки розвитку відносин між кооперованим селянством та органами державної влади [195, с. 361].

У 1929 р. контрактація з добровільного явища трансформується в обов'язкове. Так, постанова ЦК ВКП(б) «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» від 26 серпня 1929 р. жорстко регламентує обов'язковість контрактації для всіх членів селянської громади, якщо на неї погоджується більшість бідняків і середняків [365, с. 50].

Висновки до розділу 3

Таким чином, контрактація, яка включала широкий комплекс виробничих відносин системи сільськогосподарської кооперації, державних організацій, переробних підприємств, займала вагоме місце в реконструкції та ефективному розвитку сільськогосподарського виробництва. Вона сприяла зростанню економічної зацікавленості селян у розвитку продуктивності власних господарств, активізувала їх підприємницьку діяльність. Контрактація розпочалася з вирощування і постачання в основному

технічних сільськогосподарських культур. Але вдала організаційно-фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації спричинила розростання її форм, і вже в другій половині 1920-х рр. контрактаційні угоди масово застосовувалися до різноманітних видів сільськогосподарської продукції.

Контрактація, сформована в умовах непу, передбачала роботу на основі вільних, ринкових відносин. Проте зі згасанням непу і утвердженням тоталітаризму вона також видозмінюється. Поштовхом для цього стала хлібозаготівельна криза 1928/29 р., яка створила новий вектор відносин між державою і сільськогосподарською кооперацією. Зокрема, адміністративний тиск держави видозмінив форми контрактації з добровільних на примусові, коли держава зобов'язувала товаровиробника здавати необхідну їй кількість продукції, не переймаючись інтересами селян.

РОЗДІЛ 4

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФІНАНСОВІ ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВНОЇ СИСТЕМИ ЩОДО ПІДВИЩЕННЯ ПРОДУКТИВНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

4.1. Реалізація товариствами сільськогосподарської кооперації заходів щодо забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими машинами

Одним із першочергових завдань новоствореної, власне відродженої восени 1921 р. української сільськогосподарської кооперації у вирішенні ключових завдань відбудови і розвитку сільськогосподарського виробництва було забезпечення селянських господарств сільськогосподарським інвентарем та машинами. Проблема швидкої практичної реалізації цього питання гальмувалася тим, що під час революційних років ніякого відновлення реманенту господарств майже не відбувалося. До того ж, аграрна політика доби революційних перетворень привела до різкого збільшення кількості селянських господарств, які потребували знарядь для господарства. У 1913 р. нараховувалось 3 500 000 господарств, а вже у 1925/26 р. – 5 055 000 [121, с. 70-71].

Звичайно, вилучення сільськогосподарського інвентарю та машин, які належали поміщикам і були розподілені між селянами, сприяло тому, що кількість безінвентарних селянських господарств зменшилась із 45% до 29,5 % [291, с. 145]. Але в умовах, коли індивідуальне селянське господарство стало основним виробником сільськогосподарської продукції, така ситуація не могла забезпечити загальну ефективність сільського господарства. Попри те, що сільськогосподарська кооперація прагнула вирішити питання хоча б мінімально достатнього забезпечення селянських господарств належним виробничим сільгоспінвентарем та найпростішими

машинами, проте купівельна здатність селян була дуже низькою і лише на кінець 1923 р. внаслідок зведення «ножиць», проведення заходів із впорядкування ціноутворення селянство почало проявляти все зростаючу зацікавленість до придбання сільськогосподарських машин та реманенту [11, с. 51]. Це, відповідно, вимагало впровадження системи кредитування як основного завдання сільськогосподарської кооперації початку 1920-х рр., так як лише за допомогою сільськогосподарського кредиту можливо було зменшити кількість безреманентних господарств і загалом пришвидшити перехід селянських господарств від екстенсивних до інтенсивних форм господарювання. Важливість придбання сільськогосподарських машин набувала значення ще й тому, що в селянських господарствах України на 1923 р. був відчутним дефіцит тяглової сили, а саме: майже 47 % господарств її не мали [79, с. 65].

Досить часто така ситуація пояснювалась тим, що для утримання робочої тяглової худоби (наприклад, коня) селянин, а особливо незаможний, в умовах малоземелля повинен був віддавати половину доходу з господарства [113, с. 17]. В 1925 р. НКЗ УСРР провів опитування, за показниками і розрахунками якого було отримано результат відносно неспроможності рентабельного утримування коня майже 50 % індивідуальних селянських господарств [285, с. 65].

Окрім цього, до уваги потрібно брати й інші важливі чинники, а саме – неврожайні попередні роки, які вплинули як на погіршення загального стану сільського господарства, так і на зменшення поголів'я робочої худоби. Ці процеси мали негативні наслідки, оскільки зменшувалися можливості ефективного використання земельних масивів. Відповідно, держава почала втілювати в життя питання механізації сільського господарства. З метою доступності хоча б простих машин та інвентарю широким верствам сільського населення (і, насамперед, бідняцьким господарствам) майже всі операції в цій сфері (99 %) «Сільський господар» здійснював через систему кредиту [288]. Передоплата складала 10 % від вартості, а 90 % мали бути

виплачені до осені поточного року (тобто на термін до 1-го врожаю). Проте практика показала, що в економічних умовах відбудовного періоду така розстрочка оплати була недостатньою. Тому тактику надання кредитів було змінено. Дещо підвищився попередній внесок, а термін кредиту було для простих машин збільшено до двох врожаїв, а для складних (типу жаток, сіялок) – на термін до трьох врожаїв [316, арк. 151].

Зокрема, наприкінці 1923 р. влада знизила ціни на машини державного виробництва до рівня довоєнних [309, арк. 111], а постановою Ради праці та оборони (РПО) ці машини було надано населенню в кредит строком від 1 до 5 років, що в значній мірі викликало великий попит на машини у 1924 р. [11, с. 52]. Так, якщо у 1921/22 р. кредитні кошти на придбання сільськогосподарського інвентарю та машин склали 0,7 млн. крб., то на 1924 р. – 7 млн. крб. [84, с. 84].

Для ефективної організації цього процесу потрібно було побудувати організаційну схему постачання сільського господарства машинами. До 1923 р. постачання сільськогосподарського інвентарю і техніки було зосереджене в акціонерному товаристві «Село-Техніка», основний капітал якого складав 5 млн. крб. [221, с. 85]. Після створення Всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» на кінець 1923 р. все машинопостачання в Україні було, в основному, зосереджене в руках акціонерного товариства «Село-Техніка» і «Сільського господаря».

Відбудовний період характеризувався значними труднощами, проте все ж поступово налагоджувалось масове виробництво складних машин для сільського господарства, зокрема тракторів. Із 1923 р. на Україні почали випуск вітчизняних тракторів заводи Харкова і Запоріжжя. І вже 1923/24 р. в сільське господарство України відбулося постачання сільськогосподарських машин на суму 7 млн. крб. [26, с. 22].

Робота «Укртрестсільмашу» і товариства «Село-Техніка» з продажу сільськогосподарських машин в Україні за перші десять місяців (жовтень – серпень) 1923/24 операційного року виявилася такою. Всього машин було

продано УТСМ через кооперацію («Сільський Господар») і «Цукротрест», а також безпосередньо через власні склади на місцях на суму 3 030 845 крб., в тому числі за готівку на 693 495 крб. (або 23 %) і в борг на 2 337 350 крб. (77 % загальної суми продажу) [82, с. 111]. У 1923–1924 р. частка сільськогосподарської кооперації у продажі сільськогосподарських машин становила 19,2 %, сільськогосподарського інвентарю та машин було реалізовано на суму 2,5 млн. крб. [148, с. 28].

Варто відзначити, що робота з машинопостачання одночасно двох організацій – «Сільського господаря» і «Село-Техніки» – часто створювала низку непорозумінь і шкідливої конкуренції між сільськогосподарською кооперацією і «Село-Технікою», що, в свою чергу, призводило до дезорганізації машинного ринку. Зокрема, це стосувалось цін на машини, які в системі сільськогосподарської кооперації були нижчими. Наприклад, якщо в «Село-Техніці» плуг коштував 30 крб., то в кооперації – 27 крб. 50 коп. [316, арк. 151]. Так як акціонерне товариство «Село-Техніка» було менш пристосованим до такого виду робіт, аніж апарат сільськогосподарської кооперації, яка активно розширювала власні кредитні можливості, це й спричинило його ліквідацію в 1924 р. [11, с. 51].

Відповідно, на 1924 р. «Сільський господар» і його структурні ланки фактично стали майже монополістами з машинопостачання. Якщо в 1923 р. ним було продано селянам сільгоспмашин на суму 974,2 тис. крб., то за три квартали 1924 р. – 2 759 тис. крб. [269, с. 12]. У структурі кооперації існувала також практика брати в рахунок оплати за машини, надані в кредит, сільськогосподарську продукцію. Варто вказати, що ціни, за якими сільськогосподарська кооперація закупляла цю продукцію, були вищими за ринкові. Так, наприклад, якщо пересічна ринкова ціна на жито після урожаю 1923 р. складала 30 коп. за пуд, то в кооперативну систему селянин здавав його за ціною 50-55 коп. за пуд [317, арк. 50].

Згідно з постановою Української економічної наради 1924 р. «Сільський Господар» отримав кредит на суму 2 млн. крб. для забезпечення

пільгового машинопостачання. В межах цього кредиту «Сільський господар» передав середній ланці – сільськогосподарським спілкам – із власних запасів машини в кредит строком на п'ять років. Спілки, в свою чергу, розподілили машини між товариствами низової ланки кооперації. Машини, які залишились в розпорядженні «Сільського господаря», було передано ним у кредит на термін до двох врожаїв. Загалом із січня по жовтень 1924 р. «Сільський господар» забезпечив свої спілки сільгоспмашинами, вартість яких складала 22,9 % усіх його продажів. Необхідно зазначити, що потреби в сільгоспмашинах та інвентарі всіх ланок сільськогосподарської кооперації визначалися в сумі 6 млн. крб., тому периферія не була повною мірою забезпечена технікою через недостатню суму кредитних коштів [11, с. 52].

Протягом 1924-25 року вперше було проведено спробу масового поширення тракторів серед селянства України. До 1925 р., за даними обстеження органів Наркомзему, в межах України було 433 тракторів різних типів і марок. З них 150 тракторів – порівняно складних машин, пристосованих здебільшого до глибокої оранки під буряки – належало «Цукротресту». Решту тракторів використовували для обслуговування господарств держорганів. У селянських господарствах тракторів не було взагалі [305, с. 24].

Активізація державної кампанії щодо забезпечення сільського господарства України машинами супроводжувалася значною кількістю нормативних документів, які її регулювали. Важливими є обіжчик НКЗС від 17.07.1925 р. ч.223497 «Про ціни на сільськогосподарські машини від 1.04.1925 р.» [196]; Циркуляр НКЗ від 30.06.1925 р. № 220973 «Про розподіл та умови придбання тракторів «Фордзон» і «Запорожець» [348], Правила Наркомвнуторгу СРСР «Про порядок застосування постанови РНК СРСР від 6 травня 1925 р.» [242], Постанова РНК СРСР від 6 травня 1925 р. «Про пільговий продаж селянству сільськогосподарських машин та інвентарю, які виробляються державними заводами в 1924-25 рр.» [238]. Зокрема, остання передбачала реалізацію таких практичних кроків:

1. У 1924/25 бюджетному році (до 1 жовтня 1925 року) державні і кооперативні торговельні організації були зобов'язані надавати селянському населенню, в першу чергу малозабезпеченому і середняцькому, кредит при купівлі ними сільськогосподарського обладнання і машин, вироблених на державних заводах в 1924/25 р. (з 1 жовтня 1924 р.) Кредит надавався тільки під час продажу того інвентарю і машин, оптова заводська ціна яких перевищувала 12 крб. 2. Термін кредиту для селянських господарств складав від одного до трьох врожаїв. При продажу складних машин та інвентарю сільськогосподарським колективам терміни кредитування могли бути збільшені до чотирьох врожаїв. 3. Роздрібні ціни, за якими державні та кооперативні організації повинні були продавати сільському населенню сільськогосподарські машини та інвентар, із дня опублікування Постанови РНК СРСР від 6 травня 1925 р. «Про пільговий продаж селянству сільськогосподарських машин та інвентарю, які виробляються державними заводами в 1924-25 рр.» визначалися шляхом надбавки до цін довоєнних преїскурантів на покриття накладних витрат 12,5 коп. на карбованець і зверх того необхідних витрат за перевезення [238, с. 3].

У 1925 р. радянська влада в Україні розподілила між селянством 3 190 тракторів [368, с. 16]. Для цього було виділено значні кошти у валюті для закупівлі тракторів за кордоном, насамперед у США. Найбільшу кількість тракторів було передано безпосередньо в селянські господарства (90,6 %) і 9,4 % лишилося в держустановах (див. табл. 4.1; 4.2).

Таблиця 4.1

**Розподіл тракторів у 1924/25 р.
серед селянських господарств та об'єднань**

Колгоспи	Машин. т-ва	Земельні громади	С.-г. кредит. т-ва	Різні с.-г. установи	Окремі госп-ва	Разом
798	1036	136	576	315	30	2891 (90,6%)

* Таблиця складена за [305, с. 26].

Розподіл тракторів у 1924/25 р. серед державних установ

Радгосптресту	197
Товариству насінництва	16
Наркомзему	14
Різним держустановам	31
В резерві Укрсільбанку	10
Всього	299 = 9,4 %

* Таблиця складена за [305, с. 26].

Протягом 1925 р. в сільське господарство України було направлено 3 070 імпортних тракторів (в основному, трактори «Фордзон» та деяка кількість важких гусеничних тракторів «Інтернаціонал») [337, арк. 3], а також 120 тракторів вітчизняного виробництва «Запорожець» [305, с. 24]. Близько 90 % тракторів було направлено в степові округи, переважно для селянських господарств і різних селянських об'єднань.

Результати обстежень, проведених сільськогосподарськими товариствами щодо ефективності використання сільськогосподарських машин, свідчили, що один трактор у степових господарствах замінював 10 коней, однією машиною можна було обробити 150 десятин [368, с. 16].

Фінансова підтримка сільськогосподарською кооперацією машинопостачання зумовлювалась значною продуктивністю роботи тракторів. Це можна продемонструвати на прикладі цифр, які свідчать про продуктивність тракторів «Фордзон» у радгоспах Уккрадгоспоб'єднання.

Для ефективного і тривалого використання тракторів потрібно було дотримуватися головної умови, яка полягала в наступному: трактор, у першу чергу, необхідно використовувати для обробітку поля. Необхідність такої умови була викликана тим, що практика застосування сільськогосподарських машин і, зокрема, тракторів у сільських господарствах протягом 1925 р. показала, що досить часто трактори використовувалися для роботи не за призначенням (ними перевозили вугілля, цеглу, їздили на базар тощо) [368,

с. 16]. Проте, якщо сільськогосподарське товариство застосовувало техніку за призначенням, на одну машину припадало прибутку від 1 600 до 1 800 крб. (цифри наведені за результатами ефективності використання тракторів при обробітку землі в Карлівці Селидівського району Сталінської округи) [368, с. 17].

Таблиця 4.3

Оранка на 3 – 3, ½ вершки	Від 2 до 2,5 дес. за 10 год.
Волочіння	15-25
Посів	12-20
Культиватор	8-14
Снопов'язалка	6-10
Лобогрійка	12-15

* Таблиця складена за [286, с. 11].

Не зважаючи на застосування сільськогосподарських машин, у 1925 р. посівні площі України через відсутність тягової сили складали все ще 95 % довоєнних [220, с. 138]. Тому урядом УСРР було заплановано в 1926 р. розподілити через систему сільськогосподарської кооперації вже 6000 тракторів [368, с. 17].

Загалом економічні умови і накреслені перспективи розвитку сільського господарства сприяли зростанню попиту на сільськогосподарські машини, тому активно вирішувалося питання машинопостачання. На 1926 р. було розроблено план сільськогосподарського машинопостачання у розмірі 45 млн. крб. Цей план передбачалося втілити, забезпечивши сільське господарство на 22 500 000 крб. машинами виробництва «Укртрестсільмаш» та заводів місцевої промисловості, а також на 22 500 000 крб. – імпортом із-за кордону [197, с. 270]. У міру надходження сільськогосподарські машини передбачалося розподіляти на місцях через машинно-торговельні організації.

Проте практична реалізація плану постачання господарств сільськогосподарськими машинами та інвентарем у 1926 р. дещо відставала від запланованих показників. Було реалізовано 70 % планової потреби на

суму в 31 млн. крб. Ця сума орієнтовно складається: з машин внутрішнього виробництва на 22 млн. крб. та імпорту – на 9 млн. крб. [197, с. 270]. Відставання від плану, головним чином, було обумовлене урізанням імпорту. Що стосується плану внутрішнього постачання, то його скорочення було викликане скороченням виробництва, яке не було забезпечене сировиною в достатній кількості. На підставі зазначених чинників партійне керівництво вимагало вживати рішучих заходів для планомірного та повного постачання заводів сільськогосподарського будівництва сировиною та паливом [197, с. 270].

Що стосується умов кредитування, то за планом на 1926 р. передбачалося одержати 21 млн. крб. державних кредитів та 7 млн. крб. – від машино-торговельних організацій, але відбулися зміни, і згідно з постановою РПО сума державних кредитів була зменшена до 7 млн., що становило третину від запланованих коштів. Також змінилися умови кредитування імпортованих машин за рахунок держкредитів, і на це замість 7 млн. крб. вже передбачалось лише 700 000 крб. Таким чином, машинопостачання вітчизняними машинами було забезпечено кредитами на 30 %, а імпортованих машин – лише на 10 % [197, с. 270]. Умови кредитування ставали більш лояльними для селянських колективних об'єднань. Тобто, НКЗС наполягав на тому, щоб всі сільськогосподарські машини, як вітчизняні, так і імпортні, кредитувалися на однакових умовах у випадку отримання їх селянськими колективними об'єднаннями. Стосовно ж індивідуальних селянських господарств умови кредитування НКЗС планував більш жорсткі.

Система кредитування продовжувала здійснюватися через сільськогосподарські кредитні товариства, проте з метою масовішого обслуговування селянства поряд з сільськогосподарськими товариствами низової ланки могли кредитуватися і позасіткові товариства. Проте Укрсільбанк відмовлявся брати на себе відповідальність за кредитоспроможність позасіткових товариств, тому питання вирішувалось

наступним чином: боргові зобов'язання останніх бралися на облік сільбанком при наявності «жиро» машино-торговельних організацій [197, с. 270].

До активної роботи з машинопостачання до «Сільського господаря» в цьому напрямку приєдналось акціонерне товариство «Плугатар», яке сформувалось замість торговельного відділу «Укртрестсільмашу» в частині збуту машин внутрішнього виробництва та «Укрдержторгу» відносно постачання імпортованих машин. Пайовий капітал «Плугатаря» становив 1 000 000 крб. й складався з внесків таких пайщиків: «Укртрестсільмаш», «Укрдержторг», НКЗС, Укрсільбанк, Харківський губсільбанк, причому на частку НКЗС припадало 16 % паїв [197, с. 270]. На 1926 р. «Сільський господар» та державне акціонерне товариство «Плугатар» стали основними машино-торговельними організаціями.

Українська економічна нарада прийняла рішення реорганізувати торгівлю машинами в напрямку утворення двох форм торгівлі – кооперативної, яку мав координувати «Сільський господар», та державної (здійснювало акціонерне товариство «Плугатар»). Що стосується «Укрдержторгу», то він проводив операції щодо ввезення машин із-за кордону тільки на комісійних умовах, і йому було заборонено проводити як оптову, так і роздрібну торгівлю на внутрішньому ринку.

В 1926 р. згідно з планом машинопостачання товариство «Плугатар» орієнтовно виконувало 75 % від загального плану, «Сільський господар» – 15 %, а райспілки на місцях і державне акціонерне товариство «Мельстрой» – 10 % плану (у частині промислових машин). Що стосується самої процедури продажу машин, то «Сільський господар» розповсюджував їх через 36 райспілок, а «Плугатар» – 60 % машин через кооперативну систему й 40 % збував населенню безпосередньо (він мав у своєму розпорядженні 43 баз-складів) [197, с. 270]. Що стосується вартості сільськогосподарських машин, то на 1926 р. вона залишалась сталою відносно попередніх років, проте в планах передбачалось підвищення цін на 3-5%, тобто 103 – 105 коп. за один

прейскурантовий карбованець довоєнного часу [197, с. 270]. Наведемо приклад цінової політики щодо тракторів (див. табл. 4.4):

Таблиця 4.4

Ціни на трактори (1926 р.)

Марка трактора	Вартість
<i>Трактори іноземного виробництва</i>	
«Фордзон» американський із плугом	1 700 крб.
«Інтернаціонал» із плугом	4 000 крб.
<i>Трактори вітчизняного виробництва</i>	
«Коломенець» з плугом	2 500 крб.
«Запорожець» з плугом	1 450 крб.
«Більшовик» без плуга	8 000 крб.
«Комунар» Харків. паровозобуд. заводу без плуга	8 000 крб.
«Карлик» без плуга	1 450 крб.
«Фордзон путиловський» (Ф.П.) з плугом	1 700 крб.

* Таблиця складена за [251, с. 33].

Окрім процедури розподілу сільськогосподарської техніки між товариствами та надання кредитів, НКЗС чітко означив перед окружними земельними відділами наступні завдання:

1) максимальна допомога кооперуванню бідняцьких верст селянства на базі машиновикористання;

2) сприяння машино-торговельним організаціям у реалізації завдань, що їх передбачено вищими держустановами. Передбачалося здійснювати систематичний нагляд за виконанням даних завдань як у плані постачання взагалі, так і в плані дотримання лінії сільськогосподарської політики, визначеної курсом компартії. Це завдання мало контролюватися шляхом одержання відчитів машино-торговельних організацій у планкомі ОЗВ та проведенням особливих нарад;

3) проведення агроперсоналом кампанії щодо ознайомлення населення з умовами придбання сільськогосподарських машин згідно з існуючими

інструкціями й, окрім того, агроперсонал разом із сільськогосподарськими товариствами мав встановити асортимент машин, придатних для використання в конкретних районах;

4) переважне направлення кредитів по лінії селянських об'єднань та використання цих кредитів згідно з існуючими інструкціями та шкалою кредитування, своєчасний розподіл кредитів агентствами сільбанку між сільськогосподарськими товариствами, а також сільбанками між округами;

5) контроль за тим, щоб складні машини, особливо молотарки, що купувалися населенням за рахунок держкредитів, одержувались селянськими об'єднаннями або сільськогосподарськими товариствами в першу чергу [197, с. 271].

Відносно розподілу сільськогосподарських машин по території України, то він здійснювався наступним чином. План складав Укрсільбанк, погодивши його з Наркоземом УСРР і затвердивши в Тракторному комітеті. Після затвердження тракторним комітетом план передався «Автопромторгу» для виконання. Трактори надходили в розпорядження окружних сільбанків (Донецького, Одеського, Катеринославського, Харківського, Подільського, Київського, Волинського, Чернігівського, Полтавського), комітетів взаємодопомоги цих регіонів, а також державним установам. Детальні дані про порядок розподілу тракторів між регіонами та їх кількість, направлену в розпорядження сільбанків, комітетів взаємодопомоги та в державні установи, розміщено у додатку (див. додаток В).

Порядок розподілу сільгоспмашин (в основному, тракторів) серед населення в районах сільбанків залишався різним. Так, у районі Одеського, Полтавського, Київського, Подільського, Волинського і Чернігівського сільбанків заяви про бажання купити трактор населення подавало безпосередньо в сільбанк, при якому працювали обліково-позикові комітети за участі представників окружних земуправлінь, сільгоспів і окружних комітетів незаможних селян. На обліково-позиковий комітет покладалась зобов'язання розглядати заяви від населення, приймати рішення про

задоволення заяви чи відмову у проханні, а також встановлювати черговість задоволення заяв залежно від того, до якої соціальної групи належав покупець [247, с. 34].

В районі діяльності Харківського й Катеринославського сільбанків заявки приймали сільськогосподарські кредитні товариства й за погодженням з місцевими земорганами пересилали з відповідними висновками до сільбанку, де остаточно складали списки покупців. Відносно міцних комун і артілей, то сільбанки відпускали трактори їм безпосередньо. В Донецькій окрузі заяви розглядали спеціальні тракторні округові комісії, висновки яких передавалися до Донецького сільбанку, де й ухвалювали остаточно, кому з покупців і на яких умовах відпускати трактори. Проте, незалежно від способів розподілу тракторів серед населення, остаточні рішення погоджувалось із постановами Української економічної наради, яка визначала загальні правила продажу та розподілу тракторів [247, с. 34].

Процедура розподілу сільгоспмашин була наступною: в першу чергу трактори відпускалися комунам, артілям, товариствам для спільного обробітку землі, сільськогосподарським та машинно-тракторним товариствам і комітетам незаможних селян. Що стосується оплати, то аванс складав 25 % ціни, а решта 70 % коштів – протягом 2 років з виплатою в такі строки: в листопаді першого року – 40 % і в листопаді другого року – 35 %. Якщо покупець оплачував купівлю готівкою, то він отримував пільги у вигляді першочерговості задоволення його заяви. Соціальний напрямок оплати полягав у тому, що недостатньо зміцнілі товариства, в першу чергу – незаможні, отримували можливість розстрочувати виплати до 3 років. І в заявах машинних товариств перевага надавалась тим, до складу яких входили, в основному, незаможники та середняки. Що стосується індивідуальних селянських господарств, то приватним особам заяви задовольнялися в останню чергу і за умови авансу в 50 % й виплати інших 50% при одержанні трактора [247, с. 35].

У 1927 р. держава все більше сприяє першочерговому кредитуванню різного роду об'єднанням господарств. Так, у Постанові УЕН від 15 березня 1927 р. «Про порядок кредитування сільськогосподарського машинопостачання в 1926-1927 бюджетному році» зазначалось, що сільськогосподарські кредитні товариства особливу увагу мали звернути на кредитування колективних господарств, машинних товариств, земельних громад та інших об'єднань селянства [229, с. 183]. Згідно з додатком до інструкції про порядок кредитування було затверджено шкалу кредитування селянства на купівлю сільськогосподарських машин та інвентарю коштом кредитів сільськогосподарського машинопостачання. У кредитуванні сільгоспмашин було застосовано так звану двошкальну систему: за першою шкалою – «А» – було кредитовано сільськогосподарські товариства, машинні товариства, кооперативні об'єднання бідняцько-середняцького складу, а також індивідуальні малоспроможні господарства. По цій шкалі завдатки були менші і термін кредиту доходив до чотирьох врожаїв. За шкалою «Б» було кредитовано інших покупців, переважно індивідуальні господарства; кредити надавались на термін до двох врожаїв, причому завдатки становили від 10 % до 50 % з вартості машин [58, с. 68].

Шкала мала певні диференційні відмінності залежно від соціально-економічного становища членів товариств. Для колективних господарств, машинних товариств та інших кооперативних об'єднань бідняцького і середняцького селянства, а також для поодиноких маломісних селян було встановлено шкалу кредитування, згідно з якою бідняцьким господарствам надавались пільги та переваги перед іншими групами покупців щодо кредиту, його строків та щодо авансів. Соціальна шкала продажів сільгоспмашин загалом на 1927/28 р. наведена у додатках (див. додатки Г, Д).

Наведені дані демонструють саме ідеологічно-політичну, а не завжди економічну суть державної політики машинопостачання, яка проводилась по лінії сільськогосподарської кооперації. Це твердження відображають і наступні дані щодо різниці у шкалі кредитування незаможників, середняків

та заможних господарств. Так, бідняцькі, малоспроможні, підсередняцькі й середняцькі економічні групи села 1927/28 р. склали 75% усіх покупців, заможні господарства лише 5,4 %, в той час як 1926/27 р. вони придбали 14,4 % техніки [58, с. 68].

Запровадження шкали кредитування, контроль за кредитуванням різних соціальних груп селян зі сторони державних та партійних організацій мали свої результати. Як відзначається у матеріалах до звіту уряду УСРР одинадцятому з'їзду рад, відбулися суттєві зміни в соціальній направленості машинопостачання протягом 1926–1928 рр. (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

**Зміни в соціальній направленості
машинопостачання у 1926–1928 рр. (в %)**

Групи господарств	Кількість машин		Вартість машин	
	1926/27	1927/28	1926/27	1927/28
незаможні	14,6	24,2	10,2	21,1
середняцькі	40,6	50,8	34,3	46,4
заможні	44,8	25,0	55,5	32,5
всього	100	100	100	100

* Таблиця складена за [58, с. 68].

За даними «Сільського господаря», у 1927-28 операційному році кредитування машинопостачання відображено у табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Кредитування машинопостачання у 1927-28 операційному році

Групи селян	Продано за готівку	Одержано завдаток готівкою	Продано в кредит				Частка в заг. сумі кредиту окремих груп	
			Всього	Коротко-термінові	Довготермінові	Всього продано	26/27	27/28
Бідняки	21,1	15,4	63,5	45,5	54,5	100	1,3	1,7

Продовження таблиці 4.6

Незаможні	16,4	16,9	66,7	46,9	53,1	100	6,9	10,6
Колективні	3,5	8,1	88,4	7,7	92,3	100	16,6	44,4
Середняки	18,4	17,7	63,9	49,8	50,2	100	29,2	26,4
Заможні	19,2	20,4	60,4	46,6	53,4	100	29,5	12,8
Багаті	23,5	22,5	54,0	50,3	49,1	100	16,6	4,1
Разом	13,2	14,7	72,1	32,3	67,7	100	100	100

* Таблиця складена за [34, с. 37].

Наведена таблиця демонструє збільшення участі незаможних і особливо колективних господарств у загальній сумі кредиту, і значне зменшення частки участі заможних господарств.

Що стосується тракторопостачання 1927 р., то протягом року в Україну було направлено 1488 тракторів, з яких 1 269 – зарубіжного виробництва і 219 вітчизняних тракторів [34, с. 37]. 68,6 % техніки було направлено в сільськогосподарські спілки, а 31,4 % – по лінії радгоспів (28,6 %) та державних установ, дослідних станій (2,8 %) [34, с. 37]. Сільськогосподарські спілки розподілили направлену в їх використання техніку (1021 трактор) між селянськими об'єднаннями наступним чином: комунам та артільям – 261 одиницю техніки, ТСОЗ – 489, машинно-тракторним товариствам – 138, земгромадам – 135 [34, с. 37]. Умови розподілу тракторів були визначені такі: сільськогосподарським об'єднанням, які склалися з переважно середняцьких економічних груп, кредит надавався на термін у три врожаї з завдатком в розмірі 15 %. Відносно об'єднань, до складу яких входили переважно незаможні елементи села, кредит надавався на чотири роки з завдатком у 10 % [34, с. 37].

Загалом на операції з машинопостачання за рахунок цільового банківського кредитування за даними Укрсільбанку у 1926/27 р. було видано 13,7 млн. крб. при загальному продажу машин на суму 43 млн. крб. [34, с. 36], а 1927/28 р. – 28,7 млн. крб. при загальному продажу на суму 39 млн. крб. (сума може дещо варіюватися, бо в неї не включено кредити, які

видавалися з фондів боротьби з посухою, переселення тощо) [58, с. 67]. Що стосується термінів кредитів, то в порівнянні з 1926/27 р., коли пересічний відсоток довготермінових кредитів становив 43 %, то першу половину 1927/28 господарського року – вже 50 %. Така динаміка дала можливість селянським господарствам придбати машини за ці два роки на суму 82 млн. крб. [58, с. 68].

Основним результатом організаційно-фінансової роботи сільськогосподарської кооперації по забезпеченню селянських господарств сільськогосподарськими машинами та інвентарем було зменшення кількості безреманентних господарств з 41,9 % у 1925 р. до 37,8 % – 1927 р.; зростання кількості плугів та букерів (в розрахунку на 100 господарств) з 54,1 % до 59,4 % або ж на 10 %; кількості борін – з 65,8 % в 1925 р. до 75,4 % в 1927 р., тобто на 15 % [58, с. 68].

Таким чином, беручи показники за п'ять років організаційно-фінансового забезпечення машинопостачальної роботи сільськогосподарської кооперації, можна прослідкувати, що із завершенням відбудовного періоду все більше сільгоспмашин постачалося саме через кооперативну систему, про що свідчать статистичні дані, зібрані в офіційному виданні «Сільського господаря» – часописі «Коопероване село» (див. табл. 4.7).

З другої половини 1927 р. відповідно до виконання рішення Української економічної наради від 4 серпня 1927 р. вся робота з тракторопостачання та тракторообслуговування здійснювалась структурою сільськогосподарської кооперації [33, с. 8]. А вже 1928/29 р. через систему сільськогосподарської кооперації було поставлено 100 % сільськогосподарських машин та інвентарю [117, с. 17].

Що стосується тракторопостачання в 1928 р., то було розроблено відповідні умови, відповідно до виконання яких товариства мали отримувати сільськогосподарські машини. Серед умов були наступні: достатня за розміром (не менше 120 дес.) земельна площа; зосередження цієї площі в

одному місці, в кожному клині сівозміни [241, с. 27]. За цих умов трактори в порядку черги призначалися комунам, ТСОЗ, земельним громадам, переселенським об'єднанням та машинно-тракторним товариствам, що склалися з середняцьких та (переважно) бідняцьких господарств.

Таблиця 4.7

Динаміка зростання реалізації сільськогосподарських машин та інвентарю системою сільськогосподарської кооперації (1923–1928 рр.)

Роки	Загальна сума продажів (у млн. крб.)	Обороти с.-г. кооперації по відношенню до загальних продажів	
		у млн. крб.	у відсотках
1923/24	7	2,06	29,3
1924/25	16	7,8	48,6
1925/26	28	17,5	62,3
1926/27	43	34,0	80,0
1927/28	48	40,8	85,0

* Таблиця складена за [126, с. 18].

Щоб запобігти розпаду об'єднань, що мало місце через недостатню організацію роботи об'єднань і часто некваліфіковану експлуатацію трактора, апарат сільськогосподарської кооперації мав забезпечити всім тракторовласникам технічну, організаційну, кооперативну та агрономічну допомогу [241, с. 27]. Для цього при райспілках та сільськогосподарських кредитних товариствах вводились посади інструктора-техніка та інструктора-агронома, рівень оплати роботи яких залежав від соціального і кількісного складу тракторокористувачів [241, с. 28].

На весну 1928 р. в Україну було ввезено 559 закордонних тракторів «Інтернаціонал» на 10-20 кінних силах та 279 тракторів виробництва Путилівського заводу. З них 200 тракторів було передано радгоспам, дослідним станціям та сільськогосподарським професійним школам. Ще 20 тракторів було направлено до прикордонних районів: Шепетівської, Могилівської, Кам'янецької, Проскурівської, Коростенської округ. Решту одиниць техніки було розподілено поміж посушливих округ: Одеською,

Херсонською, Маріупольською, Зінов'ївською, Миколаївською, Мелітопольською, Запорізькою та АМСРР [241, с. 28]. Умови кредитування були наступними: радгоспам, дослідним станціям та сільськогосподарським об'єднанням, що склалися переважно з середняцьких елементів села, виплата ціни трактора дозволялась на три врожаї з завдатком не менше від 15 %. Для об'єднань, де переважали незаможники, завдаток визначався в розмірі 10 %, а розстрочка надавалась на термін до чотирьох років; придбання тракторів коштами фондів бідноти й боротьби з посухою передбачалось зниження завдатку до 5 % або й повна його відсутність, а сума кредиту розтерміновувалась до п'яти років; держустанови могли придбати трактори лише за готівку [241, с. 29]. Для отримання трактора необхідно було подати заяву до сільськогосподарського кредитного товариства, додаючи до неї соціально-економічні відомості про заявників, на основі яких визначались умови кредиту та джерела фінансування.

Ще один аспект в реалізації товариствами сільськогосподарської кооперації організаційно-фінансових заходів щодо забезпечення селянських господарств машинами стосувався роботи з колективними об'єднаннями. Активне втручання держави в цей процес і видання законодавчих документів про найповніше сприяння забезпеченню всіх напрямків функціонування колективних господарств дало наступні результати. Вже 1927/28 р. колективні господарства придбали в кредит більше 88 % сільськогосподарських машин. Більшість їх кредитів були довготерміновими (92,3 %), на відміну від кредитів індивідуальних селянських господарств (67,7 %) [34, с. 57]. У 1928/29 р. передбачалось придбання для колгоспів 42 % від загальної планової кількості сільськогосподарських машин та інвентарю. Проте відповідно до різноманітних директив цей відсоток було збільшено за перші три квартали 1929 р. до 47,1 % [168, с. 29].

В цілому 1927-1928 р. загальний обіг «Сільського господаря» складав майже 27 млн. крб. (майже 50 % обігу України), спілок – до 28 млн. крб., товариств – 40 млн. крб. або 85 % загального продажу в Україні [148, с. 31].

Звичайно, результати показували позитивну динаміку машинопостачання, яка сприяла зростанню продуктивних сил сільськогосподарського виробництва. Проте залишались і невирішені питання. Наприклад, на 1 січня 1929 р. в сільське господарство було направлено 9 492 трактори, протягом 1929 р. – ще 1 408 тракторів. Але така їх кількість була все ще недостатньою для того, щоб реально впливати на сільське господарство і повністю замінити нехватку тягової сили. За підрахунками, така кількість тракторів могла замінити при напруженому навантаженні близько 109 тис. коней, потреба в яких на 1929 р. перевищувала 2 млн. голів [58, с. 70]. Таким чином, трактори могли замінити лише 5 % недостачі тягової сили. Окрім того, для засівної кампанії 1929 р. не вистачало 67 % культиваторів, 60 % трієрів, 33 % сівалок [58, с. 68].

Машинопостачання було пріоритетним і надзвичайно важливим шляхом інтенсивного і прогресивного розвитку сільського господарства, проте воно не могло розвиватися ефективно без таких складових, як машинообслуговування та організація прокатних пунктів.

У відбудовний період робота з машинообслуговування фактично не проводилась. Цьому було декілька причин. Насамперед, система сільськогосподарської кооперації тільки проходила шлях організаційно-фінансового становлення. Окрім цього, селянські господарства ще були досить кволі і неспроможні витратити кошти на сільгосптехніку. Проте поступово налагодження роботи сільськогосподарської кооперації, розширення її кредитних можливостей, зростання обсягів промислового виробництва машин та інвентарю, поява не тільки найпростіших, а й складних сільгоспмашин та інвентарю поставили на порядок денний вирішення питань не лише використання техніки, а й її обслуговування. У вересні 1926 р. Українська економічна нарада прийняла рішення відносно передачі в систему сільськогосподарської кооперації значної частини функцій «Автопромторгу» щодо технічного обслуговування тракторів. Це рішення стало поштовхом для реорганізації системи

тракторообслуговування, розширення ремонтної мережі і перетворення її на зручну і чітко функціонуючу структуру. На кінець 1926 р. ремонтна мережа нараховувала 30 ремонтних пунктів, 11 майстерень, 23 склади запасних частин (ще рік тому їх було 7) [33, с. 7]. На кінець 1926/27 р. було організовано 24 ремонтних майстерні для сільгосптехніки, а вже за рік, на кінець 1927/28 р., їх нараховувалось 65 [34, с. 35]. Окрім того, фахівці кооперативної системи укладали угоди з приватними майстернями на виконання певних ремонтних робіт, обумовлюючи в угодах нормовану оплату за виконану роботу і постачання майстерень необхідними матеріалами. Всього було складено договорів на обслуговування технічною допомогою 3444 тракторів із загальної кількості 8962 одиниць техніки (дані на 1 жовтня 1928 р.). Пересічна сума договору складала 25 крб. [34, с. 37].

У розпорядженні сільськогосподарської кооперації були не лише стаціонарні ремонтні майстерні, які були розміщені по всій Україні в районах найбільшого розповсюдження тракторів, а й 32 похідні майстерні [241, с. 28]. У справі тракторообслуговування також була гнучка система кредитування. Так, незміцнілим об'єднанням тракторовласників для ремонту, вартість якого перевищувала 100 крб., кредит надавався на термін до одного року. Окрім того, тракторовласники мали можливість отримати кредит на придбання запасних частин до сільськогосподарської техніки терміном до одного врожаю [241, с. 28]. Зростання машино- і тракторообслуговування з 1926 р. до 1928 р. можемо прослідкувати за даними таблиці 4.8.

Таблиця 4.8

Ремонт тракторів протягом 1926–1928 рр.

Види ремонту	26/27	27/28
Капітальний ремонт	213	1878 штук
Середній ремонт	345	604
Дрібний ремонт	464	1229
Разом	1021	3691

* Таблиця складена за [34, с. 37].

З кінця 1927 р. рішенням Тракторного комітету УСРР всі сфери робіт із організації тракторокористування було покладено на систему сільськогосподарської кооперації [289]. На початок 1928 р. кооперативна система в своєму розпорядженні мала 61 районну, 22 окружні і 24 пересувних майстерень по ремонту тракторів і сільськогосподарських машин [126, 7с. 3]. На кінець 1928 р. нараховувалось 24 окружних ремонтних майстерень, 29 – районних і 12 – спрощеного типу. Також функціонувало 26 окружних і 67 районних при сільськогосподарських товариствах складів запасних частин. Крім зазначеного, для швидкості об'їздів у розпорядженні тракторних баз було 98 автомобілів та мотоциклів [34, с. 37]. У 1929 р. в Україні нараховувалось понад 1 000 загальних ремонтних майстерень та 55 спеціально-тракторних [58, с. 68]. Що стосується фінансових затрат на ремонтні роботи, то 1927/28 р. сума складала 605 тис. крб., з яких 549 тис. крб. витрачено на ремонт тракторів, 41 тис.крб. – на ремонт сільськогосподарських машин, 15 тис. крб. – на інший ремонт [34, с. 37].

За результатами фінансових звітів сільськогосподарських спілок «Сільський господар» надав відомості про пересічну вартість різних видів ремонтних робіт. Наприклад, пересічна вартість капітального ремонту (за даними по 24 спілках) складала 290 крб., пересічна вартість середнього ремонту (інформація зі звітів 20 спілок) – 79 крб., пересічна вартість дрібного ремонту (дані надали 20 спілок) – 26,5 крб. [34, с. 37]. Що стосується запасних частин (в основному до тракторів), то впродовж 1927–1928 рр. їх було закуплено на суму 2329 тис. крб. і продано з них на суму 1751 тис. крб., а устаткування для ремонтних майстерень було закуплено і реалізовано на суму 627 тис. крб. [34, с. 37].

Практика показала, що найбільша завантаженість майстерень ремонтом припадала саме на період весняної кампанії. Тому на сільськогосподарські спілки покладалось завдання проводити на місцях організаційну роботу щодо проведення ремонтів у зимовий період, до початку польових робіт. Окрім цього, сільськогосподарські спілки мали сприяти і організаційно-технічній

роботі щодо обслуговування тракторів. Ця робота полягала в проведенні для селян курсів щодо поводження з тракторами, двигунами, складними сільськогосподарськими машинами; сприяння процесу створення нових ремонтних майстерень та складів запасних частин; а також технічного інструктажу. Робота була необхідною, але не завжди проводилась масово. За даними зі звітів сільськогосподарських спілок протягом 1927/28 р. слухачами курсів трактористів було 1385 осіб, курсів перекваліфікації – 625 осіб, а також збільшилась кількість інструкторів-монтерів, які надавали першу технічну допомогу селянам на місцях. У першому кварталі їх було 71, у другому – 126, у третьому – 143, і в четвертому – 142 особи [34, с. 37]. Проте все ж і на 1929 р. характерним явищем залишалась нестача майже по всіх товариствах досвідчених у справі машинообслуговування робітників.

Ще однією важливою складовою роботи сільськогосподарської кооперації стала організація прокатних пунктів сільськогосподарської техніки. Важливість вирішення цього завдання полягала в тому, що надання кредитів для декількох мільйонів селянських господарств, щоб забезпечити їх хоча б мінімальним інвентарем, реально складало б астрономічні суми. Тому вихід в такій ситуації був у організації кооперативною системою прокату сільськогосподарських машин та інвентарю та створення машинно-тракторних товариств (МТТ). Робота почалась ще з 1921 р., коли, попри складні суспільно-політичні та економічні умови, на селах досить активно почали створювати прокатні пункти, для укомплектування яких використовували інвентар та сільгоспмашини, які були вилучені з поміщицьких економій, а також були задіяні запаси машин з націоналізованих радянською владою складів [186, с. 194]. За результатами обстежень «Сільського господаря», за два роки функціонування структура прокатних пунктів нараховувала 1648 пунктів, з яких 1053 – прокатних, 595 – зерноочисних [84, с. 107]. Поруч із кооперативними функціонували й державні прокатні пункти. Порівнюючи роботу кооперативних і державних пунктів, маємо констатувати, що державні працювали менш ефективно, а

використання сільгоспмашин у них потребувало капітального ремонту вже після першого року експлуатації техніки. Причина цього, скоріше за все, полягала в категоріях «загальне» і «нічیه», що й давало відповідний результат. Тому вже з 1924 р. рішенням партійних органів в систему сільськогосподарської кооперації були передані всі прокатні пункти місцевих земельних органів [186, с. 195]. Важливим чинником дбайливішого ставлення до техніки та бережної її експлуатації було те, що в кредитування техніки, яка використовувалася на прокатних пунктах, кооперація залучала кошти самих селян.

Як і в інших напрямках діяльності, тут пріоритетне місце займало обслуговування переважно незаможних економічних груп села. Починаючи з 1925 р., вказані категорії отримали право на першочергове обслуговування при отриманні інвентарю в прокатних пунктах за зниженими на 25 % розцінками [33, с. 13]. В наступні роки знижка стала ще більш значною і інколи сягала 50 %. Бували випадки, коли безінвентарним господарствам реманент видавався безкоштовно [168, с. 29]. Відповідно, маючи такі преференції, незаможники використовували 60 % плугів, більше 70 % букерів, 57 % жаток, 74 % тракторів [34, с. 19].

В напрямі колективного використання машин організовувалися найпростіші виробничі об'єднання, прокатні й зерноочисні пункти, яких на кінець 1927/28 р. нараховувалось 7108, з них – 3189 прокатних та 3919 зерноочисних. За обстеженням на 1 травня 1928 р. 5153 пунктів було в розпорядженні наступних організацій: 1010 – земельних громад, 814 – бурякових товариств, 302 – колгоспів, 1850 – сільськогосподарських кредитних товариств, 1177 – інших організацій. [34, с. 35]. Необхідні кошти для створення нових і функціонування вже існуючих прокатних пунктів на 60 % покривались за рахунок довготермінових кредитів Укрсільбанку, 30 % коштів виділялись сільськогосподарськими спілками та їх низовими товариствами, і 10 % вкладало саме коопероване селянство [186, с. 197]. «Сільський господар» прийняв постанову, згідно з якою протягом 1929 р.

було заплановано організувати роботу ще 1 тис. прокатних пунктів та 1 тис. зерноочисних пунктів [322, арк. 3].

Таким чином, маємо зазначити, що протягом 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація напрацювала широкий спектр форм і методів роботи щодо забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими машинами. Машинопостачання і машинообслуговування стали тією дієвою силою, яка давала можливість селянським господарствам вчасно і ефективно проводити польові роботи і, відповідно, збільшувати загальні обсяги вирощуваної ними сільськогосподарської продукції.

4.2. Фінансове забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації

Розвиток сільського господарства, безумовно, насамперед потребував надходження в нього капіталів і спрямування їх на підвищення потужностей сільськогосподарського виробництва. Проте були також інші важливі моменти, без реалізації яких завдання підвищення продуктивності сільського господарства було б вирішене не повністю. Мова йде про агрокультурні заходи. Це прекрасно розуміли керівники сільськогосподарської кооперації, і тому переймалися фінансовим забезпеченням агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації.

Складність реалізації завдань щодо підвищення агрономічної культури, впровадження прогресивних методів ведення сільського господарства полягала не лише в питанні, де взяти кошти, а й у тому, що селянство, на жаль, у переважній своїй більшості залишалося консервативним у питаннях ведення господарства, тому нові віяння сприймалися не завжди з ентузіазмом. Залучення до роботи в системі сільськогосподарської кооперації кваліфікованих спеціалістів давало можливість впроваджувати передові агротехнології, які сприяли підвищенню

врожайності, поліпшенню якості сільськогосподарської продукції і, як наслідок, зростанню економічної міцності селянських господарств.

Агрокультурна робота, організаційно-фінансове здійснення якої було покладено на сільськогосподарську кооперацію, проводилась у двох напрямках. Перший – агровиробничий – включав роботу сільськогосподарської кооперації щодо покращення становища селянських господарств, збільшення їх продуктивності внаслідок упровадження заходів підвищення агрокультури виробництва. Він передбачав проведення селекційної роботи, забезпечення господарств сортовим насінням, племінну роботу (племрозплідники, покривні пункти тощо), прогресивні методи обробітку землі (угноєння, меліорацію) та зберігання врожаю, організацію масової науково-дослідної роботи. Сюди ж відносимо організацію роботи зерноочисних та протруйних пунктів, постачання мінеральних добрив, організацію боротьби зі шкідниками.

Другий напрям – культурно-освітній – передбачав фінансову підтримку культурно-освітньої роботи серед сільського населення з метою підвищення рівня агрономічної освіти серед селян, фінансову діяльність для забезпечення сільськогосподарських знань, поширення агрокультурних знань через проведення курсів, екскурсій, виставок, конкурсів, організацію показових ділянок, видання науково-популярної літератури тощо.

Відносно першого напрямку, то маємо зазначити, що увага приділялась, насамперед, рільництву загалом, і насінництву зокрема, оскільки підвищення врожайності зернових та технічних культур визначалося як пріоритетні завдання. Для цього було необхідно забезпечувати селянські господарства сортовим насінням. Реалізація цього напрямку роботи зіткнулася з певними труднощами. Серед них – неготовність селян до експериментів, відсутність селекційної роботи, що було викликано складними політичними, революційними подіями, які привели до ліквідації поміщицьких господарств, які й займалися до 1917 р. вирощуванням сортового насіння. Замість ліквідованих поміщицьких господарств, які

спеціалізувались на селекційній насіннєвій роботі, цим питанням почали займатися декілька сільськогосподарських об'єднань – насамперед, Полтавський «Хуторянин» та Харківська обласна сільськогосподарська спілка [11, с. 79].

Сприятливою для вирішення цього питання була на той час і політика НКЗ, про що свідчить декрет радянської влади 1920 р. щодо охорони й надання пільг насіннєвим господарствам та кредитування зі сторони НКЗ на потреби в якісному посівному матеріалі [11, с. 79].

Першими кроками сільськогосподарської кооперації було налагодження організаційної роботи щодо створення системи насіннєвої кооперації, початком якої можна вважати Всеукраїнські збори уповноважених кооперативних сільськогосподарських товариств насінневодів, які відбулися 1922 р. у Харкові [69, с.209]. Окрім того, у жовтні 1922 р. було створено Всеукраїнське товариство насінництва [166, с. 112]

Подальша організація кооперативної продукції та збуту насіння була поставлена наступним чином: загальна організуюча й керівна роль належала «Сільському господарю», який на основі угод забезпечував спілки маточним насіннєвим матеріалом, кредитом та координував організацію розподілу й збуту насіння. Відповідно, райспілки вкладали аналогічні угоди з товариствами та, іноді, індивідуальними господарствами, забезпечували постачання їм насіннєвого матеріалу, розподіляли кредитні кошти, а також проводили інструктаж і здійснювали контроль над виробництвом [11, с. 80]. Активною була діяльність у плані вирішення питань, пов'язаних із поліпшеним насіннєвим матеріалом селянських господарств УЕН [30].

За планом робіт сільське господарство забезпечується чисто сортовим насінням через: 1) вивчення й випробування різних сортів на селекційних та сортовипробувальних станціях; 2) продукцію насіння в державних господарствах та колгоспах; 3) закладання односортних масивів по земгромадах та колгоспах; 4) чищення насіння; 5) переведення всіх державних господарств і переважної більшості колгоспів на чистосортове

насіння; б) організацію республіканського грошово-насінневого фонду; 7) відповідну політику цін (боніфікації за чистосортність) [58, с. 71].

Протягом 1924/25 р. в Україні було розповсюджено 1,8 млн. пудів сортового насіння (до 1 млн. пудів озимих і до 800 000 тис. пудів ярих), 1925/26 р. кількість сортового насіння збільшилась до 2,3 млн. пудів, з яких озимих – 1,2 млн. пудів і ярих – 1,1 млн. пудів; 1926/27 р. кількість сортового насіння порівняно з 1925/26 р. збільшилась майже вдвічі, становила 3,9 млн. пудів, з них озимих – 3,1 млн. і ярих – 800 тис. пудів. 1927/28 господарський рік передбачав суттєве збільшення фінансування насінневиробництва і насіннепостачання, і в планах було передбачено розповсюдити 7,5 млн. сортового насіння, з якого озимих – 3,7 млн. пудів і ярих 3,8 млн. пудів [352, с. 33]. Насіннева кооперація проводила активну роботу щодо насіннепостачання і насінневиробництва, зосередженого у колгоспах, земгрмадах, радгоспах та на дослідних станціях. Так, 1926/27 господарського року під насінниками було задіяно 27 000 га, а в 1927/28 р. – вже 70 800 га. Кооперативні насінники дали 1927/28 р. 15,1 % усього насінневого матеріалу проти 12,0 % за 1926/27 р. [34, с. 35].

Щоб стимулювати в господарствах збільшення чистосортових засівів, продуцентам виплачувалися додаткові кошти за сортове зерно після проведення апробації та інспектування. Тому насіннева кооперація організувала інспекцію та апробацію сортових засівів в 1926/27 р. на площі в 1 500 га, а в 1927/28 р. – вже 50 000 га. [34, с. 35]. Наслідком проведених заходів стало щорічне збільшення селянських засівів чистосортових культур. Так, 1925-26 р. засіяно було 395 тис. га, 1926-27 р. – 349 тис. га, 1927-28 р. – 1 067 тис. га. Це складало 2,0 % (1925/26 р.), 1,7 % (1926/27 р.), 5,5 % (1927/28 р.) від загальної площі всіх зернових культур [58, с. 72].

Щодо фінансування насінневих потреб, то на 1927/28 р. кредити на осінню засівну кампанію були надані в сумі 2 млн. крб., з яких 1 млн. крб. складав державний насінневий фонд чистосортового насіння, 500 тис. крб. – кошти місцевого бюджету і 500 тис. крб. – кредиту Укрсільбанку [58, с. 72].

Серед питань, якими опікувалась сільськогосподарська кооперація, було агрокультурне обслуговування степових районів з урахуванням кліматичних особливостей зазначеного регіону. Відповідно, особлива увага зверталась на закладку масивів, поширення в степу посухостійких культур. Навесні 1928 р. було забезпечено поставку 26,2 % чистосортового насіння, а восени 1928 р. – 49,3 % [34, с. 35].

Загалом до кінця п'ятирічки (до 1932/33 р.) передбачалося охопити сортовими посівами дві третини посівів усіх хлібних культур, або понад одну третину всієї посівної площі. За приблизними підрахунками, з переходом до поліпшених сортів хлібних культур хлібна продукція в селянських господарствах повинна була збільшитись на 15 % [352, с. 33].

Товариства сільськогосподарської кооперації проводили ряд агрокультурних заходів, які забезпечували інтенсивність та ефективність врожаю різних культур. Так, 1928 р. було засіяно 505 500 га буряка, з яких вже було удобрено туками площу в 48 % (проти 34,9 % у 1927 р.). Якщо глибока оранка проводилась 1927 р. на 75 % площі, то 1928 р. – вже на 88,8 % [34, с. 35].

Ще одним прикладом ефективності фінансування агрокультурних заходів сільськогосподарською кооперацією було проведення робіт щодо боротьби зі шкідниками, в результаті якої зменшилась площа пересіву буряка від шкідників до 2,8 % 1927 р., проти 6,6 % 1926 р. [34, с. 35].

А 1928 р., коли фінансова підтримка агрокультурних заходів по боротьбі зі шкідниками зменшилась, то в зв'язку зі значним поширенням шкідників площа пересіву буряка збільшилась до 5,9 %. Окрім того, було закуплено комбіновані сіялки, для продуктивної і ефективної роботи яких було організовано навчання рульщиків: 1927 р. 9717 осіб отримали посвідчення, а 1928 р. – вже 14 515 [34, с. 35]. Щоб показати необхідність і важливість фінансування агрокультурних потреб для інтенсивного розвитку сільського господарства, наведемо наступні цифри. Наприклад, врожайність буряку на селянських землях в середньому за 1922–1928 р. піднялась до

122,6 ц. на га проти 117,4 ц. на га за 1905–1912 рр. [34, с. 35]. Окрім того, для вивчення і виявлення кращих способів оброблення сільськогосподарських культур було організовано дослідні станції.

Для забезпечення в подальшому розвитку сортозміни планувалося створити центральний та місцеві насінневі фонди, організація яких потребувала фінансової підтримки до 22,5 млн. крб. на придбання 2,5 млн. ц насіння; 10,5 млн. крб. – на будівництво насіннесховищ; і на кредитування операцій – до 30 млн. крб. [58, с. 72].

Для організації правильної сортозміни також приділялась значна увага очищенню насіння, так як селянські засіви досить часто були забур'янені, і, відповідно, засівний матеріал потребував очищення. Важливо було організувати роботу елеваторів, зерноочисних пунктів та забезпечити масове розповсюдження трієрів. Так, 1928/29 р. було 5800 трієрів (хоча потреба на чинні трієри становила понад 21 тис.), навесні 1929 р. планувалось очистити понад 4,9 млн. ц. зерна [58, с. 72]. Загалом, прибуток від зерноочищення на 1928 р. складав 1,650 тис. крб. [155, с. 126].

Також відбувалось фінансування заходів щодо обробки насіння, зокрема, протруювання насіння від сажки, зараженість якою вела до зменшення врожаю до 4,5 % (тобто 7 – 7,3 млн. центнерів зерна гинуло). Тому передбачалось фінансування на весну 1929 р., щоб протруїти понад 40% насіння (близько 3,9 млн. ц.).

Відповідно, за прогнозами фахівців, правильне проведення сортозмін мало забезпечити 1928/29 р. зростання врожаю на понад 2 млн. центнерів, а за п'ятирічним планом 1928–1933 рр. – на 74,5 млн. ц. [58, с. 72]. Окрім фінансування заходів щодо забезпечення господарств сортовим насінням, широких обертів набирала допомога селянам несортним насінням.

За наведеними даними (див. табл. 4.9), несортного насіння бідності було видано 63,6 %, колгоспам – 10 %, сортового насіння видано земельним громадам – 48,4 %, колгоспам – 17,2 %.

Насіннєва допомога селянським господарствам (1926–1927 рр.)

Восени 1926 р. сортового насіння	19,6 тис. тонн
Восени 1927 р. сортового насіння	54,0 тис. тонн
В тому числі бідноті на пільгових умовах	10,8 тис. тонн
Навесні 1928 р. сортового насіння	42,6 тис. тонн
Несортового насіння	118,0 тис. тонн

* Таблиця складена за [58, с. 72].

Маємо констатувати, що організаційно-фінансова робота сільськогосподарської кооперації по забезпеченню господарств якісним посівним матеріалом дала вагомі результати, зокрема, за показниками обстежень урожаю зернових у 1927 р. це сприяло збільшенню врожаю на 15 % і більше навіть за умови, якщо не проводились заходи щодо роботи з угноєння, поліпшеного обробітку ґрунту [69, с. 211].

Що стосується поліпшеного обробітку ґрунту, то для підвищення ефективності роботи в цьому напрямку 1927 р. було видано циркуляр НКЗС щодо питань про проведення дослідно-показових заходів із добривами з метою пропаганди застосування мінеральних добрив [27, с. 121]. Але все ж уряд УСРР у своїх звітах на 1928 р. констатував, що досягнення в цьому напрямку були недостатніми. Основна причина незабезпеченості навіть мінімальною кількістю засобів обробітку ґрунту полягала в тому, що залишалися все ще слабо організованою робота відповідних галузей промисловості. За даними Держплану, на 1928 р. селянські господарства все ще використовували кізякове угноєння, якого, проте, вистачало лише на 22-54 % земель для засівів. Зокрема, в степу причинами недостатнього угноєння полів була нестача палива (відповідно, вигідніше було використовувати кізяк саме на паливо) [58, с. 71].

Тому було взято курс на розширення практики штучного угноєння. В планах було обробити таким способом 870 тис. га ґрунту. Відповідно, спільними заходами сільськогосподарської кооперації і відповідних

державних установ фінансувалося виробництво штучного угноєння. Наслідком таких організаційно-фінансових дій була робота трьох заводів, що виробляли суперфосфат, та сульфатних цехів на чотирьох коксобензольних заводах [58, с. 71]. Проте і тут були проблеми, які можливо було вирішити лише після закінчення будівництва Дніпрельстану, робота якого забезпечила б підприємства дешевою електроенергією і, відповідно, відбулось здешевлення суперфосфату для селянських господарств. А значення використання мінеральних добрив можемо навести на прикладі збагачення ними на 1928 р. 48,8 % площ цукрового буряка [264, с. 5]. Результати врожаїв демонстрували, що внесення 10 пудів суперфосфату давало надбавку в 20 – 25 берковців цукрового буряка.

Важливими для підвищення рівня агрокультурної роботи були заходи, спрямовані на боротьбу зі шкідниками. В цій сфері також поступово налагоджувалась ефективна робота в результаті організаційно-фінансових дій сільськогосподарської кооперації. Окрім того, вводились у дію розпорядження партійних органів, постанов. Кредити, передбачені для таких робіт, направлялись до окружних земвідділів на заходи по боротьбі з ховраками, коморними шкідниками, сараною, мармуровим хрущем, мишами, лісовими шкідниками та ін. Із 1927 р. по лінії «Плодоспілки» активно закуплялись розпилювачі замість оббризкувачів з метою поширення сухого засобу – опилювання садків. Окрім того, 1926/27 р. було імпортовано інсектофунгицидів (хімічні препарати для знищення комах) на суму 100 тис. крб. [68, с. 56]. Боротьба з буряковими шкідниками проводилась «Цукротрестом» та «Бурякоспілкою». На окружні земвідділи покладалось завдання організаційної допомоги в справі проведення розподілу отрути та оббризкувачів. Що стосується показової роботи в боротьбі з шкідниками, то можемо навести приклад роботи Харківського комгоспу, який для цього організував прокатно-показові пункти, які отримали фінансове забезпечення на придбання 500 пудів отрути, 80 секаторів і 70 оприскувачів [155, с. 127].

Значне місце займала й меліоративна робота. Вже у відбудовний період у сільськогосподарських товариствах створювались лугові гуртки задля окультурення і подальшої експлуатації луків. Діяльність таких гуртків мала не тільки агрокультурну, а й виробничо-економічну направленість, так як кожен член гуртка отримав кількість сіна пропорційно внесеному ним матеріально-трудоному внеску [243, с. 21-22]. В подальшому лугові гуртки пройшли реорганізацію в меліоративні товариства. Меліоративна робота була важливою складовою діяльності сільськогосподарської кооперації і всіляко підтримувалась також офіційними державними установами. Так, з 1922 р. згідно з постановою РНК УСРР товариства, які займалися меліоративною роботою, отримували пільгові кредити, які покривали майже 90 % їх затрат. Така підтримка сприяла зростанню чисельності меліоративних товариств. На 1927 р. їх нараховувалось близько 1000, діяло шість меліоративних спілок, організованих переважно в Лісостепу, а також у планах було розширення території діяльності товариств у степу і створення Всеукраїнського меліоративного центру [233, с. 33]. На 1927 р. меліоративні товариства вели роботи на площі біля 300 тис. дес. [112, с. 20].

Фінансування науково-дослідної діяльності також були ефективною складовою агрокультурної роботи. Зокрема, фінансувалось вивчення способів поліпшення багаторічних випасів шляхом посіву трав. Робота проводилася відділом пристосування Одеської крайової сільськогосподарської дослідної станції по затвердженому НКЗС плану. За кошти НКЗС оплачувалось лише насіння багаторічних трав, а також витрати відділу пристосування на реорганізацію заходів та роботу інструкторів. Дослідження на місцях проводились райагрономами за пропозицією ОЗВ [200, с. 757]. Проводились заохочувальні та показові заходи з вирощування кукурудзи, люпину, трав. Наприклад, на 1926 р. фінансування з держбюджету складало 7 000 крб. В основному цими питаннями займались спеціалісти Маріупольської науково-дослідної станції. Кошти по держбюджету на зазначені заходи відпускались НКЗС лише за умови, що по

місцевому бюджету (по окружних земвідділах) також виділялися більші суми. Наприклад, 1926 р. загальна сума по Україні складала 36 000 крб. [200, с. 758]. Активно науково-дослідна робота проводилась у галузі буряківництва. Лише за 1925 р. було закладено 450 зразкових полів [268, с. 95]. Спеціалісти впроваджували нові агроприйоми, які мали значний вплив на вирощування цукрового буряка (наприклад, зяблева оранка під цукровий буряк) [37, с. 52].

Підвищенню агрокультури сільськогосподарського виробництва сприяло також організаційно-фінансове забезпечення племінної роботи, що сприяло зростанню продуктивності м'ясо-молочної складової селянського господарства. З цією метою робота сільськогосподарської кооперації зі збільшення та забезпечення маточним племінним матеріалом проводилася у двох напрямках : 1) концентрація більш типового маточного складу худоби у господарствах-розплідниках кооперації та 2) робота з виявлення однорідних типових стад у колективах та фахових товариствах. Із цією метою сільськогосподарською кооперацією налагоджувалася система покривних пунктів [71, с. 16].

Першочерговим завданням, вирішення якого сприяло б якісному поліпшенню поголів'я, була організація роботи мережі племінних розплідників, яка розпочалася під керівництвом «Сільського господаря» з 1923 р., а пізніше забезпеченням роботи племінних розплідників почала займатися спеціалізована спілка «Добробут», масштабність племінної роботи якої видно з суми витрат, які «Добробут» спрямовував на розвиток племінної справи. Ці затрати складали 1924/25 р. 60,5 тис. крб., а в 1926/27 р. – вже 403 тис. крб. [124, с. 48].

Напрямки організаційно-фінансового забезпечення племінної роботи були різноманітними. Зокрема, кредити видавалися на організацію племрозплідників великої рогатої худоби. Кредити на племкниги призначалися для Комітетів останніх, а саме червоної-німецької та білоголової худоби, й витрачалися комітетами згідно з планами та

кошторисами, затвердженими НКЗС. Інспекція та контроль покладались на окружні земвідділи районах діяльності держплемкниги. Їм необхідно було звертати особливу увагу на роботу цих книг та вживати всіх заходів щодо поширення контроль-асистентської сітки, скупчуючи кредити сільськогосподарської кооперації та місцевого бюджету [200, с. 760].

Робота сільськогосподарської кооперації з племінної роботи в конярстві також проводилась спільно з земельними органами й була спрямована на проведення відбору та реєстрації поліпшених племінних продуцентів у селянських господарствах, на організацію кооперативного використання сільськогосподарськими товариствами жеребців із державних конюшень на період спарування, на організацію закупівлі жеребців товариствами та колгоспами й спільне їхнє використання, а також на організацію невеликих кінних заводів при власних господарствах спілок і колгоспів [71, с. 16].

Що стосується фінансування, то кошти на утримання державних заводських стаєнь та кінопитомників розподілялися по тих округах, в яких існували ці установи. Кредити на розвиток племінного конярства, а саме на постачання жеребцями, придбання кобил та контрактацію лоша́т, передавалися «Добробуту». Кредити на постачання населення робочими кіньми надавалися з коштів посушливого фонду в сумі 750 000 крб. і по фонду бідноти в сумі 350 000 крб. [200, с. 759]. Про результати й ефективність племінної роботи в цьому напрямку вказує той факт, що на 1922 р. із наявних у 1914 р. на всіх кінних заводах України 36,5 тис. виробників залишилось лише 360 голів. За чотири наступні роки функціонувало вже 180 кінних заводів сільськогосподарської кооперації, на яких нараховувалось 15,3 тис. племінних коней [337, арк. 118]. На кінець 1920-х рр. на території України діяло 200 кінних заводів та племрозплідників, на яких утримувалось 17 тис. голів чистопородних коней [176, с. 32].

Племінна робота розвивалась і в птахівництві, так як вона була запорукою налагодження необхідних обсягів збуту селянськими господарствами яєць. У короткі терміни домоглася поліпшення стану

продуктивності птахівництва в Україні кооперативна система «Кооптах» через систему постачання племінного матеріалу великими партіями у спеціалізовані птахівничі товариства [71, с. 16]. У 1926/27 р. на цю роботу було виділено кошти в сумі 353 тис. крб. [294, с. 46]. На кінець 1927 р. ефективно працювали п'ять великих племінних господарств спеціальної кооперативної системи «Кооптах», а також було забезпечено роботу понад 100 сучасних інкубаторів, призначених виключно для виведення племінної птиці [12, с. 144]. Племінні інкубатори до весни 1928 р. забезпечили сільське господарство 250 тис. голів племінного молодняка [122, с. 78]. Також було організовано до 1927 р. 50 нових птахівничих товариств, сфера діяльності яких була спрямована на агрокультурну та племінну роботу [129, с. 63]. На кінець 1927 р. функціонувало 120 таких товариств [36, с. 7].

Другий напрям агрокультурної діяльності сільськогосподарської кооперації передбачав фінансову підтримку культурно-освітньої роботи серед сільського населення з метою підвищення їхнього рівня агрономічної освіти, фінансову діяльність для забезпечення населення агрономічними знаннями тощо.

Практика показала, що для зростання рівня сільськогосподарського виробництва та підвищення продуктивності сільського господарства необхідно було забезпечувати надання послуг, які б сприяли поліпшенню культурно-освітнього рівня селянства. Культурно-освітня робота включала такі складові, як лекції та бесіди; екскурсії; організацію проведення свят; виставки; функціонування кооперованих кутків, хат-читалень, сільськогосподарських гуртків; агрокабінетів, проведення різноманітних сільськогосподарських курсів та ін.

Питання щодо важливості провадження культурно-освітньої роботи обговорювалися на засіданнях державних та партійних організацій, обговорювалися в засобах масової інформації, і видання «Коопероване село» висловило переважаючу думку відносно того, що кооператив, який не проводить культурно-освітньої роботи – це поганий кооператив [304, с. 52].

Ця теза була наслідком обстежень річних звітів низових товариств та планованих річних кошторисів, в яких часто нехтувалось виділення коштів саме на культурно-освітню роботу.

Дослідники – сучасники сільськогосподарської кооперації періоду непу вважали, що масова агрономізація населення може розвиватися двома способами: по-перше, через ліквідацію сільськогосподарської і кооперативної неграмотності; по-друге, за допомогою агрокооперативної виробничої пропаганди. А також вважали, що під час масової агрономізації населення необхідно всі заходи та й всю роботу загалом орієнтувати на наступні соціальні групи: дітей, молодь, червоноармійців, наймитів, радгоспних робітників, жіноцтво, членів колгоспів, сільських активістів, вчителів трудових шкіл, робітників промисловості [279, с. 63].

До 1925 р. агрокультурну роботу на Україні сільськогосподарські товариства проводили самостійно без певної координації зі сторони центральних організацій. Проте закінчення відбудовного періоду і налагодження шляхів подальшого інтенсивного розвитку сільськогосподарського виробництва ставили перед кооперативними товариствами завдання підвищення агрономічних знань і вмінь як спеціалістів, так і індивідуальних господарів. Першими організаційними кроками стало створення при НКЗ УСРР бюро агропропаганди, а в округах та районах – агросекретаріатів, завданням яких була координація агрокультурної роботи всіх організацій в єдиний план розвитку й перебудови сільського господарства, а з іншого – вплив на загальне підсилення цієї роботи [91, с. 55].

Із 1926 р. структура культосвітнього сектора системи сільськогосподарської кооперації набуває чіткіших організаційних форм. З метою налагодження агрокультурної роботи при «Сільському господарі» було створено культурно-освітній відділ, роботу якого забезпечувало шість кваліфікованих спеціалістів, серед яких – завідувач відділу, редактор журналу «Сільський господар» (в подальшому «Коопероване село» та «Кооперована

група»), інструктор, секретар-журналіст, інструктор-експедитор і завідувач книгозбірні [184, с. 28]. Основна робота відділу була зосереджена на виданні часопису, підготовці та перепідготовці інструкторів спілок, організації з'їздів, нарад, розробленні й обговоренні планів і програм навчальних закладів, які готували спеціалістів для сільського господарства (Київського кооперативного інституту, Полтавського агрокооперативного технікуму, Білоцерківського сільськогосподарського технікуму), шкіл кооперативної грамоти на селі, кооперативних гуртків [132, с. 61]. Зазначений відділ «Сільського господаря» брав безпосередню участь у комісіях кооперативних та культосвітніх установ і організацій (Народний комісаріат земельних справ, Всеукраїнська кооперативна рада, Всесоюзна центральна рада професійних спілок тощо). Особливо варто відзначити роботу культурно-освітнього відділу «Сільського господаря» зі створення спеціальної комісії 1926 р., робота якої була спрямована на вивчення стажування й практики студентів, що закінчували навчальні заклади та планували розпочати практичну роботу в сільськогосподарських спілках, а також для осіб, які виявили бажання працювати на оргроботі в системі сільськогосподарської кредитної кооперації [132, с. 62].

Культурно-освітній відділ «Сільського господаря», який вивчав питання ефективності впровадження культурно-освітньої роботи на місцях і її фінансування, розподілив культурно-освітні заходи залежно від того, яким коштом вони будуть фінансуватися, на наступні групи.

До першої групи віднесли заходи, витрати на які здійснювались за рахунок кошторису. До таких заходів, організованих спілками, належало утримання кооперативно-освітнього апарату (інструкторів-культурників), стажерів і практикантів, передплата газет і журналів. Що стосується товариств, то вони мали організовувати передплату газет і журналів, а також укладати довідкову книгозбірню для товариства [304, с. 52].

Другу групу культурно-освітніх заходів передбачалося фінансувати за рахунок так званих культфондів, що склалися з відрахувань від прибутків.

Фонд культурно-освітньої роботи передбачав згуртувати населення (маються на увазі члени сільськогосподарських кооперативних підприємств) не лише організаційно (тобто отримання права участі в користуванні фондом), а й матеріально (шляхом певних витрат для цього). Для наповнення культфондів передбачалось три основні способи: а) асигнування у розмірі 2 % усього видаткового кошторису; б) спеціальні щорічні внески членів у розмірі, не більшому 10 коп. на кожного; в) різні надходження, зокрема, благодійні внески [162, с. 81]. Чітко була визначена структура роботи культфондів. Зокрема, було розподілено шляхи використання коштів фонду. Так, кошти фонду, який було організовано певним товариством зазначеними вище засобами, використовувались на організацію культосвітньої роботи в самому товаристві, а також на організацію цієї роботи на вищих рівнях кооперації (у спілках і центрах). На заходи самого товариства передбачено було залишати 75 % коштів фонду, а 25 % надсилати в центри з метою організації окружних сільськогосподарських курсів, підтримки кооперативних профшкіл, технікумів та інститутів [162, с. 81]. З цією метою при «Сільському господарі» було створено центральний культурний фонд, який забезпечував фінансову підтримку заходів, що мали загальне значення для всієї сільськогосподарської кооперативної системи [233, с. 87]. Певні відомості (на жаль, не зовсім повні) про відрахування в фонди можна віднайти в листуванні спілок. Надаємо зведені дані про відрахування до культфондів за 1925-26 р. (див. додаток Е). За неповними підрахунками культурно-освітнього відділу «Сільського господаря», сільськогосподарська кооперація загалом 1926 р. витратила на культурно-освітні заходи близько 100 тис. крб. [77, с. 82]. А якщо прослідкувати стан культурно-освітньої роботи по географічних районах України, то матимемо такі дані: Полісся – 8,7 %, Правобережжя – 23,2 %, Лівобережжя – 36,1 %, Степ – 3,4 % [77, с. 83].

В рамках другої групи культосвітньої роботи виокремлювались певні її напрямки для спілок і для товариств. У площині діяльності сільськогосподарських спілок була організація управлінських курсів для

керівників сільськогосподарських товариств, демобілізованих червоноармійців, учителів, агрономів тощо. Також вони фінансово утримували школи кооперативної грамоти та зимові сільськогосподарські школи; забезпечували постачання необхідних засобів до міжнародного дня кооперації та інших свят і кампаній. У їх компетенції також була організація сільськогосподарських виставок, обслуговування шкіл округи (мається на увазі створення кабінетів-музеїв для вивчення сільськогосподарської кооперації) та ін. [304, с. 52]. Сільськогосподарські товариства на місцях повинні були утримувати книгозбірні, хати-читальні, і, як мінімум, організувати роботу кооперативного кутка, зимових сільськогосподарських шкіл. Вже 1925 р. низові сільськогосподарські кооперативи почали включатися в цю роботу.

Низова сільськогосподарська кооперація мала нагальну потребу в інструкторах-культурниках. Слабкою була матеріальна база культурно-освітньої роботи: 50 % товариств не мали коштів на цю роботу, а якщо й мали, то гроші лежали в касі і за призначенням не використовувалися, а їх зараховували як «економію». Відповідно, наголошувалось на тому, що культосвітня робота товариств буде правильною лише тоді, коли буде добре налагоджено чотири основні підвалини цієї роботи, а саме: керівництво, матеріальна база, діяльність сільськогосподарських гуртків, організація масової роботи [248, с. 84]. Хоча й зазначати, що робота не велась, буде не зовсім доречно. Наприклад, кооператив с. Гопчиця Погребинського району Бердичівської округи за свої кошти утримував агронома, а також виділив місцевій хаті-читальні 70 крб. на книги [366, с. 54].

Неефективність забезпечення певних напрямів культурно-освітньої роботи наштовхувалась іноді на суб'єктивний чинник. Так, на місцях досить часто чекали надходження директив і вказівок і не приймали власних рішень про організацію цієї роботи. Крім того, досить часто спілки замість того, щоб передплатити для своїх низових товариств періодичні видання, відправляли в центри списки товариств з пропозицією надсилати газети та журнали

накладною оплатою, що спричинювало несвоєчасність і недостатню кількість надісланої агрономічної, довідкової та іншої літератури.

Щоб уникати цього, культурно-освітній відділ «Сільського господаря» визнав за необхідне покласти виконання завдання з постачання довідкової літератури, преси на спілки і фінансувати ці потреби за рахунок культфондів. При вирішенні питання відносно того, яким чином наповнювати фонди, було розроблено рекомендації щодо того, щоб кожна організація сільськогосподарської кооперації відраховувала з своїх прибутків 10 % на культурно-освітню роботу. Було обумовлено умовність вказаного відсотку і наголошувалось на тому, що частка відрахувань може варіюватися до збільшення чи зменшення залежно від умов розвитку товариств. Також було запропоновано вираховувати на цю роботу 10-20 коп. з кожного пайщика [304, с. 52].

Координацію роботи щодо агропропаганди здійснював НКЗ УСРР, який розсилав циркуляри щодо рекомендацій для агрокультурної роботи. Вже протягом 1923/24 р. на курсах, лекціях, сільськогосподарських виставках, агрономічних конференціях, якими керували агрономи, перебувало більше 1 000 000 селян [246, с. 7]. Ще в перші роки кооперації актуально стояло питання про практичну реалізацію потреби в отриманні агрономічної інформації і, відповідно, потрібно було організувати роботу по розповсюдженню та передплаті газет. А також була відчутною потреба в отриманні агрономічних знань шляхом навчання в сільськогосподарських школах, яких на 1924 р. на округу було лише одна-дві [261, с. 21].

У 1925–1926 рр. апарат НКЗ УСРР активізував координацію агрокультурної роботи в системі сільськогосподарської кооперації. Зокрема, було виділено фінансування на влаштування агрокабінетів при агропунктах за планом НКЗС. По лінії держбюджету було направлено кошти на передплату в 1926/27 р. часописів «Український агроном», «Українське скотарство», «Вісник садівництва та городництва», «Радянський селянин», «Опытное дело», передплату видань управлінського характеру, зокрема

збірника «Агрономія та землевпорядження». На всю передплачену літературу із держбюджету було асигновано на кожен район по 70 крб. [200, с. 763]. Щодо влаштування агрокабінетів, то НКЗ дещо змінив свою політику. Якщо раніше все необхідне для кабінетів надсилалося централізовано, то тепер у окружні земвідділи надсилались каталоги, за якими кожна округа замовляла ті засоби та інвентар, які їй були найнеобхідніші, а вартість замовленого оплачувалась із державних коштів [200, с. 764].

Посилилась увага і до агрообслуговування колгоспів. Відповідно, з метою розширення агрообслуговування сільськогосподарських колективів по кошторису НКЗС було відпущено 15 000 крб. субвенції на місця для збільшення інструкторського та агрономічного апарату. Зазначені кошти надавалися з розрахунку 25 % вартості утримання потрібної кількості агрономів-колективістів. Решту 75 % надавали окружні спілки, райспілки та з місцевого бюджету, залучаючи до участі й безпосередньо колективні об'єднання. Проте робилися певні виключення для округ, де не було райспілок і кількість колгоспів була незначною. В таких випадках з держбюджету перераховувалось окружним земвідділам 4 000 крб., а решта – 11 000 крб., надходило на рахунок «Сільського господаря» для орієнтовного розподілу їх поміж окремими округами [200, с. 763].

Що стосується фінансового обліку культосвітньої роботи системи сільськогосподарської кредитної кооперації, то за відомостями, зібраними за 1926 рік, маємо можливість оперувати такими даними: «Сільський господар» витратив на утримання культосвітнього відділу 87 333 крб. що складало до балансу 0,3 %; спілки витратили (суму зазначено за надісланими відомостями 15 спілок) – 39 563 крб., що до пересічного балансу спілок складало 0,4 %; по низовій сітці витрати на культосвітню роботу складали пересічно 0,5 % до балансу [132, с. 62].

Про наслідки кількісного обліку роботи за 1926 рік можна сказати наступне: культосвітню роботу проводили лише 32 спілки, які організували і

фінансували проведення 296 курсів на 22 503 слухачів, серед яких: 25 рахівничих курсів, 14 кооперативно-рахівничих; 9 колективних; 243 сільськогосподарських, 5 фахових. Також культосвітній апарат спілок організував проведення 2 828 лекцій та доповідей, 15 спілок укомплектували книгозбірні на 28 254 книг. Окрім того, спілки видали й поширили 118 тис. листівок, 9 600 брошур та 7 827 популярних книжок на кооперативні та сільськогосподарські теми. Що стосується культосвітнього відділу «Сільського господаря», то він здійснював видання двотижневика сільськогосподарської кредитної кооперації «Сільський господар», тираж якого поступово зростав із 500 примірників у 1922 р. до 3 300 примірників на кінець 1926 р. Його передплатили 1926 р. 629 спілок, 1692 сільськогосподарських кредитних товариств, 566 колгоспів, 269 примірників – інші установи й особи. Також коштами «Сільського господаря» видавався двотижневий журнал «Кооперативне буряківництво» [132, с. 62].

Поступово агрокультурна робота стає важливим чинником, що впливав на кооперування села, на розвиток товариств, на зростання зацікавленості селян до отримання сільськогосподарських знань. У 1926–1927 рр. 25 сільськогосподарських та кредитних спілок організували і фінансували інструкторську роботу працівників агроапарату, було проведено 970 лекцій, 1212 доповідей, 1625 бесід, 12 свят. Окрім того, 9 спілок організували 20 сільськогосподарських виставок [34, с. 39]. Що стосується роботи сільськогосподарських кредитних товариств, то 1926/27 р. лекції проводили 464 товариств (23 % від загальної кількості), було організовано 252 виставки, 52 екскурсії, 767 свят [34, с. 40].

У 1927-28 рр. дані про те, що проводиться масова агрокультурна робота, надало 1201 сільськогосподарське кредитне товариство 37-ми округ. Проте статистичні дані апарату «Сільського господаря» вказують на те, що навіть досить прості в організації заходи культурно-освітньої роботи охопили незначний відсоток товариств. Так, проведення лекцій та бесід організувало лише 36,1 % усіх товариств. Таких заходів було 3 489, тобто в

середньому вісім лекцій на товариство. Тобто, навіть найпростіший спосіб проведення масової культурно-освітньої роботи не застосовувався в 64 % усіх сільськогосподарських кредитних товариств і охопив лише 8,5 % їх членів. А якщо взяти до уваги, що на заходах були присутні не лише члени товариств, а їх відвідували й індивідуальні господарі, та врахувати факт, що деякі слухачі приходили на повторні лекції, то зазначений відсоток від кількості членів товариств буде значно нижчим [34, с. 39].

У 1927/28 р. динаміка організації масових заходів з культурно-освітньої роботи дала наступні результати. Сільськогосподарськими кредитними товариствами було організовано 324 виставки, 369 екскурсій, 1 794 свят, 268 кооперативних кутків. Якщо рахувати, що кожне товариство провело по одному заходу, то матимемо такі результати: виставки проводили 27 % усіх сільськогосподарських кредитних товариств, екскурсії до дослідних станцій, сільськогосподарських комун, радгоспів – 31 %, сільськогосподарські кутки організували 22 %, сільськогосподарські гуртки – 31 %. Відповідно, решта товариств культурно-освітніх заходів не проводили [34, с. 39]. Сільськогосподарських свят за казаній період також було проведено незначну кількість – одно-два свята на товариство [34, с. 40]. Отже, бачимо таке зростання культосвітньої роботи товариств: відсоток сільськогосподарських кредитних товариств, що влаштовували лекції, зріс із 23 % 1926/27 р. до 36 % 1927/28 р. Кількість інших масових культосвітніх заходів 1927/28 р. дає значне збільшення проти 1926/27 р., а саме: виставки – 128 %, екскурсії – 710 %, участь у святах – 234 % [34, с. 40].

Працівники апарату сільськогосподарської кооперації оплачували роботу лекторів, які на своїх зустрічах зі слухачами зосереджувались на таких питаннях, як роль сільськогосподарської кооперації у розбудові сільськогосподарського виробництва; завдання сільськогосподарського кредиту, права та обов'язки члена сільськогосподарського кредитного товариства, хлібозаготівлі, контрактація, колективізація, державні позики, машинізація села тощо. Загалом основні показники агрокультурної роботи

системи сільськогосподарської кооперації продемонстровано в наступних таблицях.

Таблиця 4.10

Динаміка основних форм агрокультурної роботи в 1924–1928 рр.

Назва заходів	1924/25 р.		1926/27 р.		1927/28 р.	
	Кіл-ть заходів	Охопл. населен.	Кільк. заходів	Охопл. населен.	Кільк. заходів	Охопл. населен.
С.-г. курси	1299	1933000	2742	231000	4555	184000
С.-г. екскурсії	454	17750	1182	36182	1150	41619
С.-г. гуртки	2100	65000	2907	68116	3049	78937
Лекції	–	1933000	–	2806000	104760	2772655
С.-г. виставки	–	–	760	не врахов.	551	1365000
Зимові с.-г. школи	–	–	–	–	149	4470

* Таблиця складена за [91, с. 55-58].

Таблиця 4.11

Кількість проведених екскурсій 1926–1928 рр.

	1926/27	1927/28
Загальна кількість екскурсій	1182	1154
Відвідувачів	36181	41619
<i>З загальної кількості екскурсій:</i>	<i>у %</i>	<i>у %</i>
На с.-г. дослідні станції	37,8	47,4
В колгоспи	9,2	18,2
В радгоспи	9,7	9,4
На показові села	14,1	4,9
На с.-г. виставки	19,7	18,3
Інші	9,5	1,0
Разом	100	100

* Таблиця складена за [91, с. 58].

**Курси, які проводилися в системі
сільськогосподарської кооперації у 1927–1928 р.**

Курси	Кількість	Витрати
Сільськогосподарські кредитні спілки	175	83 903
Сільськогосподарських кредитних товариств для членів колгоспів	103	-
Бурякова кооперація	1196	-
Плодоовочева кооперація	12	2 936
Насіннева кооперація	1	-
Скотарсько-молочарська кооперація	56	-

* Таблиця складена за [34, с. 41].

На жаль, як видно з даних таблиці, не завжди товариства подавали відомості про кошти, витрачені на проведення різноманітних курсів. Проте є товариства і спілки, які досить вчасно подавали фінансові відчити про проведену роботу. Наприклад, Уманська спілка витратила на 9 курсів по бурякосіяння 1 234 крб., Волинська для двох курсів – 282 крб., Ніжинська – 157 крб., Полтавська (на зимові курси-школу) – 200 крб., Кагарлицька – 150 крб, Бердичівська – 357 крб. [77, с. 82].

Відомості про витрати є в річних звітах спілок. Проте досить часто не вказувалось, на які саме справи кошти було витрачено.

Таблиця 4.13

**Суми витрати на культосвітню роботу
сільськогосподарських спілок за регіонами**

Регіон	Спілок	Витрачено, крб.	На 1 спілку
Полісся	7	4698	671,1
Правобережжя	7	7545	1077,8
Лівобережжя	13	19394	1491,8
Степ	18	22227	1234,8

* Таблиця складена за [77, с. 82].

Якщо порівняти пересічні витрати з пересічними балансами та обігом (по збуту і постачанню) на одну спілку, отримаємо такі дані по регіонах (табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Регіон	Витрати на % до балансу	До обігу
Полісся	0,10	0,06
Правобережжя	0,20	0,10
Лівобережжя	0,20	0,90
Степ	0,10	0,04

* Таблиця складена за [77, с. 82].

Що стосується фінанси-організаційної роботи спеціальних кооперативних систем, то наймасовішу агрокультурну роботу розгорнула бурякова кооперація. За даними 1928 р. «Бурякоспілка» забезпечила проведення 7 580 лекцій, організувала участь своїх членів у 119 сільськогосподарських виставках, преміювала за агрокультурні досягнення працівників на суму в 12 948 крб., її апаратом було проведено 458 екскурсій [34, с. 40]. Що стосується системи м'ясо-молочної кооперації, то «Добробут» надавав значні кошти на проведення різноманітних конкурсів, у ході яких організовувались показові кормління, доїння, демонструвались раціональні прийоми догляду за худобою і її утриманням. Переможці таких конкурсів найчастіше преміювались племінною худобою [273, с. 42].

Щодо напрямку забезпечення організацій сільськогосподарської кооперації книгами, періодичною пресою, то маємо наступний результат. На 1926 р. з 1 602 сільськогосподарських товариств, які надали інформацію, книгозбірні мали лише 372 [77, с. 79]. За інформацією «Книгоспілки», її пайщиками було всього 12 сільськогосподарських спілок і 30 товариств. Тільки шість сільськогосподарських спілок закупили книжок в «Книгоспілки» на 6 828,5 крб., та центри – на 710,7 крб. Для порівняння наведемо дані, що загальний обіг «Книгоспілки» складав 510 964 крб. за

1925/26 р. [77, с. 79]. Проте в наступні роки робота з закупівлі книг, фінансування передплати газет і журналів поволі зростала.

Таблиця 4.15

	Товариств	Передплачено газет	Товариств	Передплачено журналів
Полісся	34	59	20	21
Правобережжя	21	21	12	12
Лівобережжя	127	139	12	12
Степ	76	77	41	42
УСРР	258	296	86	87

* Таблиця складена за [77, с. 80].

На 1928 р. з 1 201 сільськогосподарських кредитних товариств газети передплатило 1 117 (тобто 93 %), було передплачено 6 118 примірників газет (пересічно 5,5 примірників на одне товариство). З 1201 товариства журнали передплатило 1 016 (85%). Передплачено було 2 013 примірників, що пересічно на 1 товариство складало 2 журнали [34, с. 40].

На 1928 р. форми агрокультурної роботи сільськогосподарської кооперації стають все більш різноплановими і включають радіопропаганду. Для цієї мети було створено 13 станцій, закуплено 3389 лампових приймачів, 1 072 гучномовців [91, с. 60]. Набирала поширення також кінопропаганда. На жовтень 1928 р. функціонувало 950 стаціонарних сільських кіноустановок. Але, на жаль, кінофільми мали ще недостатню якість [91, с. 60].

Зацікавленість апарату сільськогосподарської кооперації у висококваліфікованих спеціалістах сприяла фінансовій підтримці будинків спеціалістів сільського господарства. Наприклад, для організації в Харкові будинку спеціалістів сільського господарства Укрбюро затвердило кошторис у сумі 15 275 крб. на 1929/30 р. Окрім того, надійшло 10 тис. крб. з коштів, передбачених в колдоговорі на підвищення кваліфікації агроперсоналу «Цукротресту», а також планувалось направити кошти в розмірі 50 тис. крб. для будівництва будинку спеціалістів при будинку кооперації 1930 р. [25, с. 62].

Загалом, аналіз роботи агроперсоналу, зацікавленість в його ефективній роботі були важливим напрямком агрокультурної роботи сільгоспкооперації. На 1928 р. забезпечення агроперсоналом коопсистеми було наступним: в системі сільгоспспецкооперації – лише в 42 окружних з 79, в районних – лише в 31 з 96, на селах агроперсоналу не було [2, с. 53].

Таблиця 4.16

Заробітна плата агроперсоналу на 1929 р.

Категорія спеціаліста	Заробітна плата, крб.	Доплати
Округовий агроном	147	
Спеціаліст	125-140	
Районний агроном	105	без оплати відрядних
Спеціаліст	90	
Агроном с.-г. союзу	120	добові за законом
Старший райагроном бурякосоюзу	115	60 крб. добових
2-й агроном бурякосоюзу	95	60 крб. добових
Агроном молочар спілки	115	80 крб. добових
Плодоспілки	120	80 крб. добових
Колгоспсекції	120	60 крб. добових
Цукротресту	150-300	квартира безкоштовна, опалення і світло

* Таблиця складена за [2, с. 56].

Як бачимо, в районних земельних відділах оплата праці була найменша, відповідно в них працювали менш кваліфіковані спеціалісти. Тому покращення кадрового забезпечення рекомендувалось реалізувати наступним чином: переглянути штати і перенаправити більше спеціалістів на село, де основними об'єктами є сільради, колгоспи, кредитні і спеціальні сільськогосподарські кооперативні організації. А також державний апарат зобов'язав кредитні товариства, баланс яких перевищував 75-100 тис. крб., запрошувати до себе на службу агрономів [2, с. 56]. Окрім того, НКЗС

планував законодавчо розпорядитися, щоб дрібні кооперативні організації, які не можуть мати в себе на роботі агрономів, сплачували як обов'язкові відрахування з прибутків певний відсоток (наприклад, 5 %) до агрофонду. А також пропонувалось уніфікувати зарплату агроперсоналу для всіх без винятку установ, установивши одночасно відсоткові надбавки для агрономів за кожні три роки праці на одному місці служби [2, с. 57].

Що стосується освіти агроспеціалістів, то на 1929 р. маємо такі дані (див. табл. 4.17):

Таблиця 4.17

Розподіл агроспеціалістів за освітою (1929 р.)

Агрономи з закінченою вищою освітою	43,2 %
З незакінченою	3,6 %
З середньою	27 %
З нижчою с.-г. освітою і практиків без с.-г. освіти	26,2 %

* Таблиця складена за [9, с. 61].

Завдяки організаційно-фінансовій роботі сільськогосподарської кооперації та державних організацій активно проводилися й курси агрономів (див. табл. 4.18).

Також розбудовувалась мережа агротехнічних та зоотехнічних закладів, результатом чого стало збільшення агрономів, зоотехніків, ветеринарів з 1,1 тис. у 1922/23 р. до 3 тис. у 1927/28 р. [176, с. 32]. На 1929 р. загальна кількість агроспеціалістів в установах була наступною: земельні органи – 2 232, науково-дослідні установи – 955, «Цукротрест» – 2 046, «Укрсільцукор» – 76, УРГО – 273, система колгоспів – 632, система бурякової кооперації – 566, система зернової кооперації – 383, система технічних культур – 100, система насінневої кооперації – 140, система плодоовочевої кооперації – 184, система скотарсько-молочарської кооперації – 228. Всього в різних галузях сільського господарства працювало 7915 агроспеціалістів [9, с. 62]. Проте маємо зауважити, що зазначені цифри треба вважати за грубо орієнтовні, так як частину посад, про які установи подали відомості, було

іноді не заміщено, а в деяких випадках проти наведених тут даних кількість фахівців було збільшено.

Таблиця 4.18

**Показники щодо проведення курсів
підвищення кваліфікації агроспеціалістів**

	Кількість агрономів		Витрачено коштів	
	1928	1929	1928	1929
НКЗС	200	344	10020	214000
«Цукротрест» і «Укрсільцукор»	120	150	30000	37500
УРГО	55	44	9800	8800
«Сільський Господар», курси з техкультур	29	33	5400	8800
«Бурякоспілка»	103	100	24000	33295
«Насіннеспілка»	92	128	6511	4600
«Плодоспілка»	-	36	-	7000
«Добробут»	-	50	-	-
Разом	599	835	177711	311125

* Таблиця складена за [9, с. 61].

Система сільськогосподарської кооперації також фінансувала відрядження спеціалістів для підвищення кваліфікації та обміну сільськогосподарським досвідом.

Таблиця 4.19

Спеціалісти у наукових відрядженнях (1929 р.)

	Кількість осіб	Витрати
В системі с.-г. кооперації, техкультур	5	1500
У системі бурякової кооперації	6	1700
У «Цукротресті»	21	4700
У НКЗС	53	12400

* Таблиця складена за [9, с. 63].

Висновки до розділу 4

Таким чином, все зазначене вище дає можливість зробити наступні висновки щодо фінансового забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації в роки непу. Дієвим шляхом відчутного економічного зростання, значної інтенсифікації сільського господарства було підвищення агровиробничого і агрокультурного рівня сільськогосподарського виробництва загалом і селянських господарств зокрема, тому вирішення завдань фінансового забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації набували актуального значення.

Фінансово-організаційне забезпечення агрокультурних заходів у рільництві в сумі дало позитивну динаміку щодо збільшення врожаю пересічно не менше ніж на 15 %. У тваринництві агрокультурні заходи були зосереджені на племінній роботі, організації покривних пунктів, що також сприяло підвищенню продуктивності тваринницьких господарств майже на 50 %.

Щодо поширення серед сільського населення агрономічних знань, то силами сільськогосподарської кооперації було забезпечено проведення різнопрофільних сільськогосподарських курсів, екскурсій, виставок, конкурсів, організацію показових ділянок, фінансувалось видання науково-популярної літератури тощо. Звичайно, за тих фінансових можливостей, що їх мала сільськогосподарська кредитна кооперація, на культурно-освітню роботу уваги зверталось недостатньо. Проте навіть той об'єм роботи, що був зроблений у 1920-х рр., сприяв як поліпшенню агрономічної освіченості пересічного селянина-господаря, так і підвищенню рівня професіоналізму й кваліфікації спеціалістів кооперативної системи, що в сукупності сприяло переходу сільськогосподарського виробництва на більш інтенсивний та передовий шлях розвитку.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного наукового дослідження автор вносить на захист наступні висновки і положення:

1. Аналіз вітчизняного історіографічного простору з проблематики фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації в умовах соціально-економічних трансформувальних доби непу дає підстави зробити висновок відносно того, що історіографічна база щодо висвітлення питань, пов'язаних із багатопрофільністю кооперативної роботи в роки непу, є цілком достатньою, характеризується адекватністю, якісними змінами в концепціях наукових обґрунтувань механізму впливу сільськогосподарської кооперації на всі сторони життя непівського села. Разом з тим зауважимо, що комплексна оцінка фінансової діяльності кооперативної системи 1920-х років в Україні ще не стала предметом спеціального узагальнюючого дослідження. Відносно джерельної бази дослідження, то вона достатньо репрезентативна і сприяє повному і достовірному розкриттю змісту дисертаційної роботи. Об'єктивний аналіз та ґрунтовне вивчення джерел щодо розкриття ефективності форм та методів кооперативної роботи загалом і фінансової діяльності її структурних ланок зокрема переконує, що інформаційний масив, який містять опрацьовані документи й матеріали, є важливою складовою висвітлення механізму впровадження основних аспектів фінансової діяльності сільськогосподарської кооперації доби непу та їх впливу на підвищення продуктивності сільського господарства. Комплексне використання принципів наукового пізнання (історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності, науковості) і наукових методів дослідження (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, структурно-функціонального, наукового аналізу та синтезу, конкретно-пошукового) сприяло чіткому науковому відтворенню сутності й характеру багатогранної і динамічної діяльності кооперативної системи в українському

селі періоду непу, дало можливість отримати логічно обґрунтовані та достовірні судження й висновки.

2. «Материнським коренем» сільськогосподарської кооперації спочатку була універсальна кооперація як найдоцільніша форма організації сільськогосподарського виробництва у відбудовний період. Пізніше економічно необхідними стали спеціальна і кредитна кооперація. Саме напрямки роботи кредитної кооперації щодо підвищення інтенсивності, товарності сільськогосподарського виробництва сприяли покращенню добробуту селянських господарств, так як кредитна робота стала важливою і необхідною складовою налагодження і функціонування економічного життя. Кредитна кооперація стала центром господарської роботи на селі, створивши достатньо оптимальний механізм накопичення фінансових ресурсів, концентрації та використання грошових заощаджень значної кількості селянських господарств. Результати її діяльності продемонстрували зростання економічних показників сільськогосподарської галузі. Важливим стало й те, що форми і методи роботи кредитної кооперації сприяли зростанню зацікавленості селянина-господаря у взаємовигідній співпраці, яка несла потенційні можливості подальшого зростання товарності його господарства. Кредитна кооперація, зокрема, мала значний економічний потенціал для подальшого потужного розвитку. Проте втручання держави в організацію її діяльності (при тому, що різноманітними нормативними актами середини 1920-х рр. передбачалось зворотне – невтручання), адміністративно-командний тиск та курс радянської держави на суцільну колективізацію, яка зовсім не передбачала свободу економічних дій, привели до знищення кредитної кооперації. Відповідно, була поставлена крапка у намаганні українського селянства повернутися до споконвіку притаманного йому ментальному стану селянина-господаря.

3. Діяльність системи сільськогосподарського кредиту мала вагоме значення для економічного і соціального розвитку села в період непу. Мобілізація значних ресурсів, які могли б бути використані для розвитку

сільського господарства, була першорядним завданням, тому для розбудови кредитної системи активно формувалась міцна законодавча база. Успіх роботи системи кредиту значною мірою залежав від того, наскільки ефективно сільськогосподарська кооперація розпоряджалася значними сумами, спрямованими на розвиток сільського господарства. Взагалі, доцільність створення спеціальної системи сільськогосподарського кредиту, який концентрував як державні, так і селянські кошти, сумнівів не викликає. Ефективність сільськогосподарського кредиту виявилась переважно в збільшенні основних засобів виробництва. Також широке кооперування українського селянства, яке відбувалося за відчутної грошової підтримки кооперації державою, сприяло покращенню економічного становища незаможних і середняцьких господарств. Кредитна кооперація в період непу стала стрижнем кооперативної роботи в українському селі. Ефективність сільськогосподарського кредиту, тобто його безпосередній чи опосередкований вплив на доцільність, інтенсивність та рентабельність процесів господарювання, була суттєвою для інтенсифікації розвитку селянських господарств: у збільшенні прибутковості господарств на 61,2 %, у збільшенні ринковості – 10,6 %.

Відносно місця в кооперативній системі сільськогосподарського кредитного товариства, то воно визначалось тим важливим об'ємом завдань, які на нього покладались: задоволення потреби в кредиті всіх членів товариства; постачання засобів виробництва (сільськогосподарського інвентарю та машин, насіння, будівельних матеріалів тощо); організація збуту продуктів виробництва членів товариства; сприяння функціонуванню підприємств з переробки сільськогосподарської продукції та підприємств, націлених на виробництво необхідних засобів для ефективного сільськогосподарського виробництва; організація показових зразкових господарств; активна агрокультурна робота тощо. Необхідність діяльності таких товариств підтверджується динамікою їх зростання: з 1 572 товариств на середину 1924 р. до 3 500 товариств за даними на 1928 р.

Сільськогосподарські кредитні товариства охопили своєю роботою більше трьох мільйонів селянських господарств із п'яти мільйонів загальної їх кількості в Україні в період, що досліджується.

4. Для з'ясування критеріїв групування селян у соціально-економічні групи до уваги бралися такі характеристики, як склад сім'ї, кількість робочих рук у родині, площі посівів, наявність і кількість робочої худоби, реманенту, потужність індивідуального селянського господарства, основні шляхи грошових надходжень до нього, використання сільськогосподарської техніки, наявність надлишків продукції тощо. Аналіз економічного характеру вивчення соціального складу учасників сільськогосподарської кооперації та поділ соціальних груп селян на незаможні, середняцькі та заможні дав можливість оцінити потужності селянських господарств для функціонування й розвитку кооперативних товариств у період нової економічної політики. Що стосується політичного характеру вивчення соціальних груп, то маємо зазначити активну політику комуністичної партії щодо заохочення найбільш бідніших соціально-економічних груп селян до кооперування. Така активність спричинювалась тим, що саме через кооперування бідноти і надання їй значної кількості переваг радянське керівництво намагалось посилити свій контроль за сільськогосподарською кооперацією зсередини і забезпечити в ній достатньо міцні позиції. В той же час щодо заможних господарств радянська влада використовувала важелі, які обмежували їх господарську ініціативу. На кінець 1920-х років склад сільськогосподарської кооперації був переважно незаможно-середняцьким: частка незаможників складала 62,4 %, середняків – 34 %, а заможних – лише 2,2 %.

5. Господарська діяльність кооперативної системи була багатовимірною та самодостатньою, спектри її роботи були спрямовані як на задоволення потреб розвитку сільського господарства загалом, так і визначалися турботами про забезпечення економічних потреб багатомільйонних селянських господарств України. Вдале вирішення багатьох організаційно-господарських завдань, налагодження фінансово-

економічної складової, покращення виробничої бази, налагодження системи транспортування і зберігання продукції, підвищення рівня кваліфікованості фахівців сприяли швидкому розвитку збуто-постачальницької діяльності кооперативної системи. Сільськогосподарська кооперація займала провідні позиції в постачанні хмельової, тютюнової, цукрової сировини, її частка в хлібозаготівлях була також значною. Загальна суми коштів, отриманих від проведення постачальних і збутових операцій із 1923 р. до 1928 р., зросла з 109,3 млн. крб. до 650,3 млн. крб. Маємо зазначити, що збільшення загальних обсягів сільськогосподарської продукції сприяло зростанню й доходів селян від її реалізації. Лише протягом 1926–1927 р. доходи селян зросли на 37,8 %, що стимулювало господарів витратити більше коштів на економічне зміцнення власних господарств. Якісні зміни в сільському господарстві сприяли динамічному зростанню його товарності з 1924 р. до 1927 р. в 1,7 разу. Це зростання ставало все відчутнішим, адже, починаючи з 1927/28 р., збут почав переважати над постачанням, що стало наслідком добре організованої господарської та фінансової діяльності системи сільськогосподарської кооперації. Позитивним моментом збуто-постачальної роботи сільськогосподарської кооперації також стало те, що продукція сільського господарства не тільки завойовувала внутрішні ринки держави, але й займала все відчутніші позиції на зарубіжних ринках в результаті вдало організованої кооперативною системою експортної діяльності. Розвиток експортних операцій став однією з важливих складових діяльності сільськогосподарської кооперації. Вже 1926/27 р. питома вага кооперації в експорті сільськогосподарських продуктів УСРР (без хлібної продукції) складала 30,1 %, а 1927/28 р. – 47,5 %.

Наочним свідченням розвитку кооперативного руху в українському селянському середовищі стала спеціалізація сільськогосподарської кооперації на базі загального розвитку товарності та інтенсифікації окремих галузей сільського господарства. Спеціальні сільськогосподарські товариства, які прийшли на зміну універсальним, підняли рівень організації

кооперативного виробництва на більш високий щабель. Активно діяли Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва «Кооптах», Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство «Добробут», Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство «Укрсільцукор», Всеукраїнська спілка буряківничої кооперації «Бурякоспілка», Всеукраїнська спілка садово-городньої, виноградно-виробничої та пасічницької кооперації «Плодоспілка». Розвиток спеціальної сільськогосподарської кооперації сприяв збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, підвищенню продуктивності селянської праці та товарності індивідуального селянського господарства, покращенню постачання продовольством промислових центрів, забезпеченню стабільності сировинної бази переробної промисловості.

Ще однією формою господарської діяльності стала контракція, яка включала широкий комплекс виробничих відносин системи сільськогосподарської кооперації, державних організацій, переробних підприємств, займала вагоме місце в реконструкції та ефективному розвитку сільськогосподарського виробництва. Вона сприяла зростанню економічної зацікавленості селян у розвитку продуктивності власних господарств, активізувала їхню підприємницьку діяльність. Контракція розпочалась із вирощування і постачання в основному технічних сільськогосподарських культур. Але вдала організаційно-фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації спричинила розростання її форм, і вже в другій половині 1920-х років контрактційні угоди масово застосовувались до різноманітних видів сільськогосподарської продукції.

6. Із 1924 р. «Сільський господар» і його структурні ланки фактично стали майже монополістами з машинопостачання. З другої половини 1927 р., відповідно до виконання рішення Української економічної наради, робота з тракторопостачання та тракторообслуговування здійснювалась структурою сільськогосподарської кооперації. А вже 1928/29 р. через систему сільськогосподарської кооперації було поставлено 100 %

сільськогосподарських машин та інвентарю. Динаміка зростання реалізації сільськогосподарських машин та інвентарю системою сільськогосподарської кооперації протягом 1923–1928 рр. була значною. Обороти сільськогосподарської кооперації відносно загальних продажів зросли з 29,3 % (1923/24 р.) до 85,0 % (за даними 1927/28 р.).

Основним результатом організаційно-фінансової роботи сільськогосподарської кооперації по забезпеченню селянських господарств сільськогосподарськими машинами та інвентарем було зменшення кількості безреманентних господарств з 41,9 % (1925 р.) до 37,8 % (1927 р.); зростання кількості плугів та букерів (в розрахунку на 100 господарств) з 54,1 % до 59,4 % або ж на 10 %; кількості борін – з 65,8 % (1925 р.) до 75,4 % (1927 р.), тобто на 15 %. Протягом 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація напружувала широкий спектр форм і методів роботи щодо забезпечення селянських господарств сільськогосподарськими машинами. Машинопостачання і машинообслуговування стали тією рушійною силою, яка давала можливість селянським господарствам вчасно і ефективно проводити польові роботи і, відповідно, збільшувати загальні обсяги вирощуваної ними сільськогосподарської продукції.

7. Дієвим шляхом відчутного економічного зростання, значної інтенсифікації сільського господарства було підвищення агровиробничого і агрокультурного рівня сільськогосподарського виробництва загалом і селянських господарств зокрема, тому вирішення завдань фінансового забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації набували актуального значення.

Агрокультурна робота, організаційно-фінансове здійснення якої було покладено на сільськогосподарську кооперацію, проводилась у двох напрямках. Перший – агровиробничий – включав роботу сільськогосподарської кооперації щодо покращення становища селянських господарств, збільшення їх продуктивності внаслідок впровадження заходів підвищення агрокультури виробництва. Він передбачав проведення

селекційної роботи, забезпечення господарств сортовим насінням, племінну роботу, прогресивні методи обробітку землі та зберігання врожаю, організацію масової науково-дослідної роботи. Фінансово-організаційне забезпечення агрокультурних заходів у рільництві в сумі дало позитивну динаміку щодо збільшення врожаю пересічно не менше ніж на 15 %. В тваринництві агрокультурні заходи були зосереджені на племінній роботі, організації покривних пунктів, що також сприяло підвищенню продуктивності тваринницьких господарств майже на 50 %.

Другий напрям – культурно-освітній – передбачав фінансову підтримку культурно-освітньої роботи серед сільського населення з метою підвищення рівня агрономічної освіти серед селян, а також фінансову діяльність для забезпечення сільськогосподарських та агрокультурних знань. Щодо поширення серед сільського населення агрономічних знань, то силами сільськогосподарської кооперації було забезпечено проведення різнопрофільних сільськогосподарських курсів, екскурсій, виставок, конкурсів, організацію показових ділянок, фінансувалось видання науково-популярної літератури тощо. Звичайно, за тих фінансових можливостей, що їх мала сільськогосподарська кредитна кооперація, на культурно-освітню роботу зверталось недостатньо уваги. Проте навіть той об'єм роботи, що був зроблений у 1920-х рр., сприяв підвищенню як агрономічної освіченості пересічного селянина-господаря, так і рівня професіоналізму й кваліфікації спеціалістів кооперативної системи, що в сукупності сприяло переходу сільськогосподарського виробництва на більш інтенсивний та передовий шлях розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аграрна історія України: підруч. для студ. с.-г. закл. освіти / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. 2-ге вид., випр. й доп. Київ: Знання, 2000. 342 с.
2. Агроперсонал і підвищення врожайності сільського господарства. Український агроном. 1929. № 6. С.53–57.
3. Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. Харків: Радянський селянин, 1928. 44 с.
4. Альтерман А. Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності. Харків: Радянський селянин, 1929. 110 с.
5. Архипов Г.К. Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние. Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1923. 54 с.
6. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода непа и проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Киев, 1990. 20 с.
7. Бабій О.О. Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства. *Республік. міжвідомч. наук. зб.* Київ, 1959. Вип. II. С. 28–41.
8. Бакуменко І. Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних органів на селі (1921–1923). *Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту.* Київ, 1959. Вип. I. С. 16–25.
9. Батієнко В. Система й методи підвищення кваліфікації фахівців сільського господарства. Український агроном. 1929. №10. С. 60–66.
10. Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. *Земельник: місячник.* 1924. №2 (лютий). С. 4–12.
11. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. 136 с.

12. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921 – 1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2010. 255 с.
13. Биченко С. М. Внесок сільськогосподарської кооперації у зміцнення добробуту селянства України (1921 – 1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2010. 26 с.
14. Биченко С. М. Діяльність „Плодоспілки” з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в добу НЕПу. *Вісник Черкаського університету*. Вип. 133–134. 2008. С. 136–142.
15. Биченко С. М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації „Добробут” по підвищенню товарності селянських господарств у добу непу. *Український селянин: зб. наук. праць*. Вип. 9. Черкаси, 2005. С. 200–202.
16. Биченко С. М. Переробка технічних культур сільського господарства у добу непу. *Український селянин: зб. наук. праць*. Вип. 10. Черкаси, 2006. С. 310–313.
17. Биченко С. М. Продукція української сільськогосподарської кооперації на зовнішніх ринках (1921–1929 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2007. С. 418–423.
18. Биченко С. М. Соціально-економічні передумови розвитку переробної галузі сільського господарства України у період непу. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2006. С. 166–175.
19. Биченко С. М. Спеціалізована система птахівництва кооперації України в добу непу. *Матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції „Наука та технології: крок в майбутнє”*. Прага, 2008. С. 56–61.
20. Биченко С. М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу непу. *Український селянин: зб. наук. праць*. Вип. 8. Черкаси, 2004. С. 235–237.
21. Бородаєвський С. В. Історія кооперації. Прага, 1925. 438 с.

22. Бутенко В. І., Філіппов К. В. Кооперація, селянин, держава. Історія сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу: монографія Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 216 с.
23. Бутенко В. І., Філіппов К. В. Універсальна і кредитна кооперація в системі сільськогосподарської кооперації українського села періоду непу. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2010. № 908, вип. 42. С. 66-74.
24. Бухановський Л. Диференціація селянських господарств та селянське буряківництво на Україні. *Український агроном*. 1926. № 1. С. 34–39.
25. В Українському бюро агросекції. *Український агроном*. 1929. № 11. С. 62.
26. Весняна засівна кампанія і заходи с-г кооперації: Матеріали до III сесії ВУЦВК. Харків: Сільський господар, 1928. 48 с.
27. Вестник сільського господарства. 1927. №5. С. 121.
28. Височанський П. Кооперативний кредит. Харків: Книгоспілка, 1929. 407 с.
29. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Червоний шлях, 1925. 52 с.
30. Витяг з протоколу ч. 42/312 Засідання Економічної наради УСРР від 6 липня 1925 р. «Про постачання поліпшеним насіннєвим матеріалом селянських господарств і про насіннєву допомогу недорідним районам». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1925. 15 липня – 1 серпня. № 1-2.
31. Відчит Всеукраїнського союзу с.-г. кооперації «Сільський господар» за третій операційний рік (1 січня – 1 жовтня 1924 р.). Харків: Сільський господар, 1925. VIII +132 с.
32. Відчит Всеукраїнського союзу с.-г. кооперації «Сільський господар» за 1925-26 операційний рік. Харків: Сільський господар, 1925. VIII+132 с.

33. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Харків: Сільський господар, 1928. 265 с.
34. Відчит Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). Харків: Сільський господар, 1929. 116 с.
35. Відчит за 1926-27 операційний рік Всеукраїнського кооперативного скотарсько-молочарського товариства «Добробут». Харків: Сільський господар, 1928. 64 с.
36. Відчит за 1927 рік Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту і експорту продуктів птахівництва «Кооптах». Харків: Сільський господар, 1928. 108 с.
37. Відчит системи бурякової кооперації за 1928 рік. Харків: Укрбурякосоюз, 1929. 89 с.
38. Вісті ВУЦВК. 1921. 18 листопада.
39. Вісті ВУЦВК. 1926. 12 червня.
40. Вісті ВУЦВК. 1926. 14 вересня.
41. Восьмий Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 17–20 січня 1924 р.: Стенографічний звіт. Харків: ВУКВК, 1924. 203 с.
42. Гайстер А. Соотношение классов и групп в деревне. На аграрном фронте. 1927. № 10. С. 18–36.
43. Ганжа О. Держава і селянство в умовах становлення тоталітарного режиму. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць*. Київ, 1998. Вип. 4. С. 36–68.
44. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць*. 2001. Вип. 5. С. 200–215.

45. Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу. *Український історичний журнал*. 1990. Вип. 10, (№ 356). С. 103–110.
46. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, 2000. 208 с.
47. Гвоздій Н. Присадибне господарство на Харківщині. Харків: Книгоспілка, 1927. 67 с.
48. Гетьман-Кравченко М. О. Боротьба комуністичної партії за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її діяльності в 1921–1924рр. *Наукові знання Луцького педінституту*. Луцьк, 1956. Т. V, вип. 3. С. 3–20.
49. Гетьман-Кравченко М. О. Деятельность Коммунистической партии Украины по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921–1929 гг. *Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства*. Киев, 1961. С. 22–44.
50. Голець В. В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2004. 20 с.
51. Голиков В. Важный этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921–1929). Москва: Позитиздат, 1963. 199 с.
52. Головні заходи в галузі рільництва за планом Наркозему на 1928 р. *Радянський селянин*. 1928. №1. С. 9–12.
53. Громенко І. Є. До питання про сільськогосподарську кооперацію в УРСР. *Український історичний журнал*. 1964. № 5. С. 102–104.
54. Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України. Харків: Вид-во ЦСУ УСРР. 1927. XX. 182 с.
55. Гуревич М. Б. Стан селянського скотарства на Україні в 1929 р. *Вісник статистики України*. 1929. № 3. С. 19–26.
56. Гуревич М. Б. Диференціація селянських господарств на Україні. Харків: *Радянський селянин*, 1927. 58 с.

57. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. Москва: Наука, 1977. 319 с.
58. Два роки роботи уряду УСРР. 1926/27 – 1927/28. Матеріали до звіту уряду одинадцятому з'їздові рад. Харків: Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР. 1929. 228 с.
59. Девятый съезд Коммунистической партии (б) Украины (6–12 декабря 1925 г.): Стенографический отчет. Харьков: Пролетарий, 1926. 400 с.
60. Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села (1921–1929 рр.). *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 57–67.
61. Денисовець П. М., Єрмак О. П. Податкова політика радянської влади щодо селянства України. *Український історичний журнал*. 1982. № 6. С. 88–96.
62. Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (20–29 листопада 1927 р.): Стенографічний звіт. Харків: Держвидав України, 1928. 620 с.
63. Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 99 с.
64. Дідусенко А. До питання про соціальний склад с-г кредитових товариств. *Український агроном*. 1926. №10 (жовтень). С. 42–45.
65. Дідусенко А. Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923–1928 рр.). Харків: Радянський селянин, 1929. 122 с.
66. Дмитренко В. П., Морозов Л. В., Погудин В. И. Партия и кооперация. Москва: Политиздат, 1978. 296 с.
67. Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник. Київ: Держстатвидав, 1957. 152 с.
68. Дробот В. Спеціальна кооперація України на десяти роковини Жовтня. *Український агроном*. №10-11. С. 52–62.
69. Дулгерова О. М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 208–211.

70. Дулгерова О. М. Діяльність сільськогосподарської кооперації України по впровадженню сортового насіння у індивідуальних селянських господарствах у період непу. *Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та освіта – 2006»*. Т. 4. Історія. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. С. 11–13.
71. Дулгерова О. М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2006. 24 с.
72. Дулгерова О. М. Поширення кооперативної літератури та преси серед селянства в період НЕПу. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 190–192.
73. Дулгерова О. М. Роль культурно-освітньої роботи кооперації у піднесенні агрономічних знань селянства в період непу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Вип. 80. Черкаси, 2006. С. 94–99.
74. Дулгерова О. М. Роль товариства «Просвіта» у формуванні національної свідомості українського селянства на початку ХХ століття. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 113–115.
75. Дулгерова О. М. Роль української кооперації у національно-культурному відродженні українського селянства. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток наукових досліджень 2005»*. Полтава. 2005. С. 121–123.
76. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 288 с.
77. Зарудний С. Культурно-освітня робота с.-г. кооперації 1925-26 року. *Коопероване село*. 1927. №13. С. 79–83.
78. Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію (серпень 1926 – липень 1927 року). Харків: Сільський господар, 1927. 116 с.
79. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 1. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. 348 с.

80. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. Харків: Господарство України, 1930. 111 с.
81. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. Харків: ВУЦВК, 1922. 394 с.
82. Збут с.-г. машин і знаряддя Укртрестсільмашу на Україні в 1923/24 році *Земельник*. 1924 (жовтень). С.111.
83. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923-24 рік. Харків: ВУЦВК та РНК УСРР, 1925. 303 с.
84. Звіт Робітничо-селянського уряду України за 1923-24 рік. До ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Харків: ВУЦВК та РНК УСРР, 1925. 303 с.
85. Звіт українського кооперативного цукрового товариства «Укрсільцукор». Харків, 1929. 136 с.
86. Звіт Укрсільбанку та огляд діяльності системи сільськогосподарського кредиту на Україні за 6-й операційний 1928-29 р. Харків, 1930. 76 с.
87. Звіт Укрсільбанку та огляд діяльності системи сільськогосподарського кредиту на Україні за 4-й операційний 1926-27 р. Харків, 1928. 63 с.
88. Звіт Укрсільбанку та огляд діяльності системи сільськогосподарського кредиту на Україні за 5-й операційний 1927-28 р. Харків, 1929. 64 с.
89. Известия ЦК КП(б)У. 1926. №4.
90. Івченко М. Про ефективність сільськогосподарського кредиту (з досвіду Київщини). *Вісник сільськогосподарської науки*. 1927. Харків. № 2-3, т. 4. С. 22–38.
91. Інгульський І. Масова агрономізація населення та її перспективи. *Український агроном*. 1929. №11. С. 55–63.

92. Історія українського селянства: Нариси: в 2 т. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін.; В. Смолій (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. 652 с.
93. ІХ Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів: Стенографічний звіт. Харків: ВУКВК, 1925. 413 с.
94. Календар-довідник на 1927 р. Харків, ЦСУ, 1927. XVIII + 457 с.
95. Календар-записна книжка на 1926 рік районного статистика та кореспондента ЦСУ. Харків: ЦСУ, 1926. 64+160 с.
96. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. Харків: ЦСУ, 1923. 373+XIV с.
97. Калиниченко В. В. Доколхозное крестьянское хозяйство в советской историографии. *Вестник Харьковского университета*. Харьков, 1987. № 302. С.78–86.
98. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 –1929). Харків: Основа, 1991. 129 с.
99. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.
100. Капустян Г. Т. Дві «правди» або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. Кременчук, 2003. 324 с.
101. Капустян Г. Т. Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920–х рр. тогочасною вітчизняною історіографією. *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2002. Вип. 5. С. 229–233.
102. Капустян Г. Т. Комітети незаможних селян у системі радянсько-більшовицької політики. *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2005. Вип. 9. С. 203–207.
103. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01.

«Історія України». Кременчуцький державний політехнічний університет. Кременчук, 2003. 433 с.

104. Качинський В. На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні. Харків: Червоний шлях, 1924. 54 с.

105. Кивгила І. Г. Відображення організаційного становлення системи сільськогосподарського кредиту у науковому доробку економістів-аграрників доби непу. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 115. С. 58–63.

106. Кивгила І. Г. Трансформація поглядів на завдання сільськогосподарського кредиту у працях вчених-аграріїв доколгоспного періоду (1921–1929 рр.). *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки*. 2016. Число 25, вип. 9. С. 107–117.

107. Коммунист. 1925. 24 апреля.

108. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК: в 2-х т. Т. 1. (1918–1941). Киев: Политиздат Украины, 1976. 1062 с.

109. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. 8-е изд., доп. Т. 3. (1924–1927). Москва: Политиздат, 1970. 551 с.

110. Комуніст. 1928. 14 вересня.

111. Кооперація на Україні в 1925-26 році: Статистика України. Харків: ЦСУ, 1929. XXVII+178 с.

112. Кооперація на Україні в 1926-27 році: Статистика України. Харків: ЦСУ, 1929. XXXII+126 с.

113. Кооперована громада. 1929. №11.

114. Кооперована громада. 1929. №12.

115. Кооперована громада. 1929. №16.

116. Кооперована громада. 1929. №17-18.

117. Кооперована громада. 1929. №21-22.

118. Кооперована громада. 1929. №3.

119. Кооперована громада. 1929. №5.

120. Кооперована громада. 1929. №7-8.
121. Коопероване село. 1927. № 23.
122. Коопероване село. 1927. №20.
123. Коопероване село. 1927. №21-22.
124. Коопероване село. 1927. №2-3.
125. Коопероване село. 1928. №11-12.
126. Коопероване село. 1928. №4.
127. Коріненко П. С. Історія українського селянства: навч.-метод. посіб. Тернопіль, 2014. 296 с.
128. Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1925-26 р. Харків, 1927. С.8.
129. Костриця Н. Агрокультурна робота «Кооптаху». *Коопероване село*. 1927. № 21-22. С. 60–64.
130. Коцур Г., Пиріг О. Стан наукової розробки та періодизація історіографії непу в Україні. *Наукові записки з історії України*. Переяслав-Хмельницький, 2000. Вип. 11. С.121–139.
131. Кравченко В. Політика цін і товарність технічних культур України *Український агроном*. 1927. № 1. С.10–16.
132. Культурно-освітня робота системи с.-г. кредитової кооперації. *Коопероване село*. 1927. №4-5. С. 60-63.
133. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
134. Кульчицький С.В. Комітети незаможних селян. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2000. С . 141–155.
135. Кульчицький С. В. Непівська концепція „кооперативного соціалізму”. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 85–114.

136. Кульчицький С. В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення. Маршрутами історії. Київ: Політвидав України, 1990. С. 135–173.
137. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 3–15.
138. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
139. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. *Серія «Історичні зошити»*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 204 с.
140. Лазуренко В. М. Визначення соціально-економічного стану селянських господарств України в добу НЕПУ. *Матеріали Другої міжнародної конференції «Наука і освіта – 99»*. Дніпропетровськ – Черкаси, 1999. С. 49–50.
141. Лазуренко В. М. Вплив заможного селянства України на діяльність сільськогосподарської кооперації у доколгоспний період (1921–1929 рр.). *Нац.ун-т «Києво-Могилянська Академія». Миколаївська філія: Наукові праці*. Т. 8. Історичні науки. Миколаїв, 2000. С. 104–107.
142. Лазуренко В. М. Дискусії про визначення об'єктивних параметрів заможного селянського господарства України в добу непу. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Вип. 14. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. С. 287–297.
143. Лазуренко В. М., Морозов А. Г. Заможне селянство України напередодні колективізації. *Вісник Черкаського Університету. Серія: Історичні науки*. Вип. № 21. 2000. С. 88–91.
144. Лазуренко В. М. Особливості ментального сприйняття заможним селянством України соціально-економічних процесів на селі в 20-30-ті рр. ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. Вип. № 21. 2000. С. 75–76.

145. Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. Особливості розвитку селянських господарств України доби непу в історіографічних дослідженнях останньої чверті ХХ століття. *Історична пам'ять: наук. зб.* 2013. № 29. С. 81–88.
146. Лазуренко В. М., Лазуренко Ю. М. Особливості розвитку селянських господарств України доби непу в історіографічних дослідженнях останньої чверті ХХ ст. *Історична пам'ять: наук. зб.* Вип. 29. Полтава: Полтав. Нац. ун-т ім. В.Г. Короленка, 2013. С. 81–88.
147. Лазуренко В. М. Особливості участі заможного селянства України у виборчому процесі у 1921–1923 роках. *Український селянин: зб. наук. праць.* Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 236–239.
148. Лазуренко В. М. Роль сільськогосподарської кооперації у виробничому забезпеченні селянських господарств України (1922–1928 рр.). *Чорноморський літопис.* 2011. Вип. 3. С. 27–31.
149. Лазуренко В. М. Соціальна стратиграфія селянських господарств України в доколгоспний період (1921–1929 рр.). *Яковлівські читання: Матеріали наукової конференції пам'яті Андрія Яковліва (1872–1955).* Черкаси, 2000. С. 65–69.
150. Лазуренко В. М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921–1929 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2012. 542 с.
151. Лазуренко В. М., Паскаленко В. Є. Український фермер в добу НЕПу. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2011. 346 с.
152. Лазуренко Ю. М. Історіографія розвитку продуктивних сил селянських господарств 1920-х років в добу незалежності. *Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки.* 2016. Число 25, вип. 9. С. 148–157.
153. Ландо Л. М. Кооперативний кредит в системі кооперації. *Золотоноша, 1928.* 78 с.

154. Легошина О. Л. Кредитна кооперація в Україні в умовах НЕПу. *Інвестиції: практика та досвід*. 2012. № 4. С. 61–63.
155. Лехан Л.Б. Історичний досвід аграрної політики радянської влади в роки непу (1922–1928 рр.): деякі аспекти (на прикладах Лівобережної України). *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 22. С. 122–131.
156. Лозовий О. Основи кооперації. Харків, 1928. 320 с.
157. Луценко С.К. Сільське господарство України та політика партії. Харків: Пролетар, 1927. 68 с.
158. Любченко П. Сільськогосподарський кредит і кредитна сільськогосподарська кооперація. *Сільський господар*. 1924. № 16. С. 11–17.
159. Лях Р. Д. розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923). Київ: Вища школа, 1975. 117 с.
160. Маєвський І. Сільськогосподарська кооперація, її економічні підстави, теорія та соціальне значення. Харків: Книгоспілка, 1925. 214 с.
161. Макаровський О. Вкладні операції сільськогосподарського кредитового товариства. Харків: Книгоспілка, 1927. 145 с.
162. Макаровський О. Організація і практика сільськогосподарського кредитного товариства. Харків: Книгоспілка, 1929. 280 с.
163. Марочко В. Історична роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 20-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1998. Вип. 4. С. 68–93.
164. Марочко В.І. Кооперативні та колективні об'єднання селян. *Історія українського селянства. Нариси: у 2-х т.* Київ, 2006. Т. 2. С. 69–81.
165. Марочко В. І. Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування. *Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.)* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2000. С. 115–141.
166. Марочко В. І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ, 1995. 224 с.

167. Марочко В. І. Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки. Київ: Наукова думка, 1989. 182 с.
168. Матеріали до звіту ВЦКНС VII Всеукраїнському з'їзду незможних селян. Харків: ВЦКНС, 1930. 48 с.
169. Матеріали до характеристики стану сільського господарства України. Київ: НКЗС УСРР, 1930. 86 с.
170. Матеріали й резолюції II-го з'їзду уповноважених Всеукраїнського союзу скотарсько-молочарської кооперації «Добробут» (23 – 27 липня 1929 р.). Харків: Добробут, 1929. 104 с.
171. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921–1925 рр.). Харків: Вища школа, 1974. 167 с.
172. Мигаль Б. К. Організація та діяльність машинно-тракторних товариств на Україні у 1923–1925 роках. *Вісник Харківського університету. Історична серія*. Вип. 7. 1973. № 94. С. 9–15.
173. Морозов А. Робота кредитної кооперації щодо забезпечення технікою сільського господарства України (1921–1929 рр.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. Вип. 6. С. 255–263.
174. Морозов А. Г., Гоцуляк В. В. Сільськогосподарська контрактація в добу непу. *Український селянин: зб. наук. праць*. 2001. Вип. 1. С. 32–37.
175. Морозов А. Г. Бачення ролі та значення сільськогосподарського кредиту у висвітленні дослідників 1920-х років. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 125–133.
176. Морозов А. Г. Відбудова сільського господарства. *Історія українського селянства. Нариси*: у 2-х т. Київ, 2006. Т. 2. С. 26–44.
177. Морозов А. Г. Громадська і культурно-освітня діяльність кредитної сільськогосподарської кооперації в 1921–1929 рр. *Народознавство і сучасна школа: Тези доповідей обласної науково-практичної конференції*. Черкаси, 1994. С. 17–19.
178. Морозов А. Г., Корновенко С. Державна хлібозатівельна кампанія в Україні у 1924–1925 господарському році. *Вісник Черкаського*

університету. Серія: Соціально-гуманітарні науки. Черкаси, 1997. Вип. 2. С. 47–51.

179. Морозов А. Г. Діяльність організацій українського селянства в умовах наростання інфляції 1926–1929 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Вип. 12. Черкаси, 1999. С. 15–20.

180. Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923–1928 рр.). *Український історичний журнал*. 1989. № 8. С. 76–87.

181. Морозов А. Г., Компанієць О. В. Значення системи сільськогосподарського кредиту для підвищення товарності селянських господарств України у 1920-х рр. *Уманська старовина*. 2016. № 2. С. 29–34.

182. Морозов А. Г. Кредитна кооперація під пресом колективізації. *Республіканський збірник наукових праць*. Київ, 1992. Вип. II. С. 46–51.

183. Морозов А. Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація в Україні 1921–1929 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 7.00.01 «Історія України». Київ, 1994. 40 с.

184. Морозов А. Г., Дулгерова О. М. Культурно-освітня робота сільськогосподарської кооперації в період НЕПу. *Наукові праці*. 2010. Т. 129, вип. 116. Серія: Історія. С. 27–31.

185. Морозов А. Г., Водотика С. Г. Розвиток системи державно-коопера-тивного сільськогосподарського кредиту на Україні (1921–1929 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Респ. міжвідомч. зб. наук. праць*. 1989. Вип. 23. С. 35–40.

186. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.

187. Морозов А. Г. Суспільно-політичні обставини діяльності селянських кооперативних організацій у добу НЕПу. *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2004. Вип. 8. С. 230–235.

188. Морозов Л. Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации. Москва: Мысль, 1969. 240 с.
189. Німчинов Т. Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства. Харків: Книгоспілка, 1927. 148 с.
190. Німчинов Т. Т. Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності. Катеринослав: Книгоспілка, 1925. 140 с.
191. Німчинов Т. Т. Посередницька робота сільськогосподарської кооперації. Харків: Книгоспілка, 1927. 89 с.
192. Німчинов Т. Т. Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке с.-г. кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство. Харків: Книгоспілка, 1927. 76 с.
193. Новые законы о кооперации: Систематический сборник законов и постановлений, инструкций примерных установлений. *Право и жизнь*. Москва, 1925. 236 с.
194. О плане государственных мероприятий по сельскому хозяйству на 1927-1928 гг. *Вестник сельского хозяйства*. 1928. № 4. С.103–104.
195. О работе в деревне. Пятнадцатый съезд ВКП(б). Резолюции и постановления съезда. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*: в 3-х ч. Москва: Гос. изд-во полит. лит-ры. 1953. Ч. 2. С. 350–368.
196. Обіжчик НКЗС від 17.07. 1925 р. ч.223497 «Про ціни на с.-г. машини від 1.04.1925 р.» *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1925. 15 липня – 1 серпня. №. 1-2.
197. Обіжчик НКЗС за 14.04. 1926 р., ч.0/301. *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. Ч.15. 16 – 22 квітня. С. 269–271.
198. Обіжчик НКЗС за 20/VII – 26 року № 0/641 «Про надіслання до НКЗС плана потреби у тракторах на 1926-27 р.» *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. Ч. 28. 23 – 31 липня. С. 495.

199. Обіжчик НКЗС за 20/VII – 26 року № 0/641 №0/643 «Про надсилання до НКЗС відомостей про наслідки роботи по парувальній кампанії». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. Ч.28. 23 – 31 липня. С. 497.
200. Обіжчик НКЗС за 4/XII – 26 року № 0/1054 «Про розподіл та використання кредитів 1926-27 року по рільництву, скотарству, спеціальних культурах, боротьбі зі шкідниками та агросітці. *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. 1 – 7 грудня. Ч.45. С. 757–764.
201. Овчаренко П. Кредитування населення на агрикультурні потреби. *Український агроном*. 1927. №3. С. 16–17.
202. Огій Я. Скотарська кооперація та чергові завдання у розгортанні тваринництва. Харків: Книгоспілка, 1930. 44+4 с.
203. Одинцов О. Будівництво соціалізму та сільськогосподарська кооперація. Харків: Радянський селянин, 1926. 156 с.
204. Одинцов О. Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація. Харків: Сільський господар, 1928. 32 с.
205. Онуфрієв В. Контрактація в сільському господарстві на Україні. Харків: Радянський селянин, 1929. 126 с.
206. Основные итоги работы правительства УССР. Отчетные данные за период от X Всеукраинского съезда Советов к перевыборам Советов 1928–1929 гг. Харьков: ВУЦИК, 1928. 112 с.
207. Панченко К. Організація збуту продуктів птахівництва. Харків: Всеукр. кооп.-видав. торговельн. союз, 1924. 61 с.
208. Панченко К. Сільськогосподарська кооперація. Харків: Книгоспілка, 1927. 100 с.
209. Партия о кооперации: Постановления партийных съездов, конференций (1920–1929 гг.). Москва: Политиздат, 1929. 396 с.
210. Паскаленко В. Є. Вплив заможного селянства на господарське життя та економічний розвиток універсальної, кредитної сільськогосподарської кооперації. Черкаси: Ант, 2005. 48 с.

211. Паскаленко В. Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2006. 20 с.
212. Паскаленко В. Є. Заможний селянин в добу НЕПу: комуністична доктрина та економічні реалії. *Український селянин*. 2004. № 8. С. 257–259.
213. Паскаленко В. Є., Георгізов Г. М. Кого звати селянином (до визначення базового поняття). *XIV наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах (12 – 20 березня 2003 р.)*. Черкаси, 2003. С. 27–28.
214. Паскаленко В. Є. Критерії визначення соціально-економічного становища селянського господарства в добу НЕПу. *Наукові праці: наук.-метод. журнал*. Т. 27, вип. 14. Серія: Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили. 2003. С. 67–72.
215. Паскаленко В. Є. Селянська заможність у добу НЕПу: проблема визначення: *XVI наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах (12-20 березня 2005 р.)*. Черкаси, 2005. С. 74–75.
216. Паскаленко В. Є. Сільськогосподарська кооперація – актуальна проблема історичних досліджень. *Записки студентського Наукового товариства Осередку НТШ у Черкасах*. Кн. 1-2. Другі Богданівські читання (24 грудня 2004 р.). Черкаси, 2003-2004. С. 38–40.
217. Паскаленко В. Є. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу. *Український селянин: зб. наук. праць*. 2003. № 7. С. 122–124.
218. Перебудова системи сільськогосподарської кооперації: Зб. матеріалів для робітників радонових об'єднань та селищних виробничих товариств. Харків: Книгоспілка, 1929. 86+2 с.
219. Перов А. За колективне скотарство. Харків, 1930. С. 4.
220. Петровский Г. И. Советская Украина в 1925 г. Из речи на X окружном съезде Советов в г. Луганске 14 апреля 1925 г. *Избранные произведения*. Москва: Политиздат, 1987. С. 136–148.

221. План діяльності акціонерного общества «Село-Техника». *Бюлетень Наркомзема*. 1922. № 13-14. С.85.
222. План сільськогосподарського машинопостачання на 1926 р. *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. Ч. 15. 16 – 22 квітня. С. 270.
223. Подольський І. Кредит для селян, де і як його одержувати та використовувати. Харків: Радянський селянин, 1929. 64 с.
224. Подольський І. Кредитові потреби сільського господарства України та засоби їх задоволення. *Земельник*. 1925. № 3. С. 31–33.
225. Подольський І.М. Сільськогосподарський кредит. Харків: Держ. вид-во України, 1928. 313 с.
226. Політика партії на селі. *Радянський селянин*. 1926. № 1. С. 2–4.
227. Положення про кооперативний кредит від 18 січня 1927 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 32–37.
228. Положення про систему сільськогосподарського кредиту з 7 січня 1927 р. *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 28–30.
229. Постанова УЕН за 15 березня 1927 р. «Про порядок кредитування сільськогосподарського машинопостачання в 1926–1927 бюджетовому році» *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1927 р. Ч.12 (23-31 березня). С. 114.
230. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про колективні господарства» від 16 травня 1927 р. *Вестник сільського господарства*. 1927. № 5. С. 121.
231. Постанова ЦК ВКП(б) за 19 серпня 1926 р. «Про сільгоспкредит». *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 14–16.
232. Постанова ЦК ВКП(б) за 19 серпня 1926 р. «Про сільськогосподарську кооперацію». *Збірник партійних та урядових постанов про сільськогосподарську кооперацію*. Харків, 1927. С. 9–13.

233. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15 – 21 грудня 1927 р.). Харків: Сільський господар, 1928. 95 с.

234. Постанови другої Всеукраїнської організаційно-агрономічної наради бурякової кооперації (10 – 13 грудня 1928 р.). Харків: Укрбурякосоюз, 1929. 48 с.

235. Постанови першої Всеукраїнської кооперативно-бурякової організаційно-агрономічної наради (28 – 31 грудня 1927 р.). Харків: Укрбурякосоюз, 1928. 46 с.

236. Постанови президії Надзорчої ради «Сільського господаря» (9–11 червня 1927 р.). Харків: Сільський господар, 1927. 26+2 с.

237. Постановление СНК Союза ССР от 17 марта 1926 г. «Об общесоюзном фонде кредитования деревенской бедноты». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1926. 16–22 квітня. Ч.15. С. 262.

238. Постановление СНК СССР от 6 мая 1925 г. «О льготной продаже крестьянству сельсклхозяйственных машин и орудий, производимых государственными заводами в 1924-25 гг.». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1925. № 1-2 (15 липня – 1 серпня). С. 3.

239. Постановление ЦИК и СНК Союза ССР от 5 сентября 1924 г. «Об освобождении учреждений с-х кредита всех ступеней от подоходно-поимущественного и промыслового налогов и гербового сбора». *Собрание законов СССР*. 1924. № 8. С. 85.

240. Постановление ЦИК и СНК СССР от 29.05.1925 г. «О приравнении учреждений сельскохозяйственного кредита всех ступеней в отношении налогов, сборов, повинностей, взносов на социальное страхование и арендной платы к учреждениям, состоящим на государственном бюджете». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1925. №. 1-2 (15 липня – 1 серпня). С. 5.

241. Постачання та обслуговування тракторами в 1927-28 році. *Радянський селянин*. 1928. № 2. С. 27–29.

242. Правила Наркомвнуторга ССРСР «О порядке применения постановления СНК ССРСР от 6.05.1925 г. «О льготной продаже крестьянству сельскохозяйственных машин». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1925. №. 1–2 (15 липня – 1 серпня). С. 3–5.
243. Принципи організації лучної артілі: Збірник документів і матеріалів. Харків: Сільський Господар, 1924. С.21–22.
244. Про зміну в статуті машиново-тракторного товариства. *Радянський селянин*. 1928. № 2. С. 32.
245. Про підсумки діяльності і заходи до розвитку плодоовочевої кооперації України: Постанова правління «Сільського господаря» з 19 березня 1928 р. *Коопероване село*. 1928. №7–8. С. 3.
246. Про план агропропаганди Наркомзема. *Радянський селянин*. № 18-19. (24 грудня 1924 р. – 7 січня 1925 р.) С. 7.
247. Про трактори. *Радянський селянин*. 1926. № 8. С. 33–35.
248. Про форми культ-освітньої роботи низової сільськогосподарської кооперації. *Коопероване село*. 1927. №13. С. 84.
249. Прокопенко І. П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1860 – поч. 30-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1992. 20 с.
250. Радянське село. 1927. 14 липня.
251. *Радянський селянин* (видання Наркозему УСРР). 1926. № 8. С.33–35.
252. *Радянський селянин* (видання Наркозему УСРР). 1926. № 8. С.33.
253. Резолюції Всеукраїнської машиново-тракторної наради при «Сільському господарі» (5-11 січня 1929 р.). Харків: Книгоспілка, 1929. 48 с.
254. Резолюції другого Всесоюзного з'їзду по сільськогосподарському кредиту. Харків: Укрсільбанк, 1927. 101 с.
255. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917–1967: в 5-ти томах. Т.1. (1917–1928). Москва: Политиздат, 1967. 782 с.

256. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами: Статистические сведения по сельскому хозяйству за 1927–1930 гг. Москва, 1931. 216 с.
257. Селівонів П. Козятинський комбінат «Кооптаху». *Коопероване село*. 1928. №2. С. 105.
258. Сельское хозяйство Украины: Статистический сборник. Харьков: НКЗ УССР, 1923. 152 с.
259. Селянська правда. 1924. 24 лютого.
260. Селянське життя. 1924. № 14-15. С. 16.
261. Сільське господарство. Як і для чого організувати сільськогосподарські гуртки. *Радянський селянин*. 1924. Ч. 2. С. 21–22.
262. Сільський господар. 1923. №3.
263. Сільський господар. 1923. №7.
264. Сільський господар. 1924. № 13-14.
265. Сільський господар. 1925. № 10-11.
266. Сільський господар. 1925. № 11-12.
267. Сільський господар. 1925. № 17-18.
268. Сільський господар. 1925. № 19-20.
269. Сільський господар. 1925. № 5-6.
270. Сільський господар. 1925. № 7-8.
271. Сільський господар. 1926. № 20-21.
272. Сільський господар. 1926. № 22-23.
273. Сільський господар. 1925. № 15-16.
274. Сільський господар. Фінансове справоздання з 1-го квітня по 1-ше жовтня 1922 р. (Перше півріччя роботи). Харків: Сільський господар, 1922. 33 с.
275. Сільськогосподарські кредитові товариства України на 1 жовтня 1924 р.: Статистика України. Харків: ЦСУ, 1925. VIII + 36 с.

276. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2000. 19 с.
277. Собрание узаконений УССР. 1921. № 7. С. 193.
278. Спеціалізація сільського господарства України. Районування. Харків: НКЗ УСРР, 1931. 115 с.
279. Спроби агрономізації бідняцько-середняцьких мас села. *Український агроном*. 1929. №12. С. 62-64.
280. Статистика України. Серія 2: Сільськогосподарська статистика. Харків: ЦСУ УСРР, 1924. № 32. 241 с.
281. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. Київ: Либідь, 1991. 179 с.
282. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921–1928 рр.) / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000. 224 с.
283. Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємства в Україні періоду НЕПу (1921–1928 рр.): історико-теоретичний аспект. Київ: Преса України, 2003. 251 с.
284. Сушко О. О. Особливості висвітлення приватного підприємництва в історико-економічній літературі 20-х рр. ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2002. №4. С. 34–48.
285. Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы. *На аграрном фронте*. 1925. №2. С. 65.
286. Тракторизація радгоспів Уккрадгоспоб'єднання. *Радянський селянин*. 1928. №2. С. 9–11.
287. Украинский экономист. 1923. 8 августа.
288. Украинский экономист. 1923. 15 марта.
289. Украинский экономист. 1927. 7 июля.
290. Україна в цифрах. 1927 рік / за ред. М. Авдієнка. Харків: ЦСУ, 1927. 132 с.

291. Україна. Статистичний щорічник. 1929. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. ХХІІ+399 с.
292. Україна: Статистичний довідник. Харків: ЦСУ УСРР, 1925. 516 с.
293. Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. Харків: ЦСУ, 1928. 387 с.
294. Українське скотарство. 1926. №10.
295. Укрсільбанк. Відчит за другий операційний 1924/25 рік. Харків, 1925. 108 с.
296. Укрсільбанк. Відчит за перший операційний 1923/24 рік. Харків, 1924. 69 с.
297. Укрсільбанк. Відчит за третій операційний 1925/26 рік. Харків, 1927. 76 с.
298. Файн Л. Е. История разработки В. И. Лениным кооперативного плана Москва: Мысль, 1970. 331 с.
299. Фареній І. А. Українська кооперація від революції до НЕПу. *Гуржійвські історичні читання: зб. наук. праць*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 230–233.
300. Фареній І. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2000. 16 с.
301. Фесенко С. А., Цукерман Л. И. Система сільськогосподарського кредиту на Україні. Харків: Червоний шлях, 1925. 96 с.
302. Філіпов К. В. Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 1999. 20 с.
303. Фінансові джерела зміцнення системи сільськогосподарського кредиту. *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1924. № 50. С. 68.
304. Фінансування кооперативно-освітньої роботи. *Коопероване село*. 1927. №19. С. 52–53.

305. Фіхтер А. З підсумків тракторної кампанії року 1924-25-го. *Український агроном*. 1926. №1 (січень). С. 24–30.
306. X Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (6 – 13 квітня 1927 р.): Стенографічний звіт. Харків: ВУКВК, 1927. 618 с.
307. Хлебоцентр: Еженедельный информационный бюллетень. 1929. № 18. 42 с.
308. Ходько Г. Організаційний стан скотарсько-молочарської кооперації на Україні. *Коопероване село*. 1927. №2-3. С. 41–46.
309. ЦДАВО України. Ф. 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції. Оп. 2. Спр. 882. Документи о снабжении техникой сельского хозяйства УССР (постановления, положения, протоколы, программы, докладные записки, заключения, сведения, переписка). (01.10.1924 – 30.09.1926 гг.). 121 арк.
310. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп. 2. Спр. 49. Декреты, постановления и циркуляры Совнаркома и Наркомзема УССР и переписка о поднятии производительности сельскохозяйственных кооперативов, об обеспечении посадочным семенным материалом губземотделов, учете земель и ассигновании кредитов и другим вопросам (1921 р.). 1963 арк.
311. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп. 7. Спр. 25. Матеріали Всеукраїнської наради сільськогосподарської кооперації, спілок (протоколи, тези доповідей, резолюції) (30.10.1926 – 15.11.1926). 89 арк.
312. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп. 7. Спр. 49. Матеріали про допомогу незаможному селянству України (грудень 1926 р.). 86 арк.
313. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп. 4. Спр. 16. Доповідні записки, розпорядження загального відділу (січень – березень 1923 р.). 63 арк.

314. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп. 7. Спр. 72. Доповідь «Сільського господаря» про стан сільськогосподарської кооперації України (1926 р.). 38 арк.

315. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп. 9. Спр. 413. Постанови колегії Наркомторгу УСРР та листування про розвиток скотарсько-молочарської кооперації на Україні (28.01.1928–31.07.1928). 67 арк.

316. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 2. Спр. 48. Листування фінансового відділу «Сільського господаря» з низовими ланками кооперації (1923–1925 рр.). 174 арк.

317. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 3. Спр. 2. Інформаційні довідки хлібного відділу «Сільського господаря» (жовтень – грудень 1923 р.). – 67 арк.

318. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 4. Спр. 19. Листування правління «Сільського господаря» з «Добробутом», «Кооптахом», «Укрсільцукром», «Плодоспілкою» (04.01.1925 – 18.09.1926). 220 арк.

319. ЦДАВО України. Ф. 325. Всеукраїнська спілка скотарсько-молочарська кооперація «Добробут». Оп. 1. Спр. 205. Документи о создании в УССР межкооперативного гарантийного фонда (постановления, служебная записка, переписка) (21.08.1926 – 26.03.1928 гг.). 115 арк.

320. ЦДАВО України. Ф. 325. Всеукраїнська спілка скотарсько-молочарська кооперація «Добробут». Оп. 1. Спр. 272. Документи о деятельности союза «Добробут» по от корму и продаже скота (план, ведомости, переписка) (09.10.1926 – 01.08.1927 гг.). 139 арк.

321. ЦДАВО України. Ф. 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян при ВУЦВК. Оп.1. Спр.171. Акти обстеження участі КНС

у колгоспному русі. Порівнювальна відомість складу сільради України за 1922–1923, 1923–1924 і 1924–1925 рр. Статистичні відомості про склад, діяльність і економічне становище КНС. 74 арк.

322. ЦДАВО України. Ф. 27. Народний комісаріат землеробських справ УСРР. Оп.10. Спр. 317. Матеріали про організацію та стан зерноочисних і прокатних пунктів (28.12.1928 – 28.09.1929 рр.). 129 арк.

323. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 5. Спр. 48. Стенограми VI зборів уповноважених «Сільського господаря» (29.03.–01.06.1926). 239 арк.

324. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 6. Спр. 9. Матеріали про роботу спілки «Кооптах» (14.10.1927 – 10.03.1928). 217 арк.

325. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 5. Спр. 43. Копії листів відділу постачання (жовтень 1924 р. – жовтень 1925 р.). 193 арк.

326. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 2. Спр. 241. Декрети, накази влади сільськогосподарської кооперації та сільського господарства (1923 р.). 10 арк.

327. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 1. Спр. 1. Копії листів Оргбюро (21.11.1921 – 24.03.1922). 86 арк.

328. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 2. Спр. 60. Раднарком УРСС (16.05. – 12.12.1923 р.). 43 арк.

329. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 5. Спр. 66. Матеріали обслідувань. Всі системи сільськогосподарської кооперації (01.06. – 21.09. 1926 р.). 103 арк.

330. ЦДАВО України. Ф. 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». Оп. 7. Спр. 88. Позика індустріалізації, відділи «Сільського господаря», баланси коштів та кооперативна пропаганда (01.10. – 12.12. 1928 р.). 381 арк.

331. ЦДАВО України. Ф. 3040. Українська економічна нарада. Оп. 1. Спр. 291. Постанови і обіжники Української економічної наради (червень–серпень 1924 р.). 81 арк.

332. ЦДАВО України. Ф. 308. Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах». Оп. 1. Спр. 212. Матеріали про роботу «Кооптаха 1927–1928 рр. (01.07.1927 – 01.10.1928 р.). 321 арк.

333. ЦДАВО України. Ф. 312. Всеукраїнська спілка бурякової кооперації «Укрбурякоспілка». Оп. 1. Спр. 541. Листування відділу заготівлі і збуту з «Добробутом» (січень–березень 1928 р.). 211 арк.

334. ЦДАВО України. Ф. 323. Всеукраїнська спілка садово-городніх, виноградарських і бджільницьких кооперативів «Плодоспілка». Оп. 4. Спр. 41. Доповіді, відомості, листування в окремих товариствах «Плодоспілки» та в центральному правлінні (1 жовтня 1927 р.–31 березня 1928 р.). 56 арк.

335. ЦДАВО України. Ф. 325. Всеукраїнська спілка скотарсько-молочарська кооперація «Добробут». Оп. 1. Спр. 102. Документи про організацію бухгалтерського та іншого обліку в окремих товариствах «Добробуту» та в центральному правлінні (доповіді, відомості, листування) (10.07.1925–17.08.1926 гг.). 214 арк.

336. ЦДАВО України. Ф. 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції. Оп. 3. Спр. 882. Матеріали про роботу сільськогосподарської секції (червень – грудень 1924 р.). 49 арк.

337. ЦДАВО України. Ф. 539. Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції. Оп. 3. Спр. 924. Доповідні записки загального відділу про хід машинопостачання (квітень – листопад 1925 р.). 174 арк.

338. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1679. Центральний комітет Комуністичної партії України. Організаційно-інструкторський відділ (10.01. – 13.11.1923). 92 арк.

339. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1894. Отчет Украинского сельскохозяйственного банка «Укрсельбанк» в ЦК КП(б)У о состоянии сельскохозяйственного кредита на Украине. (01.05.1924 – 01.12.1924 гг.) 17 арк.

340. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2302. Інформація ревізійних комісій щодо стану сільського господарства (жовтень 1925 р. – березень 1926 р.). 111 арк.

341. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2305. Доповідні записки загального відділу щодо операцій з експорту (жовтень – грудень 1925 р.). 95 арк.

342. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1300. Протокол и бюллетени II собрания уполномоченных Всеукраинского союза сельскохозяйственной кооперации «Сільський господар» (26.10.1922 – 28.10.1922). – 79 арк.

343. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 2750. Докладные записки, выписки из протоколов заседаний бюро окружкомов партии, письма на имя секретарей ЦК КП(б) о ходе хлебозаготовительной кампании, продовольственном снабжении и экономическом положении округов (05.01.1928 – 19.09.1928 гг.). 123 арк.

344. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1162. Протоколы пленума, заседаний президиума губсельсовещаний при организационном отделе Одесского губкома ЦК КП(б)У, общий план работы губсельсовещания по проведению сельскохозяйственной кампании, отчет председателя губсельсовещания о работе на селе (03.01.1922 – 29.12.1922 гг.). 95 арк.

345. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1665. Протоколы, выписки из протоколов заседаний Центральной

межкооперативної фракції КП(б)У, кооперативного совещання при ЦК партії, комісії ЦК КП(б)У об оказанні фінансової допомоги Всеукраїнському кооперативному союзу, совета акціонерного общества «Село – книга». Докладні записки, обзори Всеукраїнського кооперативного союзу («ВУКС»), Всеукраїнського робочого кооператива «Уцерабком», Всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о діяльності робочої, сільської і інвалідної кооперації (31.01. – 20.12.1923 г.). 155 арк.

346. ЦДАГО України. Ф. 1. ЦК КП(б)У. Оп. 20. Спр. 1741. Протоколи засідань колегії і планової комісії Народного комісаріата земледілля УСРСР. Доклад, справки, статистическі свідення Наркомзема УСРСР і ЦК КП(б)У о землеустроїстві, состоянні сільського і лесного господарства, животноводчества, проведення посевної кампанії, площаді і продукції сільськогосподарських культур, измененні площаді озимої пшениці с 1916 по 1923 г. (08.02.1923 – 29.12.1923 гг.). 141 арк.

347. Целаріус В. Сучасна українська кооперація. Її стан та розвиток. Харків: Книгоспілка, 1926. 86 с.

348. Циркуляр НКЗ от 30.06.1925 г. № 220973 «О распределении и условиях приобретения тракторов «Фордзон» и «Запорожец». *Бюлетень Народного комісаріату земельних справ*. 1925. №. 1-2 (15 липня – 1 серпня).

349. Циркуляр НКЗС щодо питань про проведення дослідно-показових заходів з добривами від 17 травня 1927 р. *Вестник сільського господарства*. 1927. №5. С. 121.

350. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации сільськогосподарської кооперації. Москва: Книгосоюз, 1929. 383 с.

351. Чергові завдання скотарсько-молочарської кооперації. Постанови Всеукраїнської наради голів скотарсько-молочарських союзів (23 – 26 листопада 1928 р.). Харків: Книгоспілка, 1929. 44 с.

352. Чистосортне насіння поширюється. *Радянський селянин*. 1928. №2. С. 33.

353. Шаповал Л. І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Полтава, 2006. 194 с.

354. Шкала кредитування сільськогосподарських машин. *Бюлетень НКЗС*. 1925. №. 1-2 (15 липня – 1 серпня). С. 4.

355. Шлихтер А. Г. Город и деревня в продовольственном вопросе. *Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти: сборник*. Москва: Наука, 1975. С. 424–445.

356. Шлихтер А. Г. Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны. Харьков: Пролетарий, 1927. 65 с.

357. Шліхтер А. Сільське господарство та індустріалізація країни. *Вісник сільськогосподарської науки*. 1927. Харків. Т. 4. № 2-3. С. 1–4.

358. Шліхтер О. Г. Підсумки аграрної політики за 10 років. *Український землевпорядник*. 1927. № 10-11. С. 5–19.

359. Шліхтер О. Завдання сільського господарства. Харків: ДВУ, 1927. 32 с.

360. Шліхтер О. На фронті сільського господарства. *Українське скотарство: наук.-практич. журнал*. 1927. № 11. С. 3–5.

361. Шліхтер О. Українське сільське господарство за 10 років. *Український агроном*. 1927. № 10-11. С. 8–20.

362. Шліхтер О. XI роковини Жовтня. *Українське скотарство*. 1928. № 11. С. 3–5.

363. Штейнкрейнц А. Кредитування сільської бідноти. Харків: Радянський селянин, 1928. 68 с.

364. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства України. Київ: Вид-во КДУ, 1960. 151 с.

365. Щетініна Т. О. Історичні аспекти правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 9-2(1). С. 49–52.

366. Що може зробити кооператив. *Радянський селянин. 1925. № 5-6 (березень). С. 53–54.*

367. Як кредитове товариство допомагає населенню. *Радянський селянин. 1925. № 5-6 (березень). С. 54.*

368. Як треба використовувати трактор. *Радянський селянин. 1926. №1. С. 16–17.*

369. Яка користь із сільськогосподарського кооперативу. *Радянський селянин. 1925. №5-6 (березень). С. 54.*

370. Якиманський В. А. Бюджети селян в 1923-24 р. Харків: ЦСУ УСРР, 1927. 62 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Розподіл цільового кредитування

	Цілі	призначено % сум	видано % сум
1.	На робочу худобу	42,3	32,3
2.	На с-г машини та знаряддя	11,8	11,3
3.	Трактори і двигуни	1,4	1,4
4.	Будівлі	11,6	13,1
5.	Продуктивна худоба	19,6	18,8
6.	Насіння зернових культур	7,2	7,4
7.	На обробітку та вборку поля	1,0	0,6
8.	Цукровий буряк	0,2	0,1
9.	Спец. галузі та культури	0,4	0,4
10.	Годівля худоби	4,0	4,2
11.	Кустарні промисли	4,0	0,2
12.	Меліорація та землевпорядження	–	–
13.	Споживчі потреби	0,2	2,7
14.	Податки та борги	–	2,3
15.	Інші цілі	0,2	1,9
16.	Невідомі	0,2	3,3

* Таблиця складена за [90, с. 27].

Додаток Б

**Динаміка питомої ваги сільськогосподарської кооперації
(1926–1928 рр.)**

	% охоплення			
	1926/27 р.		1927/28 р.	
	Товарних надлишків	Планових заготівель	Товарних надлишків	Планових заготівель
Хлібопродукти	23,0	20,6	33,3	35,9
Картопля	1,2	8,6	17,1	55,0
Молочні продукти	4,0	65,1	10,4	60,8
М'ясопродукти	6,0	24,2	19,0	32,7
Яйця	36,2	65,8	41,8	72,5
Городина	4,8	97,4	17,5	58,0
Птиця	-	94,0	9,0	83,5
Фрукти	19,5	-	16,6	66,0
Сировина:				
Прядиво	16,6	20,0	38,3	66,7
Махорка	90,3	98,5	90,0	100,0
М'ята	67,1	84,1	73,1	83,2
Хміль	99,0	100,0	90,0	100,0
Цукровий буряк	98,0	100,0	100,0	100,0
Тваринницька сировина	-	-	7,4	12,7

* Таблиця складена за [34, с. 29].

Додаток В

Порядок розподілу тракторів на 1926 р.

Регіон	Одиниць техніки
Одеському сільбанку	455
І комітетам взаємодопомоги	10
Автономній Молдавській республіці	100
і комітетам взаємодопомоги	1
Донецькому сільбанку	690
і комітетам взаємодопомоги	10
Катеринославському сільбанку	410
і комітетам взаємодопомоги	7
Харківському сільбанку	250
і комітетам взаємодопомоги	3
Подільському сільбанку	50
і комітетам взаємодопомоги	3
Київському сільбанку	124
і комітетам взаємодопомоги	10
Волинському сільбанку	15
і комітетам взаємодопомоги	1
Чернігівському сільбанку	10
і комітетам взаємодопомоги	1
Полтавському сільбанку	210
і комітетам взаємодопомоги	4
Радгосптресту	50
Державним племінним господарствам	36
«Насінництву»	5
Київському «Цукротресту»	20
«Укрсільцукру»	5

продовження додатку В

«Українацукру»	10
Товариству землевпорядження трудящих євреїв (ОЗЕТ)	20
«Спирттресту»	5
Для потреб переселенців за кошт фонду боротьби з посухою і на інші потреби	131
Разом	2646

* Таблиця складена за [251, 33-35].

Додаток Г

**Шкала кредитування сільськогосподарських машин
для незаможників і середняків (1927 р., в %)**

	Назва машин	загальна вартість	завдаток готівкою	по 1-му врожаю	по 2-му врожаю	по 3-му врожаю	по 4-му врожаю	
		%	%	%	%	%	%	
1.	Машини і знаряддя, що їхня гуртова і заводська вартість є найбільш 12 крб., а також коси, серпи і запасні частини	Кредитів не дається						
2.	Плуги з 1 і 2 лемішами й полільники понад 12 крб.	100	25	50	25	—	—	
3.	Плуги з числом лемешів понад 2	100	20	50	30	—	—	
4.	Культиватори	100	20	50	30	—	—	
5.	Дискові борони	100	20	50	30	—	—	
6.	Борони зиг-заг	100	30	70	—	—	—	
7.	.....пружинні	100	30	50	20	—	—	
8.	Сіялки розкидні й букерні	100	25	50	25	—	—	

продовження додатку Г

9.	Сіялки рядкові дискові	100	15	35	30	20	–
10.	Сіялки «лемішеві»	100	10	35	30	25	–
11.	Самокоски	100	20	30	30	20	–
12.	Лобогрійки	100	20	30	30	20	–
13.	Жатки- самоскидки	100	15	30	30	25	–
14.	Молотарки ручно-кінні	100	25	40	35	–	–
15.	Молотарки 2 і 4 кінні й напів- складні	100	20	30	25	25	–
16.	Молотарки складні	100	15	25	30	30	–
17.	Віялки	100	25	50	25	–	–
18.	Сортировки	100	10	35	30	25	–
19.	Кускути	100	10	25	35	30	–
20.	Бурячні горки	100	15	25	35	25	–
21.	Трієри й протруйники	100	15	25	35	25	–
22.	Машини для готування корму	100	30	70	–	–	–
23.	Ті самі машини з трансмісіями	100	20	50	30	–	–
24.	Терки для конюшини	100	20	50	30	–	–

продовження додатку Г

25.	Кукурудзові молотарки верстатні	100	20	30	50	—	—
26.	Кукурудзові початкодро- билки	100	10	20	40	30	—
27.	Кукурудзові молотарки складні (кінні й моторові)	100	10	25	35	30	—
28.	Кукурудзові сіялки	100	10	25	40	25	—
29.	Набір машин для влаштування прокатних і зерноочисних пунктів загальною вартістю найбільш 3000 крб.	100	15	20	20	25	20

* Таблиця складена за [229, 183-184]; [238, с. 4].

Додаток Д

**Шкала кредитування сільськогосподарських машин
для заможних господарств (1927 р., в %)**

	Назва машин	загальна вартість	завдаток готівкою	по 1-му врожаю	по 2-му врожаю	по 3-му врожаю	
		%	%	%	%	%	
1.	Машини і знаряддя, що їхня гуртова і заводська вартість є найбільш 35 карб.	Кредитів не дається					
2.	Плуги з 1 і 2 лемішами	100	35	65	—	—	
3.	Плуги з числом лемешів понад 2	100	30	70	—	—	
4.	Культиватори	100	30	70	—	—	
5.	Дискові борони	100	30	70	—	—	
6.	Борони пружинні	100	40	60	—	—	
7.	Сіялки розкидні	100	35	65	—	—	
8.	Сіялки рядкові дискові	100	25	55	20	—	
9.	Сіялки «лемішеві»	100	30	50	20	—	
10.	Самокоски	100	30	50	20	—	
11.	Лобогрійки	100	30	50	20	—	
12.	Жатки-самоскидки	100	30	50	20	—	
13.	Молотарки ручно-кінні	100	30	70	—	—	
14.	Молотарки 2 і 4 кінні	100	30	50	20	—	
15.	Молотарки складні й напівскладні	100	30	50	20	—	

продовження додатку Д

16.	Віялки	100	30	70	–	–
17.	Трієри й протруйники	100	30	50	20	–
18.	Машини для готування корму	100	50	50	–	–
19.	Ті самі машини з трансмісіями	100	30	70	–	–
20.	Терки для конюшини	100	25	75	–	–
21.	Кукурудзові молотарки верстатні	100	25	40	35	–
22.	Кукурудзові початкодробилки	100	15	50	35	–
23.	Кукурудзові молотарки (кінні й моторові)	100	15	50	35	–
24.	Кукурудзові сіялки	100	15	50	35	–

* Таблиця складена за [229, 183-184]; [238, с. 4].

Додаток Е

**Дані про відрахування сільськогосподарських спілок
до культфондів (1925–1926 рр.)**

Спілка	відрах спілкою крб.	відраховано		на 1 т-во крб.
		по т-вах	крб.	
Вовчанська	763	-	-	-
Полтавська	-	70	7878	112,5
Олександрійська	-	8	269	33,6
Ніжинська	-	46	2251	48,9
Криворізька	-	36	2500	69,4
Конотопська	-	-	1790	-
Західна	-	50	1722	34,4
Павлоградська	-	26	10000	384,7
Дніпропетровська	2000	-	3250	-
Бердичів. бурякоспілка	-	29	-	-
Чернігівська	-	21	1503	50,1
Бердянська	2495	-	2035	-
Богодухівська	-	20	2053	102,7
Уманська	-	43	2051	58,1
Маріупольська	8277	-	7000	-
Миколаївська	-	24	1856	77,3
Одеська	5000	29	5017	171,6
Разом	18535	402	51175	-

* Таблиця складена за [77, с. 82].

Додаток Ж**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

Публікації, що відображають основні наукові результати дисертації в наукових фахових виданнях та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз:

1. Тренкін Ю. В. Фінансова діяльність сільськогосподарської кооперації Української СРР доби НЕПу в дослідженнях представників Наукового товариства істориків-аграрників. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧДТУ, 2017. Число 27. Вип. 11. С. 176–186.
2. Тренкін Ю. В. Соціальний склад учасників сільськогосподарської кооперації в період нової економічної політики. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 134 (7). С.42–46.
3. Тренкін Ю. В. Кредитна кооперація як важлива складова економічного розвитку селянських господарств в період непу. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧДТУ, 2018. Число 28. Вип. 12. С. 167–174.
4. Тренкін Ю. В. Організаційно-фінансове забезпечення агрокультурних заходів сільськогосподарської кооперації в добу непу. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 136 (9). С. 48–51.
5. Тренкін Ю. В. Збуто-постачальницькі операції української сільськогосподарської кооперації (1921–1928 рр.). *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ: Гілея, 2018. Вип. 137 (10). С. 33–36.
6. Тренкін Ю. В. Контрактація як ефективна форма забезпечення життєдіяльності селянських господарств в роки непу. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Черкаси: ЧДТУ, 2018. Число 29. Вип. 13. С. 72–83.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Тренкін Ю. В. Висвітлення участі заможних українських селян в діяльності сільськогосподарської кооперації років непу в науковому доробку науковця із Чигиринщини. *Чигиринщина в історії України. Літопис Чигиринського краю*: Матеріали П'ятої історико-краєзнавчої конференції “Чигиринщина в історії України”. Черкаси, 2016. Зб. 5. С.420–423.

8. Тренкін Ю. В. Внесок сучасних істориків Черкащини в дослідження сільськогосподарської кооперації доколгоспного періоду. *Персоналістичний вимір історії Черкащини*: Матеріали Першої регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народження доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України Бушина Миколи Івановича (Черкаси, 12 березня 2018 р.). Черкаси: ЧДТУ; видавець Гордієнко Є. І., 2018. С. 415–421.

9. Тренкін Ю. В. Висвітлення історії розвитку сільськогосподарської кооперації Української СРР в період нової економічної політики на сторінках наукового журналу “Український селянин”. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції (Дніпро, 30–31 березня 2018 р.). Ч. I / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД. “Охотнік”, 2018. С. 212–215.

10. Лазуренко В. М., Тренкін Ю. В. Фінансова роль сільськогосподарської кооперації у машинопостачанні українського села в період розквіту НЕПУ. *Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 23–24 березня 2018 р.). Львів: ГО “Львівська фундація суспільних наук”, 2018. С. 65–70. (Особистий внесок Ю. Тренкіна – підбір інформації, джерел, виклад основного матеріалу).

11. Тренкін Ю. В., Лазуренко В. М. Особливості функціонування прокатних пунктів сільськогосподарських кооперативних товариств в другій

половині 20-х років ХХ століття. *Роль суспільних наук у забезпеченні стабільності розвитку глобальних світових процесів у ХХІ ст.*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 06–07 квітня 2018 р.). Київ: ГО “Київська наукова суспільнознавча організація”, 2018. С. 27–30. (Особистий внесок Ю. Тренкіна – підбір інформації, виклад основного матеріалу).

12. Тренкін Ю. В. Керівний склад українських сільськогосподарських кооперативних товариств періоду недостатньо розвинутого товарного виробництва: політичний чинник формування. *Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 06–07 липня 2018 р.). Львів: ГО “Львівська фундація суспільних наук”, 2018. С. 70–75.

13. Тренкін Ю. В. Ставлення партійно-радянського керівництва до кредитування українського села в період непу. *Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 17–18 серпня 2018 р.). Київ: ГО “Київська наукова суспільнознавча організація”, 2018 . С. 32–35.